

SCIENCE AND
EDUCATION
A NEW
DIMENSION
HUMANITIES
AND
SOCIAL SCIENCES

p-ISSN 2308-5258

e-ISSN 2308-1996

II(5), Issue 31, 2014

SCIENCE AND EDUCATION A NEW DIMENSION

Humanities and Social Sciences

www.seanewdim.com

Editorial board
Editor-in-chief: Dr. Xénia Vámos

Honorary Senior Editor:
Jenő Barkáts, Dr. habil.   Nina Tarasenkova, Dr. habil.

Andriy Myachykov, PhD in Psychology, Senior Lecturer, Department of Psychology, Faculty of Health and Life Sciences, Northumbria University, Northumberland Building, Newcastle upon Tyne, United Kingdom

Edvard Ayvazyan, Doctor of Science in Pedagogy, National Institute of Education, Yerevan, Armenia

Ireneusz Pyrzyk, Doctor of Science in Pedagogy, Dean of Faculty of Pedagogical Sciences, University of Humanities and Economics in Włocławek, Poland

Irina Malova, Doctor of Science in Pedagogy, Head of Department of methodology of teaching mathematics and information technology, Bryansk State University named after Academician IG Petrovskii, Russia

Irina S. Shevchenko, Doctor of Science in Philology, Department of ESP and Translation, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

Kosta Garow, PhD in Pedagogy, associated professor, Plovdiv University „Paisii Hilendarski”, Bulgaria

László Kótiš, PhD in Physics, Research Centre for Natural Sciences, Hungary, Budapest

Marian Włoshinski, Doctor of Science in Pedagogy, Faculty of Pedagogical Sciences, University of Humanities and Economics in Włocławek, Poland

Melinda Nagy, PhD in Biology, associated professor, Vice-Rector, J. Selye University in Komarno, Slovakia

Anatolij Morozov, Doctor of Science in History, Bohdan Khmelnytsky National University in Cherkasy, Ukraine

Nikolai N. Boldyrev, Doctor of Science in Philology, Professor and Vice-Rector in Science, G.R. Derzhavin State University in Tambov, Russia

Olga Sannikova, Doctor of Science in Psychology, professor, Head of the department of general and differential psychology, South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushynsky, Odesa, Ukraine

Oleg Melnikov, Doctor of Science in Pedagogy, Belarusian State University, Belarus

Riskeldy Turgunbayev, CSc in Physics and Mathematics, associated professor, head of the Department of Mathematical Analysis, Dean of the Faculty of Physics and Mathematics of the Tashkent State Pedagogical University, Uzbekistan

Roza Uteeva, Doctor of Science in Pedagogy, Head of the Department of Algebra and Geometry, Togliatti State University, Russia

Seda K. Gasparyan, Doctor of Science in Philology, Department of English Philology, Professor and Chair, Yerevan State University, Armenia

Svitlana A. Zhabotynska, Doctor of Science in Philology, Department of English Philology of Bohdan Khmelnytsky National University in Cherkasy, Ukraine

Tatyana Prokhorova, Doctor of Science in Pedagogy, Professor of Psychology, Department chair of pedagogics and subject technologies, Astrakhan state university, Russia

Valentina Orlova, CSc in Economics, Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, Ukraine

Vasil Milloushev, Doctor of Science in Pedagogy, professor of Department of Mathematics and Informatics, Plovdiv University „Paisii Hilendarski”, Plovdiv, Bulgaria

Veselin Kostov Vasilev, Doctor of Psychology, Professor and Head of the department of Psychology Plovdiv University „Paisii Hilendarski”, Bulgaria

Vladimir I. Karasik, Doctor of Science in Philology, Department of English Philology, Professor and Chair, Volgograd State Pedagogical University, Russia

Volodimir Lizogub, Doctor of Science in Biology, Head of the department of anatomy and physiology of humans and animals, Bohdan Khmelnytsky National University in Cherkasy, Ukraine

Zinaida A. Kharitonchik, Doctor of Science in Philology, Department of General Linguistics, Minsk State Linguistic University, Belarus

Zoltán Poór, CSc in Language Pedagogy, Head of Institute of Pedagogy, Apáczai Csere János Faculty of the University of West Hungary

Managing editor:

Barkáts N.

© EDITOR AND AUTHORS OF INDIVIDUAL ARTICLES

The journal is published by the support of Society for Cultural and Scientific Progress in Central and Eastern Europe
BUDAPEST, 2014

Statement:

By submitting a manuscript to this journal, each author explicitly confirms that the manuscript meets the highest ethical standards for authors and coauthors. Each author acknowledges that fabrication of data is an egregious departure from the expected norms of scientific conduct, as is the selective reporting of data with the intent to mislead or deceive, as well as the theft of data or research results from others. By acknowledging these facts each author takes personal responsibility for the accuracy, credibility and authenticity of research results described in their manuscripts. All the articles are published in author's edition.

The journal is listed and indexed in:

INNO SPACE SCIENTIFIC JOURNAL IMPACT FACTOR: 2.642

DIRECTORY OF RESEARCH JOURNAL INDEXING

ULRICHS WEB GLOBAL SERIALS DIRECTORY

UNION OF INTERNATIONAL ASSOCIATIONS YEARBOOK

SCRIBD

ACADEMIA.EDU

GOOGLE SCHOLAR

CONTENT

PHILOSOPHY.....	6
<i>Schevchenko M.Y., Parkhomenko K.O.</i> The phenomenon of female subjectivity in postmodern discourse.....	6
<i>Yuvsechko Ya.</i> The Newest and Orthodox Religion: Relationship Problems in Modern Ukraine.....	10
<i>Волинець А.А.</i> Міфологема Хаосу в символізмі художнього образу Змія.....	13
<i>Панасюк Ю.В.</i> Комунітаристські підходи до розв'язання проблеми соціальної справедливості.....	17
<i>Петинова О.Б.</i> Философское осмысление экономически мотивированного поведения.....	22
HYSTORY.....	27
<i>Боримський В.В.</i> Польсько-український союз 1920 р. в історіографії післявоєнного українського зарубіжжя.....	27
<i>Єлесін П.В.</i> Розбудова церковних та парафіяльних книгозбірень в діяльності православного сільського духовенства України (друга половина XIX – початок XX ст.).....	31
<i>Ласінська М.Ю.</i> До проблеми вивчення історії археологічних пам'яток гунської доби регіону Північного Причорномор'я.....	35
<i>Малеончук Г.О.</i> Культурне та громадсько-політичне життя міжвоєнного Луцька: національний аспект.....	38
<i>Піддубний І.</i> Особливості функціонування політичної системи Румунії напередодні Другої світової війни (1938-1939 рр.).....	43
<i>Саманцов А.П.</i> Труд детей и подростков в каменноугольной и металлургической промышленности Донецко-Приднепровского экономического района по данным переписи 1897 г.	47
<i>Шановаленко Є.Ю.</i> Окупація Чернігівщини нацистськими військами в серпні–вересні 1941 р. за спогадами очевидців.....	51
POLITICAL SCIENCE	57
<i>Zaslavska O.</i> Political Ritual as a Practical Implementation of the Symbolic Content of Political Traditions.....	57
<i>Башинський І.А.</i> Проблемні аспекти формування податкової культури в Україні.....	61
<i>Білошицький В.І.</i> Цивільно-військові відносини в умовах демократії: значення для України.....	66
<i>Бондарь Ю.В.</i> Издательская коммуникация в контексте общественно-политической практики.....	71
<i>Буник В.П.</i> Детермінантні основи дослідження конфліктів у сучасному глобалізованому світі: методологічний аспект.....	75
<i>Ключевский В.И.</i> Теоретические основы формирования систем электронного документооборота в местных органах государственного управления Украины: концептуальный аспект.....	80
<i>Крылов В.С.</i> Синергетика Крыма – территория геополитических бифуркаций.....	84

PHILOSOPHY

Shevchenko M.Y., Parkhomenko K.O.
The phenomenon of female subjectivity in postmodern discourse

*Shevchenko Marina Yurievna, Doctor of Philosophy, Assistant Professor
Parkhomenko Kseniya Oleksandrivna
Donbass state teachers' training university, Slovyansk, Ukraine*

Abstract. The article provides an analysis of the essential features of the woman's subjectivity. The phenomenon of subjectivity is traced in the interaction with the postmodernist philosophical thought so far as it's significant impact factor. The above mentioned aim is realized in studying the famous feminist-philosophers. The following tasks are solved by examination of the characteristics of woman's subjectivity.

Keywords: *identity, female subjectivity, feminist, postfeminism, subjectivity, "queer-identity"*

Introduction: Postmodernism of the second half of the XXth century critically reinterprets the foundations of didactic and rationalistic worldview. They have been replaced by a new philosophy of physicality, marginal concepts of Foucault, Derrida's deconstruction and postfreudianism. The modernist worldview is based on the instability, problematic structures of the subject, society, etc.. At the same time consequently total infraction of these categories is the feature of the post-modern implementation: one category intervenes the other one, the boundaries between opposites are eliminated. Postmodern paradigm (multiple deconstruction of subjectivity) has taken the place of the devalued modernist social and humanitarian theory with its only rational subject. Within this paradigm the concepts of class, race and national identity types in modern culture are also affected by certain changes. They are characterized by thrust against the traditional classical models of thought and culture. In Feminism the category of "woman" has caused no doubts. However, it's not only the point for consideration but it's also a subject of deep studying. Indeed, the basic categories and concepts get a broad interpretation and ambiguity in understanding of the participants of polemic. The feminist theory performs quite important role in the philosophical discourse of postmodernism of the second half of the XXth century. That caused the creation of a new criterion in contemporary discursive practice (the criterion of sexual difference). Nowadays social conditions cause the creation of political vector of the feminist theory in order to replace patriarchal and gender society traditions.

Novelty: The urgent problem of female identity and subjectivity is brought up within the feminist discourse. In "The second Sex" by S. de Beauvoir's the female subjectivity is studied and it starts to be considered as the "other" thing to the male type of subjectivization. And this problem becomes the central in feminist theory leading to study the ways of its representation in culture, literature and philosophy [1].

The Object of the research is to analyze the most significant and prominent conceptions of female subjectivity within the feminist theory.

The materials and Methodology: The well-known theories of female subjectivity are represented in the works of gender philosophers such as S. de Beauvoir, R. Braidotti, J. Kristeva, H. Cixous, S. Kofman and J. Butler as well as in psychological researches made by J. Benjamin, G. Gallup, K. Silverman, T. Brennan. It is

very important to take into account the critics' works by E. Showalter, M. Ellmann, E. Moers, S. Gilbert, S. Gubar, Sh. Felman and M. Jacobus. The representation of research in the field of the female subjectivity in philosophical anthropology, cultural philosophy or in general criticism of the opposition between "truth/falsity" as patriarchal evaluation criteria that marks the female subject as the "other" found in the works by E. Grosz, L. Irigaray, H. Cixous and S. de Beauvoir. In Ukraine and Russia the problems of female subjectivity, especially of women's literary studies, are analyzed by T. Hundorova, N. Zborowski, S. Pavlichko, V. Aheyeva, A. Zabuzhko, I. Zhe-rebkina and O. Kis.

There are two methodological approaches to the interpretation of the problem of female subjectivity, that are represented in two corresponding types. The first so-called "essentialist" approach analyzes female experience and female subjectivity within a single discourse as the one unit. The second "antiessentialistic" approach describes identity as the plurality and at the same time the experience is determined as contradictory and decentralized phenomenon.

S. de Beauvoir's existentialist methodology is the prominent representative of the first type where the author has tried to explain the phenomenon of gender inequality and the sexism origin in society and culture. The question why a man, not a woman has always fought for the ownership right in history is up to answer. S. de Beauvoir shows that it is not associated with the female essence. Existentialism in general is opposed to the philosophical concept of essence and is caused by the peculiarities of female existence. The female existence differs from the male one primarily within the fact that it is connected with the function of reproduction that makes woman play a passive role in history. S. de Beauvoir claims many other reasons for this state of affairs. Firstly, male strategies of various levels are aimed to represent a woman as an object. A man can assert against the "other" that is considered to be a woman. Secondly, it is a voluntary female decision to perform the role of a victim in order to avoid the painful experience of existential freedom and responsibility. This position of a woman may be overcome only when she starts playing the male role, through establishing her own "I" and transforming "the Other" (a man) into the object.

The results and their discussion: During the analysis of the woman status in the culture, S. de Beauvoir has

noticed the fact that either «female» is distinctly disclaimed or it is associated with the features of unattainable value. The first one is always concerned as the real status of a woman, the second one is represented in the forms of images i.e. divine images of women, romantic images in literature and art. S. de Beauvoir explains this contradiction with the existentialist concept of the "Other". The "Other" in existentialism is always the one who threatens my own "I" and my identity, that is why, the only possible binary position may be referred to it. Either "I" adores the highest perfection of the "Other", or "I" suppresses and denies it. This binary, according to S. de Beauvoir, can be found in the attitude to the phenomenon of woman in culture.

Psychoanalysis has significantly influenced the formation of feminist theories in relation to the object. Freudian and Lacanian forms of psychoanalysis study the cultural phenomenon of gender-constructed subjectivity. The psychoanalytic models of female subjectivity have been particularly noticed in the 70's of the XXth century. Feminist theorists have tried to use psychoanalysis to understand subjectivity. The concept of female subjectivity in psychoanalysis is interpreted by mentioning the concept of hysteria. The structures of female subjectivity and woman's desire are interpreted only through the studying of structure of the "Other" i.e. a man.

Further interpretation of feminist psychoanalysis is associated with the attempts to analyze woman's subjectivity without classical Freud's schemes, as well as the topology of female subjectivity. Feminist writers criticized Freud's naturalistic explanation of female hysteria and sexuality because the female sexuality started to be understood as a feature of unsatisfied desire that destroys the female sexuality.

J. Lacan's theory has influenced the development of feminist psychoanalysis and particularly the development of the concept of desire as the basic structure of female subjectivity. Feminist researchers try to create the topology of female subjectivity with its unique features. They refuse to recognize the passive role of women and proclaim the great activity of female subjectivity and the power of their desire.

J. Mitchell and J. Rose in work "Feminine Sexuality: Jacques Lacan and the École Freudienne" analyze the difference between Freudian and Lacanian psychoanalysis criticizing the last one according to feminist positions. They are sure that woman's sexuality should be understood in two ways: as a symbolic order and as something that is "constantly slipping" [9]. Thus, woman identity according to Lacan is not stable concept but radical variability.

Famous researchers of feminist psychoanalysis N. Chodorov, L. Irigaray, H. Cixous emphasize the role of preoedipal phase in the development of female subjectivity, when the structure of the subject has not undergone the division into the male and the female. This stage is a wide field for the formation of pure femininity, which has not suffered from the repression by the "Other" (man) yet. That allows to make further investigations in the research of female subjective topology, that is fundamentally different from male.

Using the methodology of Jacques Lacan French scholar L. Irigaray determines hysterical female subjectiv-

ity opposed to patriarchal discourse. The structure of hysteria is explained by L. Irigaray as performative. Hysteria is not essential characteristic of a woman but the parody of female behavior that is expected to be realised [7].

The new approaches of studying the gender practices of deconstruction and the phenomenon of neosexuality (bisexuality, transsexuality, active bisexuality, sex change) raise the problem of identity in the feminist theory. American researcher T. de Lauretis firstly used the term "queer-identity" ("strange", "eccentric") for understanding the notion of the female homosexuality. Thus, the term has started to be used to describe not only homosexual structures (both female and male), but other types of modern identities that are not thought to be normal [8]. The concept of "queer-subjectivity" was presented in works by T. de Lauretis, E. K. Sedgwick and E. Grosz.

T. de Lauretis asserts that the subject of feminist lesbian theory should be eccentric one that is defined in the terms of perversion. M. Foucault defines such subject as marginal subject in the discourse and practices that are implemented through the boundaries of separate sexual identities and communities. The leading model of marginal, eccentric subject, according to T. de Lauretis, is a lesbian one. The interpretation of female lesbian subjectivity as "queer-subjectivity" allows T. de Lauretis to make criticism of essentialist conceptions of lesbian sexuality.

In most cases feminist theory determines the category of woman as a basis for any subsequent political demand without understanding that this category forces the political "closing" of all kinds of experience and is recognized as a part of the feminist discourse. When the category is understood as the representation of the set of values or dispositions, it becomes normative in its nature and, therefore, "eliminating" (exclusive) one. This idea has created the political problem that is disclosed in the aspect that a lot of women in different cultures refuse to recognize themselves as "women" according to feminist theory. That fact leads to the conclusion that they are not women as they have thought before.

The category reflects the limited location of its followers and, therefore, may not provide an interconnection between gender and race, class, ethnicity, age, sexuality and other phenomena that refer to the cultural (mis)identity. Now feminist theorists face the problem whether they should give a new definition of the category of woman making it more inclusive in response to the radical exclusion of the category of woman from hegemonic cultural formations, on the one hand, and the effect of exclusion from the feminist discourse, on the other one. This aspect inevitably introduces the political question: who should make the decision and be responsible for the actions.

Gayatri Spivak is sure that feminists need to deal with "operational essentialism" i.e. false ontology of woman in order to realize her political program. It recognizes that the category of woman is not fully expressive. Julia Kristeva recommends to determine the category of woman as the policy tool without giving ontological integrity to this statement, and she adds that it would be correct to say that women are exist... [11].

The concept of "queer-identity" has been described in the book "Epistemology of the Closet" by E. K. Sedgwick opposes the essentialism of modern gay and lesbian theo-

ries that claim the substantiation of the existence of new alternative forms of subjectivity in culture. The main aim of her methodology is to overcome the so-called "lesbian" and "non lesbian" "gap" in modern feminism and to cope with binary distribution i.e. "normative-deviant" in the discourse of the end of the XXth century. The concept of homosexual discourse according to E. K. Sedgwick is refused to have the discursive autonomy; it does not exist separately depending on its binary opposition. The alternative topology of subjectivity of the "queer-identity" does not define homosexual types of subjectivity. The concept of "queer-subjectivity" is opened to any subject without taking into account her (his) sexual experience or sexual identity.

E. Grosz defines the concept of "queer" as the definition of marginal sexuality and marginal transgressive sexuality that appears while thinking not only about the differences of heterosexual but also about homosexual structure of subjectivity.

Therefore, the "queer" characteristic may be typical to gay, lesbian and heterosexual subjectivity and also to any subjectivity that produces transgressive sexual activity. The basis of the "queer-identity" provides the transgressive nature as the "experimental desire" according to E. Grosz. G. Deleuze has described it as the subjective position of "becoming". According to E. Grosz, the concept of "queer" appears in contemporary feminist theory at the moment of appearing the necessity to avoid the traditional binary oppositions between male and female as the main notions of feminist theory [6].

Feminism of the 80's and the 90's. is characterized by a number of conceptual conflicts and contradictions that have caused the emergence of the postfeminism phenomenon in the 90's. The main contradiction in the feminist theory of the 90's lies between the centered and de-centered gender subjects.

Postfeminism criticizes the tendency of the considering the woman's experience and subjectivity as single ones and their analysis in a separate discourse of feminism. Postfeminism considers identity to be the plural form and the experience to be the controversial one explaining the so-called "policy of differences".

One of the most authoritative researches of the feminist theory in the USA is J. Butler who has developed the performative theory of gender and has disclosed the subject of the feminist collective identity. J. Derrida's theory of the deconstruction and Foucault's work about the discourse and physical specificity of the phenomenon of power have greatly influenced John Butler's conception. Moreover, the Butler's theory aims to overcome the mechanisms of the binarization and hierarchization in culture.

The radical J. Butler's views are summarized in her book "Gender Trouble: Feminism and the Subversion of identity". The main object of analysis is the conception of subjectivity. J. Butler deconstructs the individual "I" and the feminist "we". J. Butler criticizes the essentialists' understanding of the structure of female subjectivity in the concept by S. de Beauvoir where the female subjectivity radically differs from the male one. In contrast to S. de Beauvoir, J. Butler shows that the multiplicity of discursive spheres with the localization of a woman and

identifies the differences between the concepts of "subjectivity", "identity" and «difference».

The subject of feminism may not be treated as stable, unified or exceptionally female in case when it doesn't determine the level of the discourse within the subject. J. Butler has proved that the performative subjectivity concept is based on the Foucault's concept of power. Materiality of bodies is referred to the effect of power dynamics and at the same time the performativity plays the role of a recurring imperious ability to produce the discourse phenomenon. Though, J. Butler defines the performativity as a regulatory presentation of socio-cultural authority norms in society. The author critically reinterprets the notion of performativity i.e the performative act as an independent will of the subject. [5].

The famous researcher in contemporary feminist theory is R. Braidotti who indicates the change of the modern woman's identity and considers it to be the alternative-nomadic-feministic subjectivity. She has come to such conclusions with the help of Post-structuralism French philosophy. The author also uses the philosophical views of G. Deleuze as the basis ones for searching the place in male philosophical discourse and language. The alternative models of subjectivity represented in R. Braidotti's works are considered as the type of critical intellectualism. Also this type is referred to nomadic subjectivity, which is opposed to the mental attitudes of phallogocentric ideology and is feminist-oriented. The basic concept with the help of which R. Braidotti builds her philosophical system is the concept of difference. It is not concerned with the structure of "difference-of" relationships based on domination, but it is the structure of "differences-as" i.e. the simultaneous existence of alternative models of culture and thought [2]. The researcher presents the next scheme of understanding of sexual differences that consists of three levels. The first level is focused on the differences between men and women and it performs the diagnostic function. It criticizes the relationship between man and woman as the one between the subject and the "Other". The second level of relations between the subject and the "Other" acknowledges that they are asymmetric and may not be replaced by each other [4]. Insurmountable difference exists not only between a man and a woman but also between real life and feminine image of women as the "Other" in the traditional culture. The third level is the level of feminist policy. It is aimed to overcome the dialectic of domination and to critic the political foundations of the status quo. Feministic policy should pursue the marginalization of the eccentric relation to the phallic political system and the policy of denying it. The third level is called "internal difference", which emphasizes the complex structure of subjectivity. The ratio of unconscious subjectivity and matter requires an understanding of multi-female subjectivity. According to R. Braidotti the positive part of feminist subjectivity is the productive force desire. The researcher emphasizes the understanding of feminism in terms of "moral passion" desire, which supports them. According to R. Braidotti, feminism liberates a woman in her desire for freedom, justice, ease of self-sufficiency [3].

L. Nicholson criticizes the single feminist theory and follows the idea of cross-cultural approach. It includes such discourses as antiracist, anti-imperialistic or dis-

course of sexual minorities in the theory of feminism. Postcolonial feminist discourse also refuses the acceptance of unified and coherent subjective structure, indicating the current post-colonial subject as hybrid, which cannot be the aspect of a single identity e.g. ethnic, historical, and transcendental [10]. Post-feminism contains the idea of post-structuralism and postmodernism and searches a new paradigm. The arguments in favor of postmodern fragmentation concepts of modern theory led to a tendency to change the center of gravity of conceptual structures to the centre of discourse.

Summary: Most feminist theorists recognize and operate with the concept of a woman who sets her own interests and goals within the feminist discourse, on the one hand and, on the other hand, creates a subject that should be presented in the political sphere. But policy and the representation are contradictory terms. The representation tends to make a woman expressive in the political process and at the same time the presentation performs the regulatory function of language with the respect to the category of woman. Therefore, the researchers face an inadmissible simplification of "subjectivity" of woman in permanent terms.

Evidently the theory of psychoanalysis has taken the ambiguous position in the feminist debates about the place of the category of woman in the feminist political discourse.

The arguments on this topic raise a political issue. If not a feminine subject provides a normative model for feminist emancipatory policy, then who/what does? If we cannot recreate the subject in feminist terms then the feminist theory may accept the notion of agency. Feminist policy has lost the categorical basis for its own normative claims without the unified concept of woman. What is the emancipated subject of feminism? If there is no subject, who is to be emancipated?

Feminist resistance to the criticism of the subject shares the concerning with other critical and emancipatory discourses. If depression is to be defined in terms of loss of autonomy, as well as the fragmentation and aliena-

tion of the oppressed mind then the theory insisting on the inevitability of the subject fragmentation can reproduce the very oppression to be overcome. Perhaps we should think about the typology of fragmentation or at least to answer the question whether depression is determined in terms of fragmentation identically or the fragmentation is oppressive. The category of woman is internally fragmented by class, skin color, age, ethnic views. Further criticism of subject is more than just rehabilitation of plural subject with its different "parts" being interrelated in total unity. Indeed, the political criticism of subject provokes the question of the introduction of the concept of identity in the field of politics, because this concept immediately closes the possibility of cultural articulation of the subject i.e. the position could be generated by the new policy.

Feminist theory of psychoanalysis encouraged the reconstruction of practices related to the child's bringing up. That could make narrower the gap between gender differences that is produced by the predominate presence of the mother within her educational role. Re-integration of bringing up that is associated with in the male sphere and the assimilation of autonomy into the feminine create the normative model of the unified ego with a tendency towards androgynous decision. Other researchers insist on specificity of feminism that characterized by matriarchal identification. It provides the basis for an alternative feminine subject, defines itself contextually. In this case, the unified ego reappears not as androgynous, but as specifically feminine subject, organized by the fundamental matriarchal identification.

The process of deployment of gender discourse is dynamic; it constantly forces the emergency of contradictions that are replaced by the new one. Social progress gives a new understanding of woman's identity as part of the gender identity, or as a completely separate, isolated identity. The specific study of this issue will help to deepen the study of general human problem that is one of the central in philosophical studies.

REFERENCES

1. Beauvoir de, Simone *The Second Sex* // New York: Vintage Books, 2011 – P. 324
2. Braidotti, Rosi, *Patterns of Dissonance: A Study of Women in Contemporary Philosophy* // New York: Routledge, 1991. – P. 89
3. Braidotti, Rosi *Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory* // New York: Columbia University Press, 1994. – P. 175
4. Braidotti, Rosi and Butler, Judith, "Interview: Feminism By Any Other Name" in *differences*, // vol. 6, N 2-3, 1994, – P. 39-40.
5. Butler, Judith, *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity* // New York: Routledge, 1990. – P. 86
6. Grosz, Elizabeth, *Space, Time, and Perversion: Essays on the Politics of Bodies* // New York & London: Routledge, 1995. – P. 132
7. Irigaray, Luce, *This Sex Which Is Not One* // Ithaca: Cornell University Press, 1985. – P. 63
8. Lauretis, Teresa de, *The Practice of Love. Lesbian Sexuality and Perverse Desire* // Bloomington: Indiana University Press, 1994. – P. 250
9. Mitchell, Juliet, Rose, Jacqueline (eds), *Feminine Sexuality: Jacques Lacan and the Ecole freudienne* // New York: Pantheon Books, 1982. – P. 49
10. Nicholson, Linda (ed.), *Feminism/Postmodernism* // New York & London, 1990. – P. 64
11. Spivak, Gayatri "Imperialism and Sexual Difference" // *Oxford Literary Review* Vol. 8 – Is.1, – P. 225-244

Шевченко М.Ю., Пархоменко К.А. Феномен женской субъективности в постмодернистском дискурсе

Аннотация. Анализируются самые существенные теории женской субъективности, которые имели значительное влияние на постмодернистскую философскую мысль. Рассматриваются учения известных женщин-философов теоретиков феминизма.

Ключевые слова: идентичность, женская субъективность, постфеминизм, субъективность, феминизм, "queer-идентичность"

Yuvsechko Ya.

The Newest and Orthodox Religion: Relationship Problems in Modern Ukraine

*Yuvsechko Yaroslav Volodymyrovych, PhD, Associate Professor
Khmelnitskyi National University, Khmelnytskyi, Ukraine*

Abstract. The article is devoted to the problems of functioning (existing) of new religions in our society and especially to their relations with traditional beliefs. The spread of new religious movements is the result of deep processes, occurring in the society, and first of all, it is an effect of crisis of traditional religions. But traditional religions fail to notice the real reasons of their spreading and unjustly criticize all new religions. The author concludes that only tolerance to new religions and a constructive dialogue between representatives of different religious movements should become the methods of mutual understanding.

Keywords: *new religions, religiosity, tolerance, confrontation*

Numerous currents and latest trends of the religions that oppose the Orthodox Church is a phenomenon that is not new and even familiar today. New religions have made not organizational, but qualitative changes in the religious life and consciousness of society. Their distribution is the result of deep-seated processes in society, first of all as a consequence of the traditional religions crisis. Modern achievements of humanity have put forward many problems, especially social ones, to whom the Church with its conservative beliefs is simply powerless.

Although the new religious communities in Ukraine are only about 4% of the total religious network, they have become quite noticeable and important phenomenon in the spiritual life of the community. Many people are increasingly looking for the truth, the meaning of life, the way of salvation not only in traditional, but in the newest religions. The problem of new religious movements in Ukraine for a long time has not lost its *relevance*, because of our society's interest in it is extremely high, and the complexity and ambiguity of the processes taking place in the religious life of the country from year to year does not lessen. They need an objective approach, serious and careful research, whose goal is a comprehensive analysis of the problems of the society in such a complex and ambiguous phenomenon as the new religions. It could be particularly made from the standpoint of their coexistence with traditional religions and the problems that arise on this basis, as new religion first seen as a challenge to traditional beliefs.

In the XX century the positions of established religions were significantly reduced in the first place by the scientific worldview. Achievements in science and progress put forward many problems, especially social ones, where the official Church with its conservative beliefs was powerless. Many people, especially young people, are attracted by the calls from new religious movements to creativity that is rejected by the church dictatorship. In addition, people wish salvation now and here, not in the hereafter. Religiosity of the current era is fundamentally different from previous stages of its development. It creates a situation where the choice of a certain religious beliefs is an act of free decision of every member of society. Sometimes this religious pluralism leads to the fact that modern believers simultaneously participate in several movements or currents. Unlike the past times, the majority of the religious communities, especially the newest, does not require absolute loyalty to their followers.

New movements respond to the daily needs of persons: they satisfy her desire to know the Western world, or even to gain a degree or to learn a foreign language etc. At a

time when the historical Church does not hold an active missionary work, any attempt, even unobtrusive, to introduce a new doctrine almost always has a positive effect. Or, at least, it is an interest in a religious mission or preacher activity which is often also supported by charity. Therefore, an effective help to those who are in need not only spiritually, but also financially, is contributing to the alternative religions in Ukraine.

In addition, many people seek salvation right now and right here, not in the hereafter. The new movements can only offer that. In addition, if traditional religion strongly protects its uniqueness, the new religions are based on a single mystical experience in a merger with the Absolute and are open to new ideas. They rely on the one thing that unites all religions – the recognition of the existence of connection between man and the supernatural.

Most representatives of the Ukrainian Orthodox and Catholic churches have repeatedly recognized that the successful penetration of new religious movements into Ukraine spaces is a consequence of the formalism and indifference of their clergy, of losing Church's missionary enthusiasm, of unworthy deeds of clergymen, of interdenominational conflicts and so on. How can traditional Ukrainian Orthodox, claiming the status of a national religion, be trusted, if it is currently going through a crisis period, and on television keeps reporting about in-Church conflicts?

Because of this, religious search often leads a person not to the Church, but to the sect. However, analysing the causes of this phenomenon, orthodox theologians do not wish to notice the real causes of this situation and blame the faithful who, in their opinion, simply cannot properly assess the proposed occult teachings. Instead, they completely absorb any mystical poison offered to them by certain forces. The new doctrines are regarded as heretical, believers are called schismatic who are besotted by propaganda and psychological impact of charismatic leaders.

Similar estimates and opinions on the activities of new religions in Ukraine are not unique. Moreover, most of them are based on not deep and extensive research of the phenomenon of new religions, but they are subjective, biased. Hence, we have strong calls from traditional churches not only to limit but to totally ban of the new religious movements.

First of all the resentment of representatives of traditional religion to the existence of new religions is caused by a significant increase in competition in the interfaith area of Ukraine, and they were simply not ready for it.

Thus, it can be called a normal fear for their own "place in the sun".

In addition, it is worth noting that the vast majority of current new movements' supporters in the past were not associated with traditional religions and most of them had an indifferent attitude to religion, and thus they are not "defectors" from Orthodox camp to neophyte camp. But still traditional churches mindlessly count all new religious trends in the category of "totalitarian", "destructive" sects that violate public order, are harmful to human health, lead to mental disorders etc. As a result, not a good idea prevails in the mass consciousness as to new religious phenomenon, which is, moreover, "heated" by media as "zombification", "brainwashing" of new religious communities' members.

We will not deny that the activities of some of the newest religions (such as the Great White Brotherhood and Satanic movements) actually manifested antisocial orientation and the above examples really take place. However, we should not therefore have a narrowed approach to the analysis of all the new religion for us, because this requires a thorough analysis of each case. One can undoubtedly claim that fraud, deception and all sorts of perversion is the exclusive feature of new religions. It is not a secret any more that these phenomena occur among the clergy and traditional churches.

Prejudice and intolerance on the part of orthodox religions often find support and in government, as some officials believe the established religions to be the only spiritual integrator of Ukrainian society. Public bodies often stepped on the path of interference in new religious movements, which violates the law and democratic rights.

This resistance to the spread of new religions by the state, church and community structures is to some extent understandable. Ukrainian society has reason to be dissatisfied with the activities of religious groups that do not take into account the religious traditions of our people, in the form of a power impose this or that doctrine and consider their values to be higher than traditional Ukrainian ones. But the new religious movements also have many claims to our society, including cause by intervention in their activities that has been mentioned before and creating their negative image among the population. Yet, the fact of the appearance and existence of such a phenomenon as new religious movements and the fact that new religious communities find their supporters and sympathizers shows the specific functions that they are designed to perform in our society.

Despite the intolerance towards themselves, almost 85% of members of new religious communities express their loyalty to the government and a positive attitude towards the followers of other faiths. So before making conclusions the society should try to understand why a person is associated with a particular faith or not. Various new religious movements are different, as well as their members. "Attacking" new religious communities, condemning them and threatening them, one can push them to greater isolation.

The problem of new religions is a serious social, socio-political and socio-cultural problem. New religions in their efforts to attract believers are based on worldwide integrating processes, internationalism and developed multi-channel communications. However, there still

dwells a strong negative opinion in the public consciousness about the new religious phenomenon and destructive influence of new religion onto society. To determine the boundaries of these trade-offs, we should also explore the forms of the new religions in modern society and their coexistence with the latter.

Under the form of the relationship, we understand a certain characteristics of new religious organizations functioning in modern society, which represents the degree of interaction with it and perception or rejection of the surrounding situation that objectively exists.

In the analysis of new religious movements (NRM) activities one can distinguish those who deny the outside world with all its established rules; movements that take a modern transformation and even contribute to them; and movements that just have to adapt to modern conditions. As a result of this study it can be concluded that the majority of new religions that had already crossed the threshold of confrontation with society now are increasingly going through institutionalization. Although perhaps two main forms of their existence still remain possible as well as their activity: isolationist (when the new religious movements do not conflict with society, but still coexists within their "subculture") and adaptive (original adaptation strategy, which aims to ensure new religions' survival in the complex environment of modern socio-religious and inter-religious relations).

Thus, an important condition for the normal functioning of new religions in society is also moderate support or at least neutrality from the authorities. It is impossible not to notice that some authorities in addressing the rights of citizens to freedom of religion actually violate their rights, strongly limiting the activities of new religious movements and providing benefits to traditional religions, and thus provoke conflict and confrontation between members of different faiths. All sorts of negative evaluations and conclusions of some officials are mostly not based on deep and extensive research of the phenomenon of new religions, and are subjective, biased, as some officials believe only traditional religions, or one single religion, which they like the most, to be the spiritual integrator of Ukrainian society. Hence, the strong appeals not only to the limitations, but also to the total ban of the new religious movements take place.

Therefore, perhaps, it is worth stopping to evaluate unconventional moves from the position of "good – bad" or "useful – harmful" for the traditional churches and representatives, and all of us, because their appearance is not accidental. It is the society that always generates these forms, which are obviously required. This means that new religions are an integral component of religious life in the world in general and in Ukraine in particular.

Therefore, for the principle of religious tolerance in our society real enforce, it is not necessary to bring the case to a confrontation between supporters of traditional and non-traditional faiths. Tolerant relations and dialogue should be the means of achieving understanding.

The democratic state cannot take repressive measures to limit displays of religious art as such, and it should not consider religious pluralism a threat to its existence. Even when the national state, which Ukraine occasionally calls to construct, protecting their identity, uses various forms of legal regulation of historic churches and non-traditional

religions. Its relation to new religions, however, may be accompanied by repressive policies. The very fact of membership to a new religious formation has stopped to be the world's sign of disloyalty to the state or the existing social and political order.

Obviously, it is advisable to return the public mood concerning new religions from attempting their destruc-

tion, which is simply impossible, to efforts for their integration into society, to adapt to modern social conditions, activities in the legal field, which is acceptable for a democratic state. The best way of control is the most complete and objective information that the vast majority new movements are ready to give of themselves, unless this is used against them.

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED

1. Баган О. Зіткнення цивілізацій: український вектор // Українські проблеми. - № 20. - 2000. - С. 119-123.
Bagan O. Zitkennnya cyvilizacij: ukrajins'kyi vektor [Clash of Civilizations: Ukrainian vector] // Ukrayins'ki problemy. - № 20. - 2000. - P. 119-123.
2. Дудар Н.П. Релігійність в українському соціумі: детермінанти і характеристика сучасного стану. - К., 2002.
Dudar N.P. Religijnist' v ukrajins'komu sotsiumi: determinanty i harakterystyka suchasnogo stanu [Religiosity in Ukrainian society: determinants and characteristics of the modern state]. - K., 2002.
3. Єленський В. Новітні релігійні рухи: напрямки еволюції, зони занепокоєння // Новітні релігії в сучасній Україні: Зб. матеріалів. - К.: ВіП, 2000. - С. 26-61.
Yelens'kyi V. Novitni religiini ruhy: napryamky evolyutsii, zony zanepokoyennya [New religious movements: directions of evolution, areas of concern] // Novitni religii v suchasnij Ukraini: Zb. materialiv. - K.: ViP, 2000. - P. 26-61.
4. Нові релігії України // Історія релігії в Україні. Т.8. - К., 2010.
Novi religii Ukrainy [New religions of Ukraine] // Istoriya religii v Ukraini. T.8. - K., 2010.
5. Филипович Л.О. Міжрелігійний діалог // Державно-церковні відносини в Україні у контексті сучасного європейського досвіду: Збірник наукових матеріалів. - К.: VIP, 2004.
Fylypovych L.O. Mizhreligijnyi dialog [Interreligious dialogue] // Derzhavno-tserkovni vidnosyny v Ukraini u konteksti suchasnogo yevropeis'kogo dosvidu: Zbirnyk naukovykh materialiv. - K.: VIP, 2004.
6. Филипович Л.О. Неохристиянська релігійність в умовах конфлікту ідентичностей // Релігійна свобода. Науковий щорічник. - № 9. - К., 2005.
Fylypovych L.O. Neohrystyjans'ka religijnist' v umovah konfliktu identychnostej [Neochristian religiosity in identities conflict] // Religijna svoboda. Naukovyi shchorichnyk. - № 9. - K., 2005.

Ювсечко Я.В. Новейшая и ортодоксальная религиозность: проблемы взаимоотношений в современной Украине

Аннотация. Статья посвящена проблемам функционирования новых религий в современном украинском обществе и, особенно, их взаимоотношениям с традиционными верованиями. Распространение новых религиозных движений является результатом глубинных процессов, происходящих в обществе, и прежде всего, это результат кризиса традиционных религий. Но традиционные религии не желают замечать реальные причины распространения неорелигий и поддают несправедливой критике все без исключения новые верования. Автор приходит к выводу, что только толерантность к новым религиям и конструктивный диалог между представителями различных религиозных движений могут стать реальными методами к взаимопониманию в религиозной среде.

Ключевые слова: новые религии, религиозность, толерантность, противостояние

Волинець А.А.
Міфологема Хаосу в символізмі художнього образу Змія

Волинець Андрій Андрійович, аспірант

Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, м. Чернігів, Україна

Анотація. Стаття присвячена інтерпретації міфологеми Хаосу у її співвідношенні з художнім аспектом символіки Змія. Міфологема Хаосу за доби міфологічної творчості отримує зооморфне втілення, яке згодом починає функціонувати як знак чи емблема, однак, у великій мірі зберігаючи своє семантичне значення символіки Хаосу, щільно пов'язаної зі стихіями, такими, як вода, вогонь, земля, а також з іншими силами природи, в яких людське суспільство вбачало водночас колиску всього існуючого, та загрозу власному добробуту з огляду на непередбачуваність та руйнівну могутність сил природи.

Ключові слова: інтерпретація, Хаос, символізація, образ, символ, знак

Вступ. Протягом історичного розвитку процес символізації займає панівну роль у когнітивній діяльності людської свідомості. Вже в архаїчних культурах символізація дозволяє досить змістовно окреслити найсуттєвіші якості тих чи інших онтологічних категорій, причому, ці смисли залишаються "зашифрованими" в символі протягом століть, а інколи й тисячоліть. В сучасній художній діяльності ми бачимо відразу два процеси, які мають безпосереднє відношення до архаїчної символіки: це, по-перше, її безпосереднє успадкування в культурах, які ще не втратили живої традиції, по-друге, реставрація чи імітація особливостей міфопоетичного творення. Обидва ці процеси суттєво впливають на реміфологізацію сучасної культури, а отже, потребують дослідження в межах естетики.

В дослідження співвідношення символу, знаку, архетипу, величезний доробок внесли В. Бичков, Е. Кассірер, С. Лангер, О. Лосєв, А. Люсий, А. Рябко, К. Юнг та інші. Розробкою питань семіотики знаків та емблем займалися Ю. Гирин, Ю. Лотман, В. Луков, Є. Спірова. Серед українських вчених слід згадати П. Гірчанівську, О. Кирилюка, О. Колесник, В. Личковаха, С. Стоян.

Дослідниками символізму художнього образу змії займалися такі вчені як М. Власова, С. Бессонов, Г. Заварицький, Н. Козлова.

Постановка завдання. Метою даної статті є інтерпретація міфологеми Хаосу по відношенню до художнього образу символіки змія.

Результати. Міфологема Хаосу за доби міфологічної свідомості отримує зооморфне втілення, яке згодом починає використовуватись як знак, чи емблема, однак у великій мірі зберігає свою семантику. Саме тут з'являються зображення зміїв чи драконів, які своїм символічним значенням відповідають всім властивостям образу Хаосу. Символіка змії передбачає тісний зв'язок з землею та водою – найбільш "хаотичними" стихіями. Оскільки саме слово "змія" вважається однокореневим зі словом "земля".

Конкретне семіотичне забарвлення образу дракона чи змія відображає ставлення до нього того чи іншого народу на певному історичному етапі. Найбільш яскраво культ змія / дракона виражений у народів Центральної та Південної Америки, Азії, але сам змії присутній у культурах майже всіх народів світу. Є дані, що цей образ наявний навіть там, де змії не було, а сам символ запозичався. Це вказує на його універсальність та актуальність для колективного безсвідомого будь-якої людської спільноти.

Символ змії в культурній спадщині людства завжди був пов'язаний із стихіями природи. Так, в Японії змія вважається атрибутом Бога грому та грози, в індійській

традиції богиня Шакті являється уособленням природи, космічної сили Шиви, Хаос, безформне, неявище проявлення ведичного вогню Агні, "зухвалою змія". Чорна змія в Індії символізує потенційність вогню. В якості Калії, переможеного Крішною, танцюючим на його голові змія, який символізує зло. Як космічний океан на поверхні якої згорнута змія на якій спить Вішну, де сам океан символізує безкінечний, хаотичний стан, що передувало творінню. Переплетені тіла двох його нагів уособлюють вже запліднені води, від цього союзу народиться богиня Землі – символ землі і води одночасно. Ананта – Тисячоголова правительська змії – це нескінченність, безмежність, родючість; його кільця обвивають осі світу.

З огляду на це, в більш пізні часи доби раннього середньовіччя в біблійній традиції можна прослідкувати тенденцію ототожнення сил природи з Хаосом. Але Хаосом не тільки у зв'язці боротьби з ним, але і як і певну дію природних сил, аналогічну процесу зародження світу та подальшому процесу знищення і його оновлення – у вигляді процесу, результат якого ставиться в пряму залежність від Бога.

Так ми зустрічаємось із поняттям Теом чи Техом – не Божество, а тварна стихія, створена з волі єдиного Бога. Однак в інших місцях Старого Заповіту безодня зображується в традиційному для Сходу образі морського чудовиська. Цей міфопоетичний образ частіше зустрічається у пізній старозавітній писемності, коли слабшає спокуса язичницького його розуміння. Змії, дракон, Рахав позначають сатану, що уособлює сили, що противляться задумам Божим. Господь не знищує ці сили, але приборкує їх. Безлика водна безодня у космографії Книги Буття стає символом зла – "Ти підкорив силою Твоєю море. Ти знищив голови зміїв у воді, ти знищив голову Левіафана, віддавши його на харч людям пустині" [Пс. 73:13-14]. Триваюче творіння представлено як боротьба з Хаосом не тільки в природному, а й в духовному сенсі. Це відображено в Одкровенні, де сатана зображений у вигляді "дракона, древнього змія, званого дияволом і сатаною, що зводить Всесвіт" [12:9]. Торжество Божественного задуму веде до зникнення моря, яке в даному випадку є тотожним дракону [21:1]. Море символізує стан Хаосу, що долається в процесі Божественного будівництва. Пророцтво про це міститься в "Апокаліпсисі Ісайї" (Ісайя прор. Книга). "В той день уб'є Господь мечем Своїм важким, і великим і міцним левіафана, змія, що прямо біжить, і Левіафана, змія, що зивається, і вб'є чудовисько морське" [Іс. 27:1]. Іншим прикладом може слугувати битва архангела Михаїла зі змієм, як символ торжества космологічно божественного начала над Хаосом.

"І сталась на небі війна: Михаїл та його янголи вчинили зі змієм, і дракон і ангели його воювали проти них. Але не встояли, і не знайшлося вже для них місця на небі. І скинений був змії великий, вуж стародавній, званий дияволом і сатаною ..." [12:7-11]. Таким чином, продовжувалась профанна традиція уособлювати природу Хаосу в образі чудовиська, частіше у вигляді змія та дракона. Продовження цієї традиції відбувається у складанні казок про боротьбу героя з драконами.

У літературному відношенні ці образи пов'язані з символікою Сходу; в одній із поем міста Угарита сказано, що Ваал "розтросив змія що звивався" [2, с. 529]. Але по суті в Біблії йдеться не про "битву богів", як в міфології, а про торжество Бога над тварними силами і торжества космологізуючого процесу. Примітно, що ці сили зв'язуються в Біблії не тільки з природними, але і з історичними проявами зла і недосконалості. Тиранічні імперії представлені у вигляді чудовиськ, що виходять з моря [Дан 7:3; Одкр 13:1]. Повторюючи язичницьку міфологічну традицію ця безодня не зникла по створенню світу, вона продовжує існувати у вигляді пекла. Крім того, Хаос набуває у християнських екзегетів і есхатологічного значення, оскільки в "Апокаліпсисі" [17:8] говориться, що в кінці часів "звір вийде з безодні".

Із зооморфних символів Хаосу особливу увагу привертає Уроборос. Колоподібне зображення змія, який поглинає власний хвіст - один з перших символів нескінченності в історії людства. При всій багатозначності цього символу, найбільш поширеною трактовкою є репрезентація природи циклічності життя, в тому числі - взаємних змін порядку та Хаосу [5]. Уроборос широко використовувався людством протягом усієї історії, починаючи від Стародавнього Єгипту, звідки символ перейшов до Греції та Ізраїлю. Він також відомий на території Месоамерики та Китаю. Інтерес до Уробороса зберігався протягом віків. Він грав помітну роль у вченні гностиків, а також був символом ремесла середньовічних алхіміків, символізуючи собою перетворення елементів у філософський камінь.

У новітній час швейцарським психоаналітиком К. Юнгом у символ Уробороса був вкладений новий сенс. Так, в ортодоксальній аналітичній психології архетип Уробороса символізує темряву і саморуйнування, одночасно з родючістю і творчою потенцією. Подальші дослідження даного архетипу знайшли своє місце в роботах юнгіанського психоаналітика Е. Нойманна, де Уроборос визначено в якості ранньої стадії розвитку особистості [4].

Символ Уробороса тісно переплітається з міфологічним образом дракона. Це зближення майже неминуче, особливо якщо поглянути на їх тісний зв'язок із стихіями, що символізують початок світотворення (світовий океан), чи руйнацію (вогнь).

Так, у германо-скандинавській міфології, як пише Л. Фубістер [6], форму Уробороса приймає Ермунганд. В океані змія Ермунганд розрослася до таких великих розмірів, що змогла оперезати своїм тілом землю і вкусити себе за хвіст. Саме в Світовому Океані, вона має перебувати більшу частину часу аж до настання Рагнарека, коли їй призначено в останній битві зустрітися з Тором. Подібну негативну роль

прихованої небезпеки ми можемо зустріти і в текстах Старого Заповіту, де змії зараховується до "нечистих" створінь. Він символізує Сатану і Зло в цілому: так, Змії є причиною вигнання з Раю Адама і Єви. Деякі гностичні секти, наприклад, Офіти, ототожнювали Змія з райського саду з Уроборосом.

Змії чи Дракон не завжди мали в міфології негативне значення. Подібний погляд був більше розповсюджений на території Близького Сходу, та на території Європи в період раннього середньовіччя. В решті світу ми можемо побачити протилежну картину. Наприклад у Китаї, Уроборос або Цулонг, з плином часу трансформується у "китайського дракона", який приносить удачу. У ведичній релігії і в індуїзмі в якості однієї з форм божества фігурує змії Шеша (або Ананта-Шеша). Зображення Шеші можна часто побачити на картинах, що зображують згорнуту у клубок змію, на якій, схрестивши ноги, сидить Вішну. Витки тіла Шеші символізують нескінченний кругообіг часу. У більш широкому трактуванні міфу величезних розмірів змія (на зразок кобри) мешкає в світовому океані і має сотню голів. Простір же, приховуваний масивним тілом Шеші, включає в себе всі планети Всесвіту; якщо бути точним, саме Шеша і тримає ці планети своїми численними головами, а також виспівує хвалебні пісні на честь Вішну.

З давніх часів і до сьогодення в Індії шанувалися змії (наги) – покровителі водних шляхів, озер і джерел, які також були втіленням життя і родючості. Крім того, наги уособлюють неминучий цикл часу і безсмертя. За легендами, всі наги є нащадками трьох зміїних богів.

Ще одним прикладом може слугувати Індійська богиня Дана. Богиня Дана у ведичній міфології уособлює міфологізований образ первісної води. Також в свою чергу Дана являється матір'ю демона Хаосу Врітри, ворога Індри – одного з головних ведичних божеств. В свою чергу Врітра собою символізує собою засуху та смерть і постає в індійській міфології в образі змія чи дракона, який стоїть на сторожі і в той же час стримує первісні води Хаосу.

Поширеним культ змії був і на території Америки, де шанувалися боги, які мали образ змії з крилами, як Кетцалькоатль. Поклоніння Кетцалькоатля включало принесення в жертву метеликів і колібри; в пізній період культу в жертву приносили і людей. У толтеків противником Пернатого Змія був Тескатлипока, який відправив Кетцалькоатля у вигнання. За іншою версією Кетцалькоатль добровільно поплав на плоту із змії, пообіцявши повернутися – саме ця легенда вплинула на успіх конкістадорів в завоюванні Месоамерики.

Зображення змії з баранячими рогами було поширене в культовій іконографії народів північного заходу Європи в доримській і римській період. Цей образ представлений три рази на славетному котлі з Гундеструпа. У римсько-кельтській Галлії цього змія зазвичай зображували разом з рогагим богом Цернунном, який і сам, окрім іншого, мав символіку Нижнього світу та Хаосу; зображення цієї ж пари, що датується 4 ст. н. е., виявлено в Північній Італії серед петрогліфів долини Валькамоніка.

Дан Аїду Хвебо – одне з головних божеств-покровителів гаїтян. За своєю формою Дан Аїду Хвебо

уявляється як велетенська змія, яка колами свого тіла оперізує землю, та своїм рухом, який обумовлений землетрусами, створює земну твердь і стискаючи її своїм тілом не дає Землі розпастися на шматки. За повір'ям, коли вона з'їсть всю живину у морі, цей первісна змія почне поглинати саму себе, тим самим уособлюючи у собі первісні уявлення про безкінечність. Одним з кіл свого зміїного тіла Дан Аїду Хвебе постає перед людьми у вигляді веселки, що в свою чергу є посиленням до одного з африканських божеств Дангбе – веселкового пітона, який уособлює собою образ самого життя. Таким чином, у африканських культів образ первісного Хаосу безпосередньо пов'язаний з тотемним уявленням про світового змія, який в свою чергу є дитиною перших богів, що створили світ. Дан Аїду Хвебе і всі його іпостасі, будь то Дангбе чи жіночий його аналог Аїда Вебо, пішли від однієї Богині творця Маву, що в свою чергу, згідно з Дагомейською міфологією, є породженням андрогенної першої і головної богині Нани Балуку, яка створила Всесвіт та породила Місяць та Сонце. Подвійна природа Нани Балуку та її онтологічна роль і місце в пантеоні божеств африканських культів Вуду викликає бажання порівняти її з римським верховним божеством-творцем Янусом, яке безпосередньо ототожнюється з уособленням Хаосу водночас Сонця, безкрайнього неба і повітря. Хоча подвійність природи головного божества у архаїчній свідомості зустрічається дуже часто в розвинених міфологічних релігійних системах.

Але не тільки африканськими культурами та більш пізнім римським пантеоном обмежується архетип Хаосу, який постає в образі божеств у вигляді змія, що так чи інакше пов'язані з символікою безкінечності, постійного кола, переродження та оновлення.

Якщо відволіктись від міфології та фольклору і звернутися до філософської спадщини, то яскравим прикладом художньої образності символу змії може слугувати "Книга для усіх і ні для кого" Ф. Ніцше. В першій частині про "Над людину та останню людину" Ф. Ніцше подає читачу яскравий символ орла в польоті і змії яка обвивалась "дружно" на шиї у птаха.

З езотеричної ж точки зору єднання орла і змії – символів протиборчих сил світла й темряви, як одне з можливих зображень єднання протилежностей має набагато важливіше значення: формула єдності протилежностей здавна розглядалася філософами і богословами найбільш бездоганним визначенням Бога, Абсолюту. Про розуміння саме в такому контексті єдності орла і змія пише в тому числі і Мірча Еліаде [3]. Об'єднані протилежності зовсім не суперечать один одному, але взаємодоповнюють один одного. Поняття протилежності і протиріччя взагалі не сумісні з поняттям Абсолюту: у Абсолюту не може бути протилежності – адже тоді б Він не був Абсолютом.

Незважаючи на часом переповнення всілякими богами пантеон, практично у всіх стародавніх цивілізаціях існувало поняття "єдиного Бога", проявами якого і були всі численні божества. Очевидно, саме з позиції символізму цього "єдиного Бога", Абсолюту, варто розглядати і далеко не рідкісні випадки об'єднання в міфології антагоністичних орла і змія: наприклад, символом головного вавилонського бога Мардука є дра-

кон Мушхуш (Мушхушту), голова і тіло якого були зміїні, передні лапи – левові, задні – орлині, а на хвості – жало скорпіона. Єднанням орла і змія можна вважати і одного з головних божеств індіанців Центральної Америки – Кецалькоатля, ім'я це означає "змій, покритий зеленими пір'ям". В свою чергу Гора і Сета, протиборство яких носило настільки стійкий характер, що їх називали "Двома Божественними Воїнами" ("Двома Бійцями", "Двома билися", "Двома Чоловіками"), іноді зображували як якесь божество з одним тілом і двома головами .

Таким чином, єднання орла і змії зовсім не є "поетичним винаходом" самого Ніцше. Ці звірі "потрапили" в його філософію точно так само, як вони "виявилися" в міфології різних народів, в іконографії, в окультних науках, – але ми не будемо тут обговорювати, який термін використовувати для цього: архетипи Юнга або сакральні символи Генона. Зараз для нас важливіше саме те, що звірі Заратустри є стійким символом єднання протилежностей. В контексті філософії Ніцше цей факт слід розуміти як безпосередню вказівку на стан "по той бік добра і зла". Враховуючи, що подібна характеристика застосовна до самого Заратустри, орел і змії – більш ніж точний символ для нього. Але знаходження "по ту сторону добра і зла", так само як і трансцендентне відчуження від "людського, занадто людського" – атрибути Абсолюту, одним з езотеричних символів якого, як ми вже вказували, є об'єднані орел і змії.

Компаративно-історичне дослідження символіки Хаосу починаючи від початку історії людства і до сьогодення, продемонструвало універсальний світовий характер художнього образу "Змія", тісно пов'язаного з уявленнями про онтологічну природу Хаосу.

Висновки. Протягом історії розвитку культур в залежності від суспільної формації художній образ Хаосу набував різних символічних форм, які так чи інакше своїм смисловим навантаженням та приписуваним значенням уособлювали головні риси розуміння природи та процесу світотворення.

Під час процесу державної та релігійної централізації образ Хаосу ототожнювався з неконтрольованими силами природи, якій людина протиставляла себе та суспільство, до якої належала, що звичайно викликало негативне ставлення до відповідної символіки. З приходом монотеїстичних культів розуміння Хаосу, його символіка деградувала і набувала профанного і примітивного значення, але, не дивлячись на це, на рівні побутових повір'їв і забобонів, сили природи шанувались і мали позитивний характер у суспільстві, як це було, наприклад, зі зміями домовиками у слов'янських приказках та віруваннях. Онтологічний характер символіки Хаосу включно із символом змії зберігся лише в міфології та філософських, алхімічних та теологічних працях. Проте і сьогодні художній образ символіки змія, чи дракона, або будь-якої іншої змієподібної істоти є актуальним і розповсюдженим у кінематографії, художній літературі і постає об'єктом пильного вивчення науковцями. Тим самим демонструється глибока зануреність символу змії у позасвідоме людини та її культуру, несучи в собі розуміння її природи, процесу світотворення та Хаосу буття.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Библия : Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. – М. : Издание Московской Патриархии, 1990. – 1372 с.
The Bible : the Books of the Holy Writ of the Old and New Testaments. – М. : Moscow Patriarchy Publishing, 1990. – 1372 p.
2. Людство і віра : Всесвітня історія народів і релігій : Енцикл.-довід.Лі93 вид. :[У 4т.] / Авт.-уклад. Г. Щокін. – К. : МАУП, 2002 Т.2. – 2005. – 640 с.
Humanity and Faith : World History of Peoples and Religions : Encyclopedia :[in 4 v.] / ed. G. Shchokin. – К. : MAUP, 2002 V.2. – 2005. – 640 p.
3. Мирча Э. Мефистофель и андрогин // Э. Мирча. – М. : ЯНУС-К, 1998. – 605 с.
Eliade M. Mepffisto and the Androgyne // M. Eliade. – М. : Janus-K, 1998. – 605 p.
4. Сэмьюэлз Э. Словарь аналитической психологии К. Юнга / Эндрю Сэмьюэлз, Бэйни Шортер, Фред Плот. – СПб. : Азбука-классика, 2009. – 250 с.
Samuels A. The Dictionary of K. G. Jung's Analytical Psychology / Andrew Samuels and others. – St.Petersburg : Azbukaklassika, 2009. – 250 p.
5. Bearor K. Irene Rice Pereira: her paintings and philosophy / Karen Anne Bearor, Irene Rice Pereira. – University of Texas Press, 1993. – 289 p.
6. Ones D. An Instinct for Dragons / David Ones. – Routledge, 2002. – 139 p.

Volinets A.A. Mythologeme Chaos in the symbolism of the artistic image the snake

Abstract. The article is about the interpretation of the Chaos mythologeme in its interrelation with the artistic aspect of the Snake imagery. The Chaos mythologeme in the epoch of mythopoeic creativity acquires the zoomorphic personification that with the course of time starts functioning as the sign or emblem, still retaining in the considerable extent its semantics of the Chaos symbolism, closely related to the elements such as water, fire, earth, and other natural forces, that have been seen by humans both as the cradle of all existing things, and at the same time – as the threat to the society's prosperity, considering the unpredictable and destructive character of the natural forces. But even today the images related to the Snake or Dragon symbolism is common in the contemporary culture, proving the deep meaning of the Snake symbol for the human unconscious and its cultural manifestations.

Keywords: *interpretation, Chaos, symbolizatio, image, symbol, sign*

Вольнец А.А. Мифологема Хаоса в символизме художественного образа змея

Аннотация. Статья посвящена интерпретации мифологема Хаоса в ее соотношении с художественным аспектом символики змеи. Мифологема Хаоса в эпоху мифологического творчества получает зооморфное воплощение, которое со временем начинает функционировать как знак или эмблема, однако в значительной степени сохраняющая свое семантическое значение символики Хаоса, тесно связанной со стихиями, такими, как вода, огонь, земля, а также с другими силами природы, в которых человеческое общество видело одновременно колыбель всего существующего, так и угрозу собственному благополучию, учитывая непредсказуемость и разрушительную мощь сил природы. Но и сегодня художественные образы, связанные с символикой змея или дракона являются распространенными в художественной культуре, тем самым демонстрируя глубокое значение символа змеи для человеческого бессознательного и его культурных манифестаций.

Ключевые слова: *интерпретация, Хаос, символизация, образ, символ, знак*

Панасюк Ю.В.

Комунітаристські підходи до розв'язання проблеми соціальної справедливості

*Панасюк Юлія Вікторівна, викладач кафедри англійської мови з методикою викладання
Криворізький національний університет, м. Кривий Ріг, Україна*

Анотація. В статті аналізується проблема соціальної справедливості з позицій комунітаризму. Приділяється увага основним соціально-філософським характеристикам комунітаризму у співвідношенні з ліберальними підходами. Досліджуються основні підходи до розв'язання проблеми справедливості в комунітаристських концепціях. Визначається місце комунітаристських концепцій справедливості в сучасній аналітичній філософії.

Ключові слова: комунітаризм, соціальна справедливість, загальне благо, моральний перфекціонізм, комуна

Комунітаризм є досить новим напрямком в сучасній аналітичній філософії. Сформувавшись в 80-х роках ХХ ст. в Сполучених Штатах в руслі моральної і політичної філософії [2], комунітаристські теорії справедливості змушують звернутися до тих питань і проблем, які хвилювали людство з часів Французької революції, а саме до проблеми солідарності і братерства. Незважаючи на те, що комунітаризм виник не так давно, до його праотців-засновників відносять Аристотеля, Фому Аквінського, Руссо, Гегеля та Грамши [2, с. 188]. Серед найбільш відомих теоретиків комунітаризму необхідно назвати західних дослідників М. Сендела [9], Ч. Тейлора [10], М. Уолзера [11] та А. Макінтайра [8]. Вивченню комунітаристських підходів щодо розв'язання проблеми соціальної справедливості були присвячені праці як західних (У. Кімліка, Д. Ноулз, Р. Беллами), так і російських дослідників (В.Б. Власова, Л.Б. Макеева, Г.Г. Пирогов, А.В. Прокофьев, В.Г. Федотова, С.Г. Чукин).

Якщо головною метою деонтологічного лібералізму було подолання основних недоліків утилітаризму, то комунітаризм виник як реакція на розчарування у ліберальних принципах і концепціях. Основні риси комунітаризму сформувалися як результат критики фундаментальних ідей ліберального індивідуалізму [3, с. 240]. Саме тому дослідження комунітаристських концепцій справедливості необхідно розглядати через призму порівняння з ліберальними теоріями.

Головною метою даної праці є дослідження основних підходів до розв'язання проблеми справедливості в комунітаристських концепціях, виявлення їх специфіки та визначення подальших перспектив розвитку ідей комунітаризму у сучасному громадянському суспільстві.

Морально-етичним підґрунтям комунітаризму є ідеалістичне уявлення про розвиток суспільства, який зводиться до прагнення всіх членів соціуму досягти загального блага [1, с. 92]. Якщо для лібералів “загальне благо є результатом процесу об'єднання пререференцій, які вважаються рівними (якщо вони сумісні з принципами справедливості)”, то для комунітаристів загальне благо представляє собою “субстанціальну концепцію блага, яка визначає спосіб життя суспільства” [7, с. 206].

Поняття суспільства, або комуни є одним з основоположних понять, до яких звертаються комунітаристи. На думку російського дослідника Кашнікова, комуна постає як “спільнота людей, які поділяють загальні цінності і історію, спільно беруть участь в діях і прагнуть солідарності” [2, с. 188]. Комунітаристи надають пріоритетного значення общині і не погоджуються з ліберальним визначенням суспільства як коо-

перативного підприємства для реалізації індивідуальних цілей [2, с. 78]. Згідно комунітаристського підходу, цілі індивідів визначаються суспільством, членами якого вони є. Комунітаристи наголошують на тому, що цілі не можуть існувати незалежно від суспільства, як це стверджує Ролз [3, с. 241]. “Індивіди наслідують певний простір в рамках взаємообумовленої безлічі соціальних відношень. Якщо вони позбавлені цього простору, вони ніхто або в кращому випадку чужаки або вигнанці” [8, с. 50].

Вихідним положенням комунітаризму є принцип відповідальності індивіда перед суспільством як необхідної передумови реалізації ним своїх соціальних обов'язків і втілення суспільних цінностей в загальну систему культури. З комунітаризмом тісно пов'язана проблема самовизначення індивіда (self-determination) та вибір ним так званої концепції блага (conception of the good life). Представники цього філософського підходу визнають право кожного на визначення власного “сценарію” життя, який відповідає його цілям та інтересам, допомагає удосконалити природні здібності та реалізувати можливості творчого росту. При цьому головною особливістю комунітаризма є те, що кожна індивідуальна концепція повинна відповідати вимогам політики загального блага, яку відстоює держава.

Дана соціально-філософська позиція виявляється в запереченні однієї з центральних ідей лібералізму, а саме ідеї нейтральної держави. “Привабливість нейтральної структури полягає ... у відмові від встановлення превалюючого способу життя або концепції блага” [9, с. 255]. Комунітаристи висловлюють думку, що держава не може бути нейтральною по відношенню до різних концепцій блага, а повинна встановлювати певні стандарти, до яких би прагнули усі члени суспільства: “Комунітарна держава може і повинна заохочувати людей приймати концепції блага, які погоджуються зі способом життя спільноти, і перешкоджати концепціям блага, які конфліктують з ним. Тому комунітарна держава – це перфекціоністська держава, тому що вона передбачає суспільне ранжування цінності різних способів життя” [7, с. 208].

В комунітаристських концепціях справедливості саме державі надається виключне право у ранжуванні різних концепцій блага і встановленні певного суспільного ідеалу, з яким повинні співвідносити індивідуальні концепції блага всі члени суспільства. Визначення суспільної концепції блага здійснюється на засадах так званого “принципу контрибуції (або внеску)”. Даний принцип передбачає встановлення цінності тієї чи іншої концепції блага з точки зору внеску у загальний добробут соціуму. Найбільш оптимальною вважається та концепція блага, яка забезпечує найбі-

льший вклад в суспільний розвиток. Отже, вибір певного способу життя детермінується суспільно визначеними вимогами, які забезпечують досягнення загального блага. Відтак, одна з фундаментальних ідей лібералізму про рівність всіх концепцій блага не визнається авторами комунітаристських теорій.

Таким чином, комунітаристи відстоюють таку концепцію справедливості, згідно якої держава приймає ту концепцію блага, яка захищає культурні традиції, відстоює право на встановлення певного суспільного ідеалу, тобто віддає перевагу політиці загального блага над політикою нейтральності.

Комунітаристи будують свою концепцію справедливості на основі розрізнення ідеального та неідеального суспільств [12]. Ідеальне суспільство – це така форма організації співжиття, яка передбачає єдність інтересів, цілей, потреб, має місце синтез всіх існуючих концепцій блага. Принципи соціальної справедливості в ідеальному суспільстві трактують як такі, що забезпечують певні умови для реалізації основних засад справедливого суспільства. Неідеальне суспільство існує в умовах згоди, яка була реалізована на підвалинах упередженості [12, с. 46]. Прикладом останнього, на думку західної дослідниці Віссенбург, є логіко-філософська конструкція Ролза, в якій визначальною складовою є основна структура суспільства, а також суспільство Беррі, яке ґрунтується на угоді, укладеній між членами однієї соціально-політичної спільноти на засадах неупередженості [12, с. 46].

Отже, необхідною умовою розвитку індивідуальних здібностей і талантів, є наявність певного соціального середовища, яке визначає суспільні пріоритети і цілі, сприяє становленню особистості. Усвідомлення належності до певної спільноти та прагнення досягти загального блага є, на думку комунітаристів, однією з основних умов становлення соціальної справедливості [2, с. 189].

Реалізація політики загального блага забезпечується активною діяльністю всіх членів суспільства. Для комунітаристів індивід “завжди є носієм певної соціальної ідентичності”, яка визначає його соціальний статус, рівень знань і культури, відношення до соціально-економічних та політичних змін у суспільстві і т.д. [1, с. 93]. Макінтайр стверджував: “Я є чимось сином або дочкою, я чийсь двоюрідний брат або дядько; я громадянин цього міста; член цієї гільдії або професії; належу до цього клану, племені або нації ... В результаті я отримую з минулого моєї родини, мого міста, племені, нації чимало боргів, унаслідувань, законних очікувань та зобов'язань. Це утворює данність мого життя” [8, с. 75].

Представники комунітаристських концепцій не розуміють, як можна обирати принципи справедливості, якщо індивіди позбавлені будь-якої інформації про власні цінності і уподобання, соціальний статус і т.д. У цьому аспекті критика комунітаристів спрямована, перш за все, проти “вихідної позиції” Ролза і ліберальних уявлень про індивіда як про “ізолюваного атома”.

Незважаючи на деякі розбіжності між підходами до концепції особистості, варто підкреслити, що комунітаристи, як і ліберали, визнають право особистості на вільний вибір цінностей. Але в комунітаристських концепціях справедливості цей вибір не може бути

повністю вільним і безкінечним, він детермінується певним суспільним ідеалом в межах соціального і культурного контекстів. На думку комунітаристів, вивчення соціального і культурного контекстів дає змогу визначити найбільш оптимальні принципи справедливості, які носять конкретно історичний характер. Принципи справедливості представляють собою деякі етичні положення, які ґрунтуються на ідеалістичному розумінні загальних правил співжиття у спільноті [1, с. 102]. Для лібералів, які надають вагомого значення індивідуальним правам і автономії особистості, визначення ціннісної орієнтації індивіда проходить поза будь-якими суспільними рамками, тобто підкреслюється самоцінність індивіда незважаючи на існування чи відсутність соціального оточення.

Іншою характерною рисою комунітаристських концепцій справедливості є звернення до питання про визначення ролі і місця держави у процесі пошуку оптимальних шляхів реалізації загального блага. Комунітаристи не поділяють ліберальну позицію щодо трактування розуму як основного інструменту управління державою [2, с. 190]. На їхню думку, при керівництві державним апаратом варто звертатися до досвіду поколінь і традиційних уявлень про життя, які сформувалися протягом не одного десятиліття, не забуваючи при цьому про важливу роль інтуїції і почуттів.

В комунітаристських концепціях справедливості спостерігається явне тяжіння до досягнення морального перфекціонізму, що виявляється у вихованні у громадян необхідних суспільству чеснот. Комунітаристи постійно звертаються до Аристотеля, підкреслюючи, що виховання певних чеснот є першочерговим завданням різних спільнот, таких як родина, школа, церква, гуртки за інтересами і т.д. Особистість, пов'язана моральними узами з іншими членами суспільства, буде відчувати відповідальність за власні вчинки і тому буде діяти так, як це необхідно в першу чергу суспільству.

Іншим важливим питанням, яке турбує комунітаристів, є питання про відношення до цінності справедливості і визначення її місця в соціально-філософських концепціях. На думку Кашнікова, по відношенню до цінності справедливості можна виокремити три різновиди комунітаризму [2, с. 190-191]. Представники першого виду комунітаризму вважають, що наявність таких цінностей як любов, благовоління і солідарність нівелює необхідність у цінності справедливості. На їхню думку, існує вірогідність функціонування таких суспільств, в яких переважають вище названі цінності і необхідність у втіленні основних засад соціальної справедливості відпадає сама собою (М. Сендел).

Інші визнають важливість справедливості у житті суспільства за умови, якщо концепції справедливості ґрунтуються на загальних уявленнях про співжиття у соціумі, а не керуються абстрактними принципами і положеннями (Уолзер, Тейлор).

Нарешті останні наголошують на тому, що всі концепції справедливості повинні виходити з основних засад загального блага (Макінтайр).

Кашніков підкреслює, що всі різновиди комунітаризму можуть існувати окремо, а можуть поєднуватися, доповнюючи одна одну [2, с. 191].

В праці “Лібералізм і межі справедливості” (1982) відомий теоретик комунітаризму М. Сендел [9] піддає критиці ідею про пріоритет справедливості над іншими морально-етичними і політичними категоріями. В першу чергу це стосується Ролзівського висловлювання про справедливість як про “першу чесноту суспільних інститутів”. На протигагу Ролзу, Сендел вимагає довести, що обставини справедливості, які постають як необхідні умови існування справедливості, завжди мають місце. В умовах благовоління або повного достатку ресурсів необхідність в справедливості зникає. Беручи до уваги емпіричну обумовленість соціальної справедливості, Сендел стверджує, що Ролз протиречить деонтологічним основам власної концепції, а тому повинен визнати, що справедливість може існувати лише за певних обставин, тобто в певний час і в певному місці [2, с. 191]. “Стверджувати обставини справедливості значить заперечувати обставини благовоління, братерства або більш широких прихильностей, якими б вони не були; ці обставини приходять на зміну обставинам справедливості, і пов’язані з ними чесноти мають не меншу цінність” [2, с. 192]. Відтак, Сендел вбачає у справедливості загрозу комунітаристським цінностям.

Головною метою соціально-філософської конструкції М. Сендела є поєднання основних моральних законів і принципів суспільства з індивідуальною свободою. Сендел не поділяє трактування поняття свободи в ліберальному ключі. Свобода для Сендела – це участь громадян в самоврядуванні спільнотою, що є однією з головних соціальних цілей індивіда [3, с. 243]. В свою чергу самоврядування вимагає певних моральних якостей, зобов’язань, відповідальності та усвідомлення належності до спільноти, що знову ж таки вимагає негайного звернення до морального перфекціонізму [3, с. 243].

На думку Сендела, неможливо встановити принципи справедливості, які були б нейтральними по відношенню до різних концепцій блага: “Якщо ми думаємо про себе як про вільних і незалежних особистостей, які не пов’язані моральними узами, які до того ж обрані не нами, то ми не можемо зрозуміти ряд моральних і політичних зобов’язань, які зазвичай визнаємо і навіть цінуємо. В їх числі – зобов’язання солідарності і лояльності, історична пам’ять і релігійна віра, тобто моральні вимоги, які виникають із спільнот і традицій, які формують нашу ідентичність” [3, с. 244].

Проблема співвідношення цінності справедливості з іншими морально-етичними категоріями має місце в не менш відомій концепції американського філософа А. Макінтайра, яка була представлена в двох доробках автора: “Після чесноти” (1981) і “Чия справедливість? Яка раціональність?” (1988) [8]. Головною претензією, яку висуває Макінтайр, є звинувачення ліберальної культурної традиції в моральному суб’єктивізмі і емотивізмі, який став однією з характерних рис лібералізму [2, с. 203]. Незважаючи на те, що аналітична політична філософія відкидає емотивізм як такий, і дана етична теорія не визнається прибічниками лібералізму, Макінтайр вважає, що сучасні концепції справедливості “продовжують її транслювати в культурний простір” [2, с. 204]. Дану соціально-філософську позицію виявляється в необхідності створити но-

ву культурну практику, яка буде спрямована на те, щоб індивід керувався не власними егоїстичними настановами, а виходив з основних засад комунітарної справедливості.

Якщо наріжним каменем концепції Сендела є критика лібералізму, який відстоюють Ролз і Дворкін, то для Макінтайра фундаментальним питанням є проблема морального занепаду західної цивілізації [3, с. 244]. На думку Макінтайра, головною причиною глобальної деградації суспільства є ліберальний індивідуалізм, який зменшив значення суспільного блага і замінив його індивідуальними правами [1, с. 96]. Єдиним виходом в даній ситуації Макінтайр вбачає у зверненні до аристотелівської етики чесноти і вченні про поліси. Відповідно до Аристотеля, функціонування поліса повинно здійснюватися за певними правилами, відповідно до яких здійснюється ранжування різних концепцій блага. Індивідуальний вклад в суспільне благо є необхідною умовою для визначення тієї частини ресурсів, яку отримує кожен на основі принципу заслуг. Нівелювання значущості принципу заслуг в ліберальних теоріях Ролза і Нозіка, Макінтайр вважає серйозним недоліком. На думку Макінтайра, поняття заслуг повинно займати одне з центральних місць в сучасній концепції справедливості.

Поняття чесноти розуміють як “набуту людську якість, володіння і виявлення якої дозволяє нам досягти тих благ, які є внутрішніми по відношенню до практики і відсутність яких ефективно перешкоджає досягненню будь-яких таких благ” [3, с. 245]. Людські чесноти проявляються в різних практиках, які представляють собою той чи інший вид діяльності. Правильно сформована державна політика, яка цілеспрямовано здійснюється через різні соціальні інститути, дає можливість створити необхідні умови для розвитку тих моральних якостей, які сприятимуть формуванню справжнього добропорядного громадянина.

Інший західний дослідник Ч. Тейлор на відміну від М. Сендела і А. Макінтайра, займає не таку радикальну позицію по відношенню до ліберальних обґрунтувань соціальної справедливості. З точки зору Тейлора, імовірність існування спільних соціально-філософських рис в лібералізмі і комунітаризмі має місце, а тому не варто, на думку автора, заперечувати деякі з основних ідей лібералізму [3]. Головне призначення соціально-філософських дискусій щодо проблеми соціальної справедливості Тейлор вбачає в оновленні ідеології лібералізму та відмові від концепції атомізованого індивіда і нейтральної держави [3, с. 246]. На протигагу концепції нейтральної держави Тейлор, поділяючи соціально-філософську позицію багатьох інших комунітаристів, протиставляє ідею загального блага. Державна політика загального блага визначає вибір індивідуальних концепцій блага, який здійснюється в певному типі суспільства, яке забезпечує існування соціальних умов для самовизначення і самореалізації всіх членів тієї чи іншої спільноти [7, с. 216]. В свою чергу нейтральна держава не може гарантувати повноцінного існування соціуму, його збереження і стабільність, що підриває основи для розвитку індивідуальних здібностей і становлення добропорядного громадянина. На думку Тейлора, збереження соціальних умов, які так важливі як для соціуму, так і для індивіда, забезпечу-

ється певною структурою культури і необхідністю в її захисті, системою оцінювання різних перспектив і прогнозів, а також політичною системою [7, с. 216].

Становлення політики загального блага не можливе без урахування моральних інтуїцій, які входять до складу трьох основних структур, або вимірів морального життя:

- 1) ставлення до інших людей (усвідомлення їхньої значущості, повага до їхніх прав і обов'язків);
- 2) уявлення про гідне людське життя;
- 3) усвідомлення власної людської гідності [7].

Виходячи з тейлорівської концепції справедливості, можна стверджувати, що “структури забезпечують фон, явний або неявний, для наших моральних суджень, інтуїцій або реакцій в будь-якому з трьох вимірів” [10, с. 26].

Автори ліберальних концепцій, незважаючи на існування різних течій і напрямків в самому лібералізмі і певні розбіжності щодо деяких основних питань, поділяють думку, що справедливість є основним критерієм оцінювання суспільних відносин для різних культур [2, с. 205]. Такий підхід, який згодом набув форми абстрактного універсалізму принципів справедливості, занепокоює комунітаристів, які вважають, що пізнання сутності соціальної справедливості можливе лише у процесі повного занурення у певний культурний простір.

Спроба віднайти метод подолання культурного універсалізму, в якому звинувачують ліберальні концепції справедливості, була здійснена американським філософом М. Уолзером. Фундаментальні ідеї його соціально-філософських поглядів були висвітлені в праці “Сфери справедливості” (1983) [11]. Дана концепція на противагу трьом іншим представлена в новому ключі і досить сильно перегукується з центральними положеннями лібералізму. Спроба знайти точки зіткнення між комунітаризмом та лібералізмом була здійснена в спільній праці Міллера і Уолзера “Плюралізм, справедливість і рівність”.

Концепція Уолзера є досить оригінальною з функціональної точки зору. Основними соціально-філософськими положеннями його концепції є теза сфер (сфера медичного обслуговування, освіта та ін.) та теза недомінування, остання з яких особливо наближає дослідника до вище згаданих політичних філософів. Всі соціальні блага, наявні у суспільстві, повинні розподілятися на «сфери» шляхом залучення тих чи інших дистрибутивних принципів, серед яких Уолзер виокремлює декілька основних: 1) кожному – одне й те ж; 2) кожному – за потребою; 3) кожному – за заслугами; 4) кожному – за рангом; 5) кожному – за професійною придатністю; 6) кожному – те, що належить за законом [4, с. 85].

Уолзер відстоює думку, що соціальні блага, серед яких він виділяє освіту, охорону здоров'я, гроші, добробут та ін., не є однаково значимими для різних типів суспільства, тому у процесах розподілу будуть задіяні різні принципи дистрибуції. Відтак, не можна стверджувати, що принципи справедливості носять універсальний характер, тому будь-яку ідею про створення універсальної концепції справедливості Уолзер повністю заперечує [3, с. 247]. В зв'язку з цим Уолзер також відкидає ідею про встановлення рівності в тій

чи іншій сфері і пропонує ввести принцип “комплексної рівності”, який зводиться до того, що переваги в одній сфері не гарантують переваг в інших сферах. Відокремлення однієї сфери від іншої дає змогу запобігти нерівності в усіх сферах. Так, пріоритетний статус в політичній сфері не повинен забезпечувати вибіркове відношення у сфері надання послуг з охорони здоров'я. В даній ситуації допомога повинна надаватися за потреби.

Принцип “комплексної рівності” дає змогу для введення додаткових принципів, таких як: принцип громадянства, рівного відношення до всіх без виключення членів соціуму, принцип індивідуальних заслуг. “Комплексну рівність” можна розуміти як ідею рівного громадянства, яка виконує регулятивну функцію і виникає у ліберальному суспільстві за підтримки автономного існування кожної дистрибутивної сфери. При цьому громадянство в Уолзерівській концепції має не просто формальний статус, а передбачає наявність у кожного індивіда власної концепції блага, яка не суперечить основним вимогам соціально-політичного курсу у суспільстві.

Концепція Уолзера дає можливість стверджувати, що різні культури мають відносний характер, тому що надають різним соціальним благам різне значення. “Єдиний спосіб пізнати сутність справедливості – це звернутися до способів вживання цього терміну в рамках тієї чи іншої культури. Суспільство є справедливим тоді і тільки тоді, коли воно діє у точній відповідності загальній матриці смислів, які в свою чергу втілені в її практиках і інститутах” [2, с. 207]. Більш того, Уолзер ігнорує метод ранжування соціальних благ, оскільки неможливо порівняти соціальні блага різних сфер [4, с. 85]. Всі ці соціально-філософські особливості різних концепцій справедливості змушують Уолзера дійти висновку, що соціальна справедливість носить релятивний характер і має різні сфери, в кожній з яких необхідно віднайти оптимальні принципи розподілу. Таким чином, Уолзер відстоює партикуляристську теорію, в якій справедливість розуміють як “елемент інтерналізованих колективних уявлень певної соціальної спільноти” [4, с. 77].

Всі соціально-філософські підходи, які були розглянуті у даній праці, визнають вагомість соціальної справедливості в сучасному дискурсі розвитку громадянського суспільства. Тим не менш автори комунітаристських теорій не погоджуються з наданням справедливості пріоритетного статусу у порівнянні з іншими морально-етичними категоріями і не визнають справедливість єдиним універсальним критерієм, який може слугувати для оцінки суспільних відношень у будь-якому культурному контексті.

Комунітаризм представляє собою постліберальну філософську традицію, яка зводиться до “очищення” певних ліберальних основоположень. За відсутності лібералізму питання про виникнення комунітаризму не мало б джерела існування.

Комунітаризм не може запропонувати ніяких нових оригінальних ідей, а ті соціально-філософські положення, які відстоюють теоретики комунітаристської справедливості, можуть призвести до тоталітаризму [2, с. 209].

Дискусія, яка розгорнулася між лібералами і комунітаристами щодо основних соціально-філософських проблем аналітичної філософії, змусила звернути увагу

на сутність взаємодії між індивідом і суспільством, яка повинна функціонувати на засадах чесності і справедливості з урахуванням культурних розбіжностей.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Канарш Г.Ю. Социальная справедливость: философские концепции и российская ситуация : монография / Г.Ю. Канарш. М. : Изд.-во Моск. гуманит. ун.-та, 2011. – 236 с.
Kanarsh G.Yu. Sotsialnaya spravedlivosť: filosofskie kontseptsii i rossijskaya situatsiya: monografiya / G.Yu. Kanarsh. M. : Izd.-vo Moskovskogo gumanitarnogo un.-ta, 2011. – 236 p.
2. Кашников Б.Н. Либеральные теории справедливости и политическая практика России. - Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2004. - 260 с.
Kashnikov B.N. Liberalnie teorii spravedlivosti i politicheskaya praktika Rossii. – Velikiy Novgorod: NovGU im. Yaroslava Mudrogo, 2004. – 260 s.
3. Константинов М.С. Коммунитаристская критика либеральной концепции моральной нейтральности // Политическая концептология. – 2013. - № 4. – С. 240-250.
Konstantinov M. S. Kommunitaristskaya kritika liberalnoy kontseptsii moralnoy neytralnosti // Politicheskaya kontseptologiya. – 2013. - № 4. – S. 240-250.
4. Печерская Н.В. Современный дискурс справедливости: Джон Ролз или Майкл Уолзер? // Общественные науки и современность. – 2001. - № 2. – С. 77-88.
Pecherskaya N.V. Sovremennyy diskurs spravedlivosti: Dzhon Rolz ili Maykl Walzer // Obschestvennye nauki i sovremennost. – 2001. - № 2. – S. 77-88.
5. Bellamy R. Justice in the Community: Walzer on Pluralism, Equality and Democracy // Social justice. From Hume to Walzer / Ed. by David Boucher and Paul Kelly. – London and New York: Routledge, 1998. – P. 157-180.
6. Knowles D. Political Philosophy. – London: Routledge, 2001. – 392 p.
7. Kymlicka W. Contemporary Political Philosophy. An introduction. – Oxford: Clarendon Press, 1995. – 325 p.
8. MacIntyre A. Whose Justice? Which Rationality? – Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1988. – 411 p.
9. Sandel M.J. Liberalism and the Limits of Justice. – Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 231 p.
10. Taylor C. Sources of the Self: The Making of the Modern Identity. – Cambridge: Harvard University Press, 1989. – 601 p.
11. Walzer M. Spheres of Justice: A Defense of Pluralism and Equality. – New York: Basic Books, 1983. – 346 p.
12. Wissenburg M. Imperfection and Impartiality. – London and New York: Routledge, 1999. – 240 p.

Panasiuk Y.V. Communitarian approaches to the solution of social justice problem

Abstract. In the article social justice problem is analysed from the communitarian point of view. Attention is paid to the main social and philosophy peculiarities of communitarianism in comparison with liberal approaches. The main approaches to the solution of social justice problem are researched in communitarian conceptions. The role of communitarian conceptions of social justice in modern analytical philosophy is defined.

Keywords: communitarianism, social justice, common good, moral perfectionism, commune

Панасюк Ю.В. Коммунитаристские подходы к решению проблемы социальной справедливости

Аннотация. В статье анализируется проблема социальной справедливости с позиций коммуитаризма. Уделяется внимание основным социально-философским характеристикам коммуитаризма в соотношении с либеральными подходами. Исследуются основные подходы решения проблемы справедливости в коммуитаристских концепциях. Определяется место коммуитаристских концепций справедливости в современной аналитической философии.

Ключевые слова: коммуитаризм, социальная справедливость, общее благо, моральный перфекционизм, коммуна

Петина О.Б.

Философское осмысление экономически мотивированного поведения

Петина Оксана Борисовна, кандидат философских наук, доцент кафедры философии и социологии Южноукраинский национальный педагогический университет имени К.Д. Ушинского, г. Одесса, Украина

Петина О.Б. Философское осмысление экономически мотивированного поведения. Статья посвящена рассмотрению специфики экономического поведения с точки зрения экономического, психологического и социологического подходов и наполнения этого понятия философским содержанием с помощью системного метода и метода моделирования. Автор акцентирует внимание на том, что сегодня является очень актуальной философская проблематизация экономического знания, включающая поиски новых форм и методов его исследования и презентации не только в научном дискурсе, но и социально значимых контекстах. Автор делает вывод о том, что поведенческие предпосылки экономического поведения могут исследоваться с помощью междисциплинарных и общенаучных методов, а также их взаимодополняющих комбинаций. Экономические рассуждения переводятся на язык социологического или психологического анализа. Эффективным средством конструирования подобных комбинаций является включение в познавательную деятельность опосредующих объектов-моделей. Достоинство системного моделирования, системного подхода в исследовании такого сложного объекта, как человек и его поведение, в частности, экономическое, выражается в том, он может быть представлен в концептуальной содержательности, структурном разнообразии связей, субстратной наполненности системы с условиями ее существования и изменчивой средой.

Ключевые слова: *экономический человек, экономическое поведение, мотивация, хозяйственная деятельность, модель, система, прибыль*

Введение. В условиях формирования современной глобальной экономической системы актуальна философская проблематизация экономического знания, включающая поиски новых форм и методов его исследования и презентации не только в научном дискурсе, но и социально значимых контекстах.

Экономика сегодня – не изолированная область знания и специального научного поиска. Философское исследование направлено на исследование содержания и наполнение новым смыслом базовых понятий социально-экономического знания, на анализ таких социально значимых и сложных для изучения феноменов, как экономическое сознание, экономическая культура, экономическое образование, экономический человек.

Специфика экономического мышления и сознания реализуется в деликатных механизмах выбора экономических альтернатив, скрытой от глаз мотивационной сфере, в динамике поведенческих предпосылок, стимулов, модификациях экономического поведения. Системный анализ позволяет интегрировать различные подходы к исследованию предмета, соотнести разнообразные научные версии решения проблемы, которая объединяет важнейшие сферы человеческого существования. Человек в экономических отношениях, модификациях экономического поведения был и является актуальным предметом исследования в социально-философской, социологической, философско-экономической традиции, о чем свидетельствует массив литературы, отражающий разные аспекты освоения проблемы (А. Смит, М. Вебер, В. Парето, Т. Парсонс, Г. Беккер, К. Лаваль и др.). Теоретико-методологическую основу исследований составляют фундаментальные положения экономической теории, теории социологии и экономической социологии. Труды зарубежных и отечественных ученых, которые разработали основные методологические подходы научных исследований, способствуют развитию представлений об экономическом поведении как об одной из важнейших составляющих системы экономических отношений.

Краткий обзор публикаций по теме. Экономически мотивированное поведение анализируются, например, с позиций экономического, социологизированного и психологизированного человека. Эконо-

мический ракурс исследования сосредоточен на системообразующей компоненте экономического поведения, он позволяет учесть наиболее характерные для большой совокупности людей аспекты, отсеять многие лишние переменные (чувства, эмоции, настроения и т.д.) и составить, со слов исследователей, «пригодную для анализа описательную или математическую модель поведения» [8, с. 3]. Экономическое поведение населения рассматривается учеными А.А. Шабуновой, Г.В. Белеховой как совокупность разнообразных социально-экономических действий субъектов в процессе производства, распределения, обмена и потребления, связанных с субъективно-оптимизационным использованием различных по функциям и назначению ограниченных экономических ресурсов и направленных на получение максимального вознаграждения (экономического – деньги, товары, финансовые инструменты и внеэкономического – моральное поощрение, отдых, повышение квалификации, новый социальный статус) [8, с. 4].

Позитивным моментом данного определения является включение целеполагающих характеристик, артикулируемых как «получение максимального вознаграждения».

С точки зрения системного подхода, «совокупность разнообразных социально-экономических действий субъектов в процессе производства, распределения, обмена и потребления» является субстратом, удовлетворяющим такому свойству (концепту), как «получение максимального вознаграждения». В соответствии с двойственным определением, «получение максимального вознаграждения» – это такие отношения в «совокупности разнообразных социально-экономических действий субъектов в процессе производства, распределения, обмена и потребления», которые представляют систему экономического поведения населения. Предложенную и важную характеристику социально-экономических действий субъектов, как «связанных с субъективно-оптимизационным использованием различных по функциям и назначению ограниченных экономических ресурсов», можно было бы сократить, употребив более емкую и лаконичную форму передачи того же смысла. Например, можно определить эконо-

мическое поведение населения как совокупность разнообразных минимизированных по затратам социально-экономических действий субъектов в процессе производства, распределения, обмена и потребления, направленных на получение максимального экономического и внеэкономического вознаграждения».

Экономическая мотивация поведения человека, как видим, артикулируется с помощью семантических ресурсов принципа максимизации, включающих понятия выгоды, издержек, расчета, оптимизации использования ресурсов, прибыли, полезности. Это понимание характерно для неоклассической модели человека экономического.

Цель статьи: рассмотреть специфику экономического поведения с точки зрения экономического, психологического и социологического подходов и обобщить его содержание посредством философии.

Материалы и методы. Критика принципа максимизации связана обоснованием уровней устремления субъекта экономической деятельности. Например, по Г. Саймону, предпринимателя может совсем не заботить максимизация, он может просто желать получать тот доход, который считает достаточным для себя (The entrepreneur may not care to maximize, but may simply want to earn a return that he regards as satisfactory) [9, с. 262]. А цели в бизнесе фактически устанавливаются с точки зрения достижения состояния удовлетворенности («There is some empirical evidence that business goals are, in fact, stated in satisficing terms» [9, с. 264]).

Кроме того, следует учитывать, что мотивация предпринимателя и потребителя различаются. Предприниматель скорее интересуется прибылью, а потребитель полезностью. В жизни мы часто выступаем в комбинации ролей, и наш собственный, «личный» человек экономической может внутренне конфликтовать и принимать далеко не рациональные решения. Это обстоятельство усугубляется в силу сложностей информационной среды, коммуникативных помех, наличия норм, индивидуальных особенностей и пр. Саймон придерживается мнения, что классическая теория – это теория человека, выбирающего из фиксированных и известных альтернатив с известными последствиями («The classical theory is a theory of a man choosing among fixed and known alternatives, to each of which is attached known consequences» [9, с. 272]).

Г. Саймон утверждает, что модели удовлетворяющего поведения богаче, чем модели максимизирующего поведения, так как они дают не только понятие равновесия, но и предлагают метод его достижения. Формирование уровней устремлений имеет свои особенности: когда результаты не соответствуют уровню устремлений, начинаются поиски иного стиля поведения (в частности, поиск новых альтернативных действий); одновременно уровень устремлений начинает сам снижаться до уровня практических достижимых целей; если эти два механизма слишком медленно приводят в соответствие устремления и результаты, то эмоциональное поведение – апатия или агрессия, например, заменяют рациональное адаптивное поведение. Мыслитель поддерживает идею о человеке как удовлетворяющемся живом существе, которое решает проблему путем поиска, исследования, для того чтобы

удовлетворить определенный уровень устремлений, а не максимизирующем существе, которое при разрешении проблемы пытается найти наилучшую (на основе определенного критерия) альтернативу. При этом «синица в руке», т. е. ближайшие цели, ведущие к успеху с помощью определенных средств достижения, играют гораздо большую роль при совершении выбора, чем «журавль в небе», т. е. отдаленные цели, которые не имеют точного критерия успеха и программы его достижения.

Таким образом, экономический человек в рамках неинституциональной модели (по Саймону) включает «такие его свойства как обучающегося, оценивающего, исследующего, перерабатывающего информацию организма» (In doing so, it forces us to include in our model of economic man some of his properties as a learning, estimating, searching, information-processing organism) [9, с. 269].

Пожалуй, здесь обнаруживается модный в свое время крен в сторону компьютерной метафоры, так как все вышеперечисленные качества можно соотнести с современным компьютером, который моделирует процессы принятия человеком решений, «самообучается», не говоря об анализе-синтезе и мгновенной переработке информации.

Различные версии экономического подхода (экономической теории) в интерпретации ключевых характеристик модели «homo economicus» все же акцентируют внимание на рациональности разной степени интенсивности. Однако в неинституциональной модели рациональность гуманизируется понятием уровней устремлений и целеполагания, связанного с достижением состояния удовлетворенности.

Социологические модели дополняют свойства «homo economicus», обоснованные с помощью экономического подхода. «Homo sociologicus» характеризуется включенностью в общественный дискурс с его социальными связями, институтами, общностями, группами, нормами, ценностями, правилами, запретами, предписаниями, правами, обязанностями, ролями, культурой.

В психологическом подходе индивид рассматривается в совокупности своих субъективных особенностей как существа психического со всем богатством переживаний, внутренних процессов как источника внешних действий.

Каждый из подходов детализирует специфику той области знаний, к которой принадлежит. Монопрофильность моделей «от подхода» (экономического, социологического, психологического и др.) ограничивает горизонт рассмотрения предмета. Методологический системный параметр, положенный в основу исследования человека экономического, позволяет согласовать и интегрировать на общенаучном уровне знания о предмете для достижения полноты и глубины его описания и объяснения, а также анализировать другие точки зрения, подходы к предмету.

В контексте интеграции знаний следует отметить продуктивность направлений, объединяющих научные ресурсы (экономической социологии, социальной психологии, экономической антропологии и пр.). Например, заслуживают внимания исследования экономической культуры личности, опирающиеся на

культурно-деятельностную методологию [2,3].

Одним из ключевых понятий здесь становятся нормативный образ человека, который существует на уровне индивидуального и общественного сознания в любой культуре как проводник экономических ценностей в том числе, определяющих особенности экономической социализации. Утверждается, что разные системы экономических ценностей несут в себе особенности разных типов личности: «Нормативный канон личности економічної культури виявляється в функціонуванні економічного типу людини як втіленні рис особистості, що відповідають вимогам економічної системи суспільства» [2, с. 47]. Сравнение экономических ценностей разных экономических систем помогает выявить черты экономических типов, следовательно, типическое в человеке экономическом определенной культуры. Например, обозначить коллективистскую ориентацию в советском типе экономической культуры, индивидуалистическую – в рыночном [3, с. 6].

Известно, что способы хозяйственной деятельности в советской экономической системе были жестко регламентированы, следовательно, доминировал определенный, санкционированный государством набор типов экономического поведения. Рыночный тип экономической культуры ориентирован прежде всего на предпринимательство.

По мысли О.И. Уильямсона, американского экономиста, автора контрактной теории, «утопические способы экономической организации по замыслу имеют гуманистическую направленность и, как правило, являются нерыночными. Они могут быть как демократическими, так и иерархическими, но во всяком случае требуют глубокой преданности коллективным целям и соблюдения субординации. В истории социальной и экономической организации то и дело встречаются попытки создания таких структур» [7, с. 104]. Экономическая культура формируется в процессе экономической социализации. Комбинации психолого-экономических качеств личности отражают особенности «нормативної моделі економічного типу людини, і ці якості зумовлюють входження її в «світ економіки». Тому економічна культура особистості – це не просто економічні знання, економіко-фінансова грамотність та інші навички, а, перш за все, особистісні якості, завдяки яким людина здатна діяти в економічному просторі. Цих здатностей людина набуває в процесі засвоєння цінностей, які є носіями нормативного образу людини економічного типу певної культури суспільства» [3, с. 8].

Нормативная модель экономического человека рыночной экономики рассматривается как модель «предпринимательского типа личности» и включает такие структурные элементы (диспозиции), как инициативность, настойчивость, готовность к риску, целеустремленность, управленческие качества, независимость, стремление к самореализации, осведомленность, ответственность.

Структурно-функциональная модель предпринимательского типа личности включает индикаторы выявления указанных диспозиций (устойчивых предрасположенностей) и может служить критерием экономической социализованности индивида. Индикатор здесь понимается, видимо, как доступная наблюде-

нию и измерению характеристика изучаемого объекта, позволяющая судить о других его характеристиках, недоступных непосредственному исследованию. Например, диспозиция инициативности выявляется через способность видеть и использовать новые или необычные деловые возможности, действовать прежде, чем заставят обстоятельства; целеустремленность – через умение четко формулировать цели, иметь долгосрочные желания, постоянно ставить и корректировать краткосрочные задачи и т. д. [2, с. 57-58]

Психосоциальный экономический тип личности периода трансформации общества характеризуется как «перехідний, тобто як такий, що зумовлений, з одного боку, підсвідомим засвоєнням архетипів старого суспільства, яке агонізує, а з іншого – новим суб'єктивним життєвим простором з його новими прагненнями, домінуючими інтересами, цінностями та їх значеннями» [3, с. 12]. Уровень экономической культуры личности, который измеряется наполнением структурных элементов модели предпринимательского типа личности, определяет социальную ее адаптированность. Структурную модель предприимчивости предлагается использовать «як засіб економічної соціалізації особистості в процесі її економічного виховання» [3, с. 12].

В методах выявления диспозиций нормативного типа экономической культуры личности подчеркивается необходимость учитывать особенности принадлежности индивида к различным социальным группам (возрастным, профессиональным, этническим, региональным и т.д.), а также включение их в разное социально-экономическое пространство (разные уровни экономической культуры общества).

В соответствии с типологией М. Вартофского (основанной на иерархии степеней «экзистенциальных обязательств», которые принимаются каждым типом моделей), модель, предложенную В. Москаленко, следует отнести к качественным моделям или «Ad hoc аналогиям [1, с. 64]. Здесь фиксируются определенные сходства, проводятся аналогии между объектом и моделью, в соответствии с которыми выстраивается концепт (предпринимательский тип личности в условиях рыночной трансформации). Действительно, такие модели находят в большей степени дидактическое применение, нежели научное.

В. Москаленко не разграничивает понятия образа и модели, в отличие от, например, И.Г. Остапенко, в чьем исследовании заявлен интересный аспект методологического анализа концепта «экономический человек». Автор отождествляет концепт с теоретической моделью индивида в условиях экономической деятельности, отмечая две тенденции в исследовании проблематики Homo economicus в современной литературе. Первая тенденция, со слов автора, связана с толкованием концепта как теоретической модели, суммы антропологических предпосылок и предположений, взятых в их предельном виде. Во втором же случае речь идет о Homo economicus как о реально существующем типе личности, с соответствующим стереотипом поведения, специфическими способностями, склонностями и ценностными предпочтениями», т.е. о «психологизированном» варианте исходной модели «з тим лише уточненням, що в даному випадку мова йде про психологічні аспекти суто економічної поведінки» [4, с. 73].

Искусственность разведения понятий образ-модель подтверждается тем, гносеологическая полезность моделирования проявляется в высокой степени референтности (соотнесенности) модели с объектом. Выше уже излагалась мысль о том, что достойная модель характеризуется богатством свойств объекта, аналогом которого она является.

Рассматривать образ можно в терминах сильных/слабых экзистенциальных ориентаций модели М. Вартофского, помня, что реальность изменчива, как и тип личности "с соответствующим стереотипом поведения, специфическими способностями, склонностями и ценностными предпочтениями".

Противоречия и трудности, отмеченные автором, преодолеваются в системном подходе как действенном средстве научного анализа, так как он применим к объектам, которые характеризуются высокой сложностью, динамикой, неопределенностью свойств.

Системный подход вызывает одобрение ученых социологов, исследующих особенности экономического поведения. Например, авторы монографии "Homo economicus современной Украины: поведенческий аспект" Е.И. Суименко и Т.О. Ефременко, подчеркивая преимущества системно-интегративного подхода, отмечают, что он выгодно отличается от других (угрожающих односторонностью) подходов "тем, что при выяснении природы и сущности специфического в экономическом поведении он ищет их не в автономной сфере хозяйственной жизни общества, не за пределами глубинных внутренних основ человеческой личности, а именно в самих этих основах. Он предполагает органическое соединение (стыковку, пересечение) родовых социальных и видовых экономических свойств-атрибутов человека" [6, с. 35]. По мысли авторов, экономическое поведение не следует рассматривать изолированно от других сторон целого, так как видовая специфика предметной деятельности личности или группы начинает приобретать характер самостоятельности и независимости от родовой сущности универсума. Это приводит к тому, что специфическое в экономическом поведении, ослабляя системную связь с родовым, модифицируется и деформируется, выхолащивается социальное содержание, утрачиваются и специфические социальные функции данной части единого социального организма [6, с. 35-36].

Результаты и их обсуждение. Экспликацию понятия социально-экономического поведения ученые связывают с такими конституирующими признаками,

как рациональность, основанная на принципе максимизации (достижении максимума успеха, пользы, выгоды при минимуме затрат внутренних и внешних ресурсов); прагматическая мотивация человеческой деятельности (в формах "быть, чтобы иметь" и "иметь, чтобы быть"); отношения социально-экономического обмена ("социогенерирующий и социоактуализирующий механизмы жизнедеятельности личности и общества). В более широком смысле экономическое поведение определяется двумя способами: 1) как совокупность социально-коммуникативных действий, направленных на рациональное использование ресурсов с целью жизнеобеспечения на основе отношений равноценного (однопорядкового) взаимобмена; 2) как система действий, поступков, реакций человека, подчиненных его мировоззренческим убеждениям и возникающих на триединой основе рациональности, прагматической мотивации и установок на равноценное взаимное социально-экономическое вознаграждение [6, с. 68-69].

Свойство рациональности – одно из доминантных в описаниях экономического человека. Для экономической теории важна «не сама по себе идея рациональности, а особая, весьма специфическая форма рациональности – рациональность человека, максимизирующего полезность и преуспевающего в этом» [5, с. 17]. При этом внимание современных исследователей направлено не столько на результат рационального выбора, сколько на процесс, что углубляет представления «о динамической рациональности и воздействии на процессы выбора институциональных структур, в рамках которых осуществляется выбор» [5, с. 18].

Выводы. Таким образом, поведенческие предпосылки экономического поведения могут исследоваться с помощью разнодисциплинарных и общенаучных методов, а также их взаимодополняющих комбинаций. Экономические рассуждения переводятся на язык социологического или психологического анализа. Эффективным средством конструирования подобных комбинаций является включение в познавательную деятельность опосредующих объектов-моделей. Достоинство системного моделирования, системного подхода в исследовании такого сложного объекта, как человек, выражается в том, он может быть представлен в концептуальной содержательности, структурном разнообразии связей, субстратной наполненности системы с условиями ее существования и изменчивой средой.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Вартофский М. Модели. Репрезентация и научное понимание : пер. с англ. / М. Вартофский ; общ. ред. и послесл. И.Б. Новика и В.Н. Садовского. – М. : «Прогресс», 1988. – 507 с.
Vartovskiy, M. Modely. Reprerentaciya i nauchnoye ponimaniye [Representation and the scientific understanding]: per. s angl. M.: «Progress», 1988. 507 p.
2. Москаленко В.В. Економічна культура особистості: соціально-психологічний аспект : монографія / В.В. Москаленко, Ю.Ж. Шайгородський, О.О. Міщенко.– К. : Центр соц. комунікацій, 2012. – 347 с.
Moskalenko W. Economichna kultura osobystosti: sozialno-psihologichniy aspekt [Economic culture of personality: social-psychological aspects]: monografiya. K.: Zentr sozialnih komuni-kaciy, 2012. 347 p.
3. Москаленко В. Соціально-психологічні засади економічної культури особистості / Валентина Москаленко // Соціальна психологія. – 2007. – № 4. – С. 3-16.
Moskalenko W. Sozialno-psihologichny zasady ekonomitchnoyi kultury osobistosti [Socio-psychological foundations of economic, cultural identity] // Sozialna psihologiya (Social psychology). 2007. № 4. s. 3-16.
4. Остапенко І.Г. «Homo economicus» у контексті методологічного аналізу / Остапенко І.Г. // Перспективи. – 2013. – № 4 (58). – С. 69-74.
Ostapenko I.G. «Homo economicus» u konteksty metodologichnogo analizu [“Homo economicus” in the context of methodological analysis] // Perspektivy (Perspective). 2013. № 4 (58). S. 69-74.

5. Саймон, Г.А. Рациональность как процесс и продукт мышления / Герберт А. Саймон ; пер. К.Б. Козловой и М.А. Бланко // *THESIS*. – 1993. – Вып. 3. – С. 16-38. – [Э-ресурс] (Дата обращения: 15.09.2014).
Saymon G.A. Razionalnost kak prozess i produkt mishleniya [Rationality as process and product of thought]; per. K.B. Kozlovoy i M.A. Blanco // THESIS. 1993. vol. 3. s. 16-38. Available at: http://igiti.hse.ru/data/003/314/1234/3_1_2Simon.pdf.
6. Суименко Е.И. Homo economicus современной Украины. Поведенческий аспект / Е.И. Суименко, Т.О. Ефременко ; Ин-т социологии НАНУ. – К. : [б. и.], 2004. – 244 с.
Suimenko E.I. Homo economicus sovremennoy Ukrainy. Povedencheskiy aspekt [Homo economicus of modern Ukraine. Behavioral aspect]; In-t soziologiyi NANU. K. : [b. i.], 2004. 244 p.
7. Уильямсон О.И. Экономические институты капитализма. Фирмы, рынки, "отношенческая" контракция / Оливер И. Уильямсон ; [пер. Ю.Е. Благова и др.]. – СПб. : Лениздат, 1996. – 703 с.
Uilyamson O.I. Economicheskoye instituty kapitalizma. Firmy, rinky, "otnoshencheskaya" kontraktaziya [The economic institu-
- tions of capitalism. Firms, markets, relational" Contracting]; [per. Y.E. Blagova i dr.]. Spb.: Leninizdat, 1996. 703 p.*
8. Шабунова А.А. Экономическое поведение населения: теоретические аспекты / А.А. Шабунова, Г.В. Белехова. – Вологда : ИСЭРТ, 2012. – 134 с. – (Препринт / Ин-т социально-экон. развития территорий РАН). – [Э-ресурс] (Дата обращения: 01.08.2014).
Schabunova A.A. Economicheskoye povedeniye naseleniya: teoreticheskiye aspekty [The economic institutions of capitalism. Firms, markets, relational" Contracting] [Online] Vologda: ISERT, 2012. 134 p. (Preprint / In-t sozialno-econom. razvitiya territoriyi RAN). Available at: http://library.vscs.ac.ru/Files/books/1359445705EKONOMICESKOE_POVEDENIE_NASELENIY_TEORETICESKIE_ASPEKTI_PREPRINT.PDF.
9. Simon H.A. Theories of Decision-Making in Economics and Behavioral Science / Herbert A. Simon // *The American Economic Review*. – 1959. – Vol. 49, No. 3. – P. 253-283.

Petinova O.B. Philosophical understanding of economically motivated behavior

Abstract. The article is dedicated to the consideration of the economic behavior specifics from the point of view of economic, psychological and sociological approaches and the filling of this notion by philosophical content using the system and modeling methods. The author focuses on the fact that philosophical problematization of economic knowledge, including the search for new forms and methods of its research and presentation not only in scientific discourse, but also in socially relevant contexts is highly relevant today. The author concludes that behavioral preconditions of economic behavior can be investigated using various disciplinary and general scientific methods, as well as their complementary combinations. Economic considerations are rendered into the language of sociological or psychological analysis. The inclusion of mediating object-models into cognitive activity is the effective mean of similar combinations designing. The advantage of system modeling, system approach in the study of such a complex object as a person and his behavior, economic in particular, is reflected in the fact that it can be represented in conceptual depth, structural diversity of connections, system substrate loading, with the conditions of its existence and volatile environment.

Keywords: *homo economicus, economic behavior, motivation, business, model, system, profit*

HISTORY

Боримський В.В.

Польсько-український союз 1920 р. в історіографії післявоєнного українського зарубіжжя

*Боримський Віталій Володимирович, аспірант
Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна*

Анотація. Стаття присвячена огляду основних праць, що стосуються питання польсько-українського союзу 1920 р. Детально розглядаються існуючі напрями в українській історіографії та виділяються головні аспекти, які потребують ретельного дослідження.

Ключові слова: польсько-український союз, 1920 р., Варшавський договір, історіографія

Вступ. Тема польсько-українського союзу 1920 р. була надзвичайно заполітизованою в СРСР. Тому природно, що тільки на еміграції він міг стати повноцінним предметом історіографічного осмислення.

Короткий огляд публікацій по темі. Тема вже частково досліджувалась Р. Лаврецьким [1], О. Михайловою [2], В. Солдатенком [3], В. Калінчик та С. Віднянським [4] і ін. В цілому становище української історичної науки за кордоном розглядав О. Оглоблин [5]. Однак детально історіографія польсько-українського союзу 1920 р. в українській післявоєнній еміграційній історіографії не розглядалась.

Виклад основного матеріалу. Після Другої світової війни, як слушно зауважує В. Солдатенко, зменшилась кількість мемуарних творів, однак успішними виявилися спроби створення синтетичних нарисів, присвячених Українській революції [3, с. 23].

Одним з перших фахових досліджень польсько-українського союзу 1920 р. став семитомник Матвія Стахів "Україна в добі Директорії". Автор на підставі широкої джерельної бази досліджував генезу союзу, польські плани та українські сподівання, розглядав міжнародний контекст досліджуваних подій. На думку автора воєнна агресія Польщі проти Західної України мала вирішальне значення для всієї України. М. Стахів доводив, що УНР змогла б утриматися в 1919 році проти агресії більшовиків, якби збройні сили ЗУНР не були зв'язані на польському фронті, бо тоді вони були б "хребтом" великої Дієвої Армії УНР. Сильне становище Директорії змусило б Антанту визнати незалежність України [6, с. 153-154].

Таким чином автор підкреслював, що не тільки більшовики знищили українську незалежність, але в вирішальній мірі також польський напад з Заходу та польська дипломатична акція мирній конференції в Парижі. Цим нападом, вважав М. Стахів, Польща зменшувала силу України і тим самим вбила потенційного союзника [6, с. 164]. Таким чином непродумана політика Польщі довела ситуацію до того, що союз врешті не дав очікуваних результатів.

Даючи характеристику польським планам щодо України, автор доводив, що Україна була не більше ніж зняряддя польської східної політики. Увесь тягар війни проти більшовиків мали витримати на собі Україна, прибалтійські держави та білі російські армії. За плечима України та прибалтійських країн Польща прагнула спокійно організувати і вишколити свою армію [6, с. 177]. За висловом М. Стахів, "Украї-

їна мала тільки якнайдовше кривавитися, щоб ослабити Советську Росію" [6, с. 179].

Своє дослідження автор, щоправда, не довів до дня підписання договору, не торкнувся питання спільних польсько-українських воєнних дій та Ризького миру. Таким чином М. Стахів детально дослідив лише генезу польсько-українського союзу 1920 р., його ж наслідків не торкається.

Аркадій Валійський, офіцер Армії УНР, доходив у своєму аналізі до такого висновку: "Сьогодні... можна сміливо і певно сказати, що головною з причин нашої прогри в 1920 році було невиконання поляками їх зобов'язань, що вони їх прийняли на себе щодо постачання зброї й амуніції своєму українському партнерові. Тільки тому уряд УНР не зміг дістати сильну власну армію. Всі заходи українського командування збільшити свої збройні сили розбились на спротиві поляків. З цілого поведіння польського командування можна доходити висновку, що Польща, підписавши з Україною союзницький мирний договір, водночас згори не хотіла допустити, щоб той український союзник мав сильну армію" [7].

Український публіцист, журналіст і громадський діяч Іван Кедрин проводив аналогію з подіями XVII ст. Порівнюючи Варшавський договір з Гадяцьким а Ризький мир з Андрусівським, він зазначав: "Перший поділ України з 1667 року не вийшов на здоров'я Польщі: в круглі 100 років прийшов перший поділ Польщі і за ним ще два інші і вона втратила не тільки українську Галичину й Правобережжя, а й польські корінні землі в користь західних і східного сусідів. Ту ж саму науку дістала Польща в 1939-му році: між сильною Німеччиною і сильною Росією немає місця на Польщу з претензіями бути великодержавною. Та ж сама правда стоїть у майбутності Польщі: не в оперті на Росію проти України, а в оперті на всі неросійські народи на Сході Європи, в першу чергу на нарід український, може існувати незалежна Польща" [8, с. 13-14]. Автор також зробив ґрунтовне, оперте на значну джерельну базу, дослідження ходу мирних переговорів у Ризи та українського питання на цих переговорах. Саме Ризький мир він вважав найбільш негативною частиною співпраці між УНР та Польщею.

В цілому, про укладення союзу з Польщею, І. Кедрин зазначав, що незважаючи на тяжкість прийнятих умов не можна осуджувати за це українську делегацію. Вона була у дуже складній ситуації [9, с. 60].

Петро Мірчук у книзі "Українська державність 1917-1920" вкрай негативно оцінював польсько-український

союз. І не тільки через те, що ним перекреслювалась ідея соборності України, віддавались Польщі Галичина, Волинь і Полісся, бо тодішнє катастрофічне становище української держави могло виправдати навіть такі жертви. "Корінь лиха", на думку автора, крився в непомірних польських амбіціях та ворожому ставленні до свого союзника [10, с. 372-373]. Коли на підставі Варшавського договору польська армія, як союзник, почала просуватися до Києва, то на зайнятих теренах провадила таку ж окупаційну політику як і в Кам'янці в 1919 р. [10, с. 373] Українське населення з самого початку з пересторогою поставилося до польського союзника, оскільки в народній пам'яті ще живими були враження від польського панування за часів давньої Польщі. Більше того, "ту неприхильну настороженість збільшували вісті про варварський терор поляків на окупованих західноукраїнських землях та безглузде роззброєння поляками та інтернування Українських Січових Стрільців у грудні 1919 року і повсталих проти більшовиків частин УГА в квітні 1920 року [10, с. 374]. Це на думку автора і стало головною причиною поразки польсько-українського походу.

Такої ж думки притримувалась Наталія Полонська-Василенко [11]. Крім того дослідниця стверджувала, що договір був сприйнятий різними прошарками українського суспільства, як велике нещастя. Особливо негативне враження він справив у Галичині, яку охопив настрій безнадійності. Як відзначає Н. Полонська-Василенко, увесь шлях польської і української армій по Україні відзначався брутальністю поляків, грабунками населення та вандалізмом, яким авторка вважає підпал будинку колишнього губернатора та підірив славетного Ланцюгового мосту через Дніпро [11, с. 542].

Потужним поштовхом до вивчення подій Української революції, в тому числі польсько-українського союзу 1920 р., став вихід у світ двотомника "Україна і Польща в документах (1918-1922)" під редакцією Тараса Гунчака [12; 13] в серії "Джерела до історії України-Руси". Він включає головним чином вибір архівних матеріалів до історії польсько-українських взаємин, які зберігаються в Інституті Юзефа Пілсудського в Нью-Йорку, що особливо посилює наукову вартість збірника. Збірник документів досьогодні не втратив актуальності та є дуже широко цитованим серед дослідників польсько-українського союзу 1920 р. Важливою історіографічною подією стала також публікація документів у збірнику "Українська революція. Документи 1919-1921" [14] під редакцією того ж Т. Гунчака. Тематика документів включає і дипломатичні й військові документи УНР, звіти польського уряду про війну в Україні, листування між провідниками українського уряду і військовими та між польськими генералами.

Окремо потрібно зупинитись на історичних есеях Івана Лисяка-Рудницького. У своїй статті "Польсько-українські стосунки. Тягар історії" він аналізував у тому числі й перебіг польсько-українських взаємин періоду 1917-1921 рр. Автор підкреслював особливе значення Галичини для України. Він вважав, що польська агресія проти Східної Галичини означала значно більше ніж втрату однієї провінції. Насправді це означало знищення самих підвалин, на яких могла бути збудована самостійна українська держава в добі

після першої світової війни. Торкнувся автор і концепції бєльведерського табору. На його думку, політику Ю. Пілсудського характеризувала непереборна внутрішня суперечність: з одного боку він хотів утримати самостійну Україну, яка б служила перепорою проти Росії, а з другого – своїм завоюванням Східної Галичини знищив шанси на українську самостійність [15, с. 101]. Польсько-український альянс 1920 р., на його думку, по-перше, – прийшов у час, коли Україна вже була виснажена трирічною боротьбою, а по-друге, – в випадку навіть його успіху призвів би до триподілу України. Таким чином, на думку автора, непоступливість польської сторони, територіальні поступки на користь Польщі звели нанівець ідею польсько-українського співробітництва [15, с. 102]. Автор також додавав, що "у XVII ст. Правобережна Україна була млиновим каменем на шії Речі Посполитої. Це ж можна сказати про Галичину й Волинь у 20-30-их роках XX ст. Польща, яка вперто відмовлялася віддати західноукраїнські землі вільній Україні, була в кінці змушена передати їх Російській імперії або Радянському Союзу; і сама Польща потрапила під російське панування" [15, с. 104].

На нерівноправності політичної та військової конвенції з 21 квітня 1920 р. наголошував І. Нагаєвський у своїй "Історії української держави двадцятого століття" [16]. Втім, як зазначав автор, "потопаючий хапається бритви". Саме такою бритвою для УНР і став Варшавський договір. Крім того, договір став результатом "нечесної гри" поляків на наївній легковірності людей з найближчого оточення С. Петлюри [16, с. 343].

Вартими уваги є спогади Степана Витвицького, опубліковані на сторінках "Українського Історика" [17]. Колишній активний діяч ЗУНР та пізніший президент УНР в екзилі висвітлює деякі досить цікаві деталі про переговори у Варшаві. Він вважав, що Польщі в першу чергу йшлося про те, щоб українська делегація погодилась на польську окупацію Західної України та зреклась Галичини. Колишній керівник закордонних справ ЗУНР також наводить інші маловідомі факти. Зокрема згадує, що під час польського відступу на фронті в липні 1920 р. польський прем'єр Владислав Грабський, відбуваючи на конференцію в Спа, заявив йому, що Польща готова погодитись на державну окремішність Галичини у федерації з Польщею, з застереженням окремого статуту для Львова [17, с. 110]. Автор також підкреслював, що як Варшавський договір так і Ризький мир визнавали за автохтонним, компактно проживаючим українським населенням Галичини ті ж права, що й за розсіяними на українській землі по той бік кордону нащадками польських поселенців [17, с. 111].

Однією з найкращих англомовних розвідок з історії української революції є праця Дж. Решетара "Українська революція 1917-1920. Дослідження з націоналізму" [18]. Автор вважає намагання С. Петлюри відвернути здобуття України більшовиками в 1920 році через приречено хворий альянс з поляками за найбруднішу сторінку в усій українській історії.

Напевно найгрунтовнішим спеціальним дослідженням польсько-українського союзу 1920 р. в еміграційній літературі є книга Михайла Михайловича Палія "Українсько-польський оборонний союз 1920 р.". На-

писана на основі великої кількості джерел, вона становить як важливе та ґрунтовне дослідження, так і винятково вартісну позицію в дискусії. Хоча монографія не вводить до наукового обігу нових джерел, однак є першим узагальненим дослідженням польсько-українського союзу в сучасній літературі. В монографії розглядаються дипломатичні переговори, міжнародна ситуація, політичне становище в Польщі та Україні, перебіг воєнної кампанії, переговори в Мінську та Ризі, Другий зимовий похід.

Автор вважає підписання Варшавського договору на таких складних умовах неперемним, та все ж єдиним можливим варіантом для українського керівництва. В разі успіху українці мали б хоч маленьку державність. З такого безнадійного становища українців скористалися поляки.

Польська влада, на думку М. Палія, всупереч воєнній конвенції Варшавського договору, не була щиро зацікавлена у зміцненні українських сил. Навіть коли існуючі частини вкрай потребували зброї та оснащення, польське командування постачало їх дуже повільно і в обмежених кількостях. Більш того, поляки не тільки роззбрóли частини УГА, які вважали більш небезпечними для Польщі ніж для більшовиків, а й не передали їхніх зброї та спорядження Армії УНР, – зазначає М. Палій [19, с. 113].

На його думку, польський уряд не планував сприяти уряду УНР у розбудові сильної армії. Польське командування просто потребувало присутності українських військ протягом наступу в Україні, щоб заспокоїти населення, яке було ворожим до всіх чужоземних військ, полеглих таким чином кампанію. Ав-

тор зазначав, що польська сторона вкотре порушила Варшавський договір вступивши в сепаратні переговори з більшовиками. Досліджуючи українське питання на переговорах в Ризі, автор зазначав, що на переговорах "сеймова група" на чолі з В. Грабським відкинула постулати Ю. Пілсудського щодо кордонів. Однак, як вважав автор, Ризький мир не пішов на користь обом союзникам. Польща була політично недалекоглядна, дійшовши до угоди з більшовиками коштом України [19, с. 201].

Висновки. Більшість діаспорних істориків вважає, що причиною поразки польсько-української концепції стала зверхність та недалекоглядність Польщі, яка намагалась отримати якомога більше вигоди від свого союзника, чим звела нанівець всю співпрацю і долю самого союзу. Також мала значення недосконалість і недалекоглядність концепції Ю. Пілсудського, яка виявилась туманною та внутрішньо суперечливою. Саме польський імперіалізм, який спрямований на союз з Росією проти України, вже двічі протягом історії призводив до поділу України а потім і до втрати незалежності Польщею.

Все це показує, що залишається велика кількість питань, які потребують аналізу. Одними з важливих аспектів у цьому дослідженні мають виступити теми впливу польсько-української (галицької) війни на результат війни УНР з більшовиками і на всю подальшу українську боротьбу за державність. Потребує дослідження також тема впливу польської делегації в Парижі на ставлення Антанти до України. Ґрунтового дослідження чекає й тема перебігу спільної воєнної кампанії.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Лаврецький Р. Українсько-польсько-більшовицька війна 1920 року в сучасній українській та польській історіографії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. - № 18. – С. 652-665.
Lavrets'kyu R. Ukrayins'ko-pol's'ko.bil'shovyt's'ka viyna 1920 roku v suchasniy ukrayins'kiy ta pol's'kiy istoriohrafiiy [Ukrainian-Polish-Bolshevik War of 1920 the modern Ukrainian and Polish historiography] // Ukrayina: kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'. – 2009. - № 18. – S. 652-665.
2. Михайлова О. Огляд історіографії проблеми еволюції польсько-українських відносин у 1918-1920 рр. // Марістеріум: Історичні студії. Випуск 7 (2001). – С. 97-103.
Mykhaylova O. Ohlyad istoriohrafiiy problemy evolyutsiyi pol's'ko-ukrayins'kykh vidnosyn u 1918-1920 rr. [Review historiography problem of the evolution of the Polish-Ukrainian relations in 1918-1920] // Mahisterium: Istorychni studiyi. Vypusk 7 (2001). – S. 97-103.
3. Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – К. : Либідь, 1999. – 976 с.¹
Soldatenko V. Ukrayins'ka revolyutsiya. Istorychnyy narys: Monohrafiya [Ukrainian revolution. Historical Review Monograph]. – K. : Lybid', 1999. – 976 s.
4. Віднянський С., Калінчик В. Українсько-польські відносини 1917-1926 рр.: сучасна історіографія проблеми // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 2007. – № 1. – С. 44-51.
Vidnyans'kyu S., Kalinchyk V. Ukrayins'ko-pol's'ki vidnosyny 1917-1926 rr.: suchasna istoriohrafiiya problem [Ukrainian-Polish relations 1917-1926 gg. : modern historiography of the problem] // Naukovyy visnyk Volyn's'koho derzhavnoho universytetu im. Lesi Ukrayinky. Istorychni nauky. – 2007. – № 1. – S. 44-51.
5. Оглоблин О. Українська еміграція 1917-1956. Українська історична наука поза межами України (на еміграції) в 1920 – 1950-х роках (За редакцією Любомира Винара) // Український історик. – 2004-2005. – № 3-4 (163-164). – С. 172-219.¹
Ohloblyn O. Ukrayins'ka emihratsiya 1917-1956. Ukrayins'ka istorychna nauka poza mezhamy Ukrayiny (na emihratsiyi) v 1920 – 1950-kh rokakh (Za redaktsiyeyu Lyubomyra Vynara) [Ukrainian emigration 1917-1956. Ukrainian historical studies outside Ukraine (in exile) in 1920 - 1950 (Edited by Lubomyr Vynar)] // Ukrayins'kyu istoryk. – 2004-2005. – № 3-4 (163-164). – S. 172-219.
6. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Т. 7. – Скрентон, 1966. – 432 с.
Stakhiv M. Ukrayina v dobi Dyrektoriyi UNR. T. 7. [Ukraine in the time of the Directory of the UNR. Vol. 7] – Skrenton, 1966. – 432 s.
7. Валійський А. Військовий аспект Варшавської конвенції 1920 року // Голос комбатанта. – 1960. – Ч. 8 (14). – С. 10-13.
Valiys'kyu A. Viys'kovyy aspekt Varshavs'koyi konventsiiy 1920 roku [military dimension of the Warsaw Convention 1920] // Holos kombatanta. – 1960. – Ch. 8 (14). – S. 10-13.
8. Кедрин І. Паралелі в історії України: з нагоди 50-річчя Ризького Миру. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1971. – 139 с.
Kedryn I. Paraleli v istoriyi Ukrayiny: z nahody 50-richchya Ryz'koho Myru. [parallels in the history of Ukraine on the occasion of the 50th anniversary of the Peace of Riga] – N'yu-York: Chervona Kalyna, 1971. – 139 s.
9. Кедрин І. Життя-події-люди: спомини й коментарі. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1976. – 724 с.
Kedryn I. Zhyttya-podiyi-lyudy: spomyny y komentari. [Life-events-men, memories and comments.] – N'yu-York: Chervona Kalyna, 1976. – 724 s.

10. Мірчук П. Українська державність 1917-1920. – Філадельфія, 1967. – 400 с.
Mirchuk P. Ukrayins'ka derzhavnist' 1917-1920 [Ukrainian statehood 1917-1920]. – Filadel'fiya, 1967. – 400 s.
11. Полонська-Василенко Н. Історія України : У 2-х т. / Н. Полонська-Василенко. – 2-ге вид., репр. – К. : Либідь, 1992-1993. – Т. 2. : Від середини XVII століття до 1923 року. – 1993. – 608 с.
Polons'ka-Vasylenko N. Istoriya Ukrayiny : U 2-kh t. [History of Ukraine: In 2 vol.] / N. Polons'ka-Vasylenko. – 2-he vyd., repr. – K. : Lybid', 1992-1993. – T. 2. : Vid seredyny XVII stolittya do 1923 roku. – 1993. – 608 s.
12. Гунчак Т. Україна і Польща в документах. 1918-1922 / Наукове товариство ім. Шевченка. – Ч. 2. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983. – 479 с.
Hunchak T. Ukrayina i Pol'shcha v dokumentakh. 1918-1922 [Ukraine and Poland in the documents. 1918-1922] / Naukove tovarystvo im.. Shevchenka. – Ch. 2. N'yu-York; Paryzh; Sidney; Toronto, 1983. – 479 s.
13. Гунчак Т. Україна і Польща в документах. 1918-1922 / Наукове товариство ім. Шевченка. – Ч. 1. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1983. – 462 с.
Hunchak T. Ukrayina i Pol'shcha v dokumentakh. 1918-1922 [Ukraine and Poland in the documents. 1918-1922] / Naukove tovarystvo im.. Shevchenka. – Ch. 1. N'yu-York; Paryzh; Sidney; Toronto, 1983. – 462 s.
14. Українська революція: Документи, 1919 – 1921 / Ред. Тарас Григорович Гунчак ; За аг. Ред. Ярослав Білінський, Василь Михайлович Омельченко, Олег Федішин . [Джерела до новітньої історії України. Т. 2] – Нью-Йорк : Українська Вільна Академія Наук у США, 1984. – 478 с.
Ukrayins'ka revolyutsiya: Dokumenty, 1919 – 1921 [Ukrainian Revolution: Documents 1919 - 1921] / Red. Taras Hryhorovych
- Hunchak ; Za ah. Red. Yaroslav Bilins'kyu, Vasyly' Mykhaylovych Omel'chenko, Oleh Fedyshyn . [Dzherela do novitin'oyi istoriyi Ukrayiny. T. 2] – N'yu-York : Ukrayins'ka Vil'na Akademiya Nauk u SSHA, 1984. – 478 s.*
15. Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії // І. Лисяк-Рудницький, Історичні есе. Т. 1/ Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицак, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої - К.: Основи, 1994. - 554с.
Lysyak-Rudnyts'kyu I. Pol's'ko-ukrayins'ki stosunki: tyahar istoriyi, [Polish-Ukrainian relations: the burden of history] // I. Lysyak-Rudnyts'kyu, Istorychni esse. T. 1/ Per. z anhl. M. Badik, U. Havryshkiv, YA. Hrytsak, A. Deshchytsi, H. Kyvan, E. Pankeyevoyi - K.: Osnovy, 1994. - 554s.
16. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – Рим: Український католицький університет ім. св. Климента Папи, 1989. – 486 с.
Nahayevs'kyu I. Istoriya Ukrayins'koyi derzhavy dvadtsyatoho stolittya [The history of the twentieth century Ukrainian State]. – Rym: Ukrayins'kyu katolyts'kyu universytet im.. sv.. Klymenta Papu, 1989. – 486 s.
17. Витвицький С. Галичина в міжнародній політиці в 1914-1923 роках // Український історик. – 1995. - № 1-4 (124-127). – С. 100 – 118.
Vytvyts'kyu S. Halychyna v mizhnarodniy politytsi v 1914-1923 rokakh [Galicia in international politics in the years 1914-1923] // Ukrayins'kyu istoryk. – 1995. - № 1-4 (124-127). – S. 100 – 118.
18. Reshetar J.S. The Ukrainian Revolution, 1917-1920. A Study in Nationalism. - New York, 1972. – 363 p.
19. Palij M. The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919-1921. An aspect of the Ukrainian Revolution. – Edmonton-Toronto, 1995. – 484 s.

Borymskyi V.V. Polish-ukrainian Alliance of 1920 in the Ukrainian foreign postwar historiography

Abstract. The focus of the article is on one of the most controversial moments in the history of the Ukrainian-Polish relations in the interwar period. It is an attempt at the review of the historiography to the problem of polish-ukrainian alliance of 1920. The author views directions in Ukrainian historiography in detail and as a result emphasizes the main aspects which else are in need of assiduous research.

Keywords: Polish-Ukrainian alliance in 1920, the Warsaw Pact, historiography

Боримский В.В. Польско-украинский союз в историографии послевоенного украинского зарубежья

Аннотация. Статья рассматривает основные труды, касающиеся вопроса польско-украинского союза 1920 г. Подробно рассматриваются основные течения в украинской эмиграционной историографии и выделяются главные аспекты, требующие доработки.

Ключевые слова: польско-украинский союз 1920 г., Варшавский договор, историография

Єлесін П.В.

Розбудова церковних та парафіяльних книгозбірень в діяльності православного сільського духовенства України (друга половина XIX – початок XX ст.)

Єлесін Петро Володимирович, аспірант кафедри теорії, історії держави та права Кременчуцький національний університет ім. Михайла Остроградського, м. Кременчук, Україна

Анотація. Автором висвітлені особливості культурно-просвітницької діяльності православного духовенства у сфері розбудови церковних та парафіяльних книжкових збірень в українському селі другої половини XIX – початку XX ст. Проаналізовані характерні риси організації книгозбірень, їх комплектації та налагодження зв'язку із читачем. Спеціальну увагу приділено жанровому різноманіттю літератури, яка була доступною сільській громаді для читання в церковних та парафіяльних бібліотеках.

Ключові слова: церковні книгозбірні, парафіяльні бібліотеки, книжковий фонд, церковнопарафіяльна школа, сільське духовенство

Вступ. Українське православне парафіяльне духовенство другої половини XIX – початку XX ст. (а саме: професійно свідоме, відповідальне та інтелігентно налаштована його частина), крім виконання безпосередніх богослужбових обов'язків, виконувало ряд соціальних і просвітницьких функцій, які суттєво впливали на рівень культурного, інтелектуального та освітнього розвитку сільського населення. Одним із важливих напрямків культурно-просвітницької роботи православного кліру на селі було поширення друкованого слова серед парафіяльного населення, що здійснювалося шляхом створення церковних і парафіяльних книгозбірень, подальшої комплектації їх фондів та поширення літератури в народі.

Огляд публікацій. Предметний та науково виважений розгляд суспільно корисних ініціатив православного сільського духовенства другої половини XIX – початку XX ст. розпочався в науковій літературі у пострадянський період, адже, як відомо, офіційна класова ідеологічна доктрина радянського часу не давала вченим змоги вивчати діяльність духовної верстви різнобічно і об'єктивно. Серед сучасних науковців, які цікавляться даною проблематикою й, зокрема, звертають увагу на з'ясування місця та ролі представників православного священства у поширенні друкованого слова в народі, значаться С.О. Гладкий [5], Г.М. Надтока [10], В.С. Перерва [11] та інші. Однак при цьому визначена проблематика до сьогоднішнього дня не стала предметом окремого комплексного наукового опрацювання, а тому потребує спеціального розгляду.

Мета статті полягає у з'ясуванні особливостей культурно-просвітницької роботи православного сільського духовенства України другої половини XIX – початку XX ст., спрямованої на розбудову мережі церковних і парафіяльних книгозбірень задля поширення друкованого слова у середовищі сільської громади.

Матеріали і методи. Джерельна база для вивчення діяльності сільського духовенства на ниві розбудови церковних і парафіяльних книгозбірень впродовж визначеного хронологічного періоду представлена комплексом опублікованих та неопублікованих джерел. Передусім це архівні справи Центрального державного історичного архіву у м. Києві, Державного архіву Київської області, звітна документація вищих посадовців духовного відомства, а також чисельні матеріали дорадянської православної періодики. Ме-

тодологічним базисом дослідження є набір спеціально-історичних і загальнонаукових методів.

Результати. Кращі представники соціально свідомого сільського духовенства з юних років дбали про формування особистих домашніх бібліотек. Не зупиняючись на розгляді особливостей персональних книжкових збірень православного кліру та відсилаючи читачів до іншої нашої публікації, яка присвячена цьому питанню [8], відзначимо, що нерідкими були випадки, коли священник не тримав книг у себе вдома, а піклувався суто про церковну бібліотеку.

Власне, найчастіше саме церковна книгозбірня ставала народною бібліотекою сільської парафії. Показовим є й той факт, що духовенство все активніше звертало увагу на розвиток осередків культури даного типу на селі. За даними 1904 р. фактично кожна сільська церква українських губерній Російської імперії мала власну бібліотеку [12, с. 555]. Напередодні Першої світової війни така ситуація спостерігалася в Подільській, Полтавській, Київській, Харківській та Херсонській губ.; лише у Волинській губ. книгозбірнями була забезпечена кожна з 8-ми парафіяльних церков [10, с. 215]. При цьому, однак, варто мати на увазі, що далеко не кожна бібліотека була в ідеальному стані: багато книжкових збірень включали до свого складу всього по кілька десятків книг. Але існували й такі, що являли собою доволі ґрунтовні зібрання, “собранные любящею рукою добрых пастырей” [12, с. 555].

Характерним прикладом успішної діяльності сільського пастиря з облаштування та організації роботи парафіяльної бібліотеки була церковна бібліотека, відкрита в травні 1891 р. у с. Хотуничі (Городнянський пов. Чернігівської губ.). До 1898 р. книжковий фонд бібліотеки нараховував 340 екземплярів книг і брошур, якими на безкоштовних засадах користувалися понад 230 жителів села віком від 12-ти до 60-ти років (при чому жінки становили не більше 2 % від зазначеної кількості).

Важливими та доволі інформативними для розуміння найбільш характерних особливостей функціонування церковних бібліотек в українському селі другої половини XIX – початку XX ст. є спостереження та роздуми з даного приводу священника с. Хотуничів Н. Архангельського. Згідно них, найвищий рівень читачької активності місцевого населення припадав на зимові місяці та на період великого посту, коли селянин був менше навантажений роботою по господарству. У згаданій бібліотеці, зокрема, протягом зи-

ми – весні 1898 р. щонеділі книги брали в середньому 38 чол., а протягом літа – осені – 12 чол. Що стосується періодичності відвідування бібліотеки, то більшість читачів зверталися за книгами 1 раз на 2 тижні – 1 раз на місяць.

Показовою й водночас корисною для дослідження жанрового спектру бібліотеки с. Хотуничів є статистика тематичних запитів її користувачів. Так, напередодні великих релігійних свят і днів найбільш шанованих в народі святих особливою популярністю користувалися книги, присвячені цим подіям. Приміром, на початку грудня в церковній бібліотеці не залишалося в наявності жодної книги з розповідями про життя Миколая Чудотворця, про свято Різдва тощо. Незмінно затребуваними завжди були книги про життя й діяльність видатних державних осіб. Посилення чи зниження інтересу до інших видань найчастіше залежали від конкретних обставин. Наприклад, серед мешканців зазначеного села популярними були книги, присвячені географії Сибіру (“Описание Енисейской губернии”, “Хозяйство у корейцев в Уссурийском крае”, “Описание Иркутской губернии” та ін.), що пояснюється поширеною серед місцевого населення міграцією до Сибіру з метою розширення своїх земельних володінь. У 1898 р., після того, як місцевому земському лікарю за допомогою одного з провідних на той час наукових методів вдалося попередити в даній місцевості епідемію дифтерії, у сільській громаді значно виріс інтерес до книг з медицини, отож, у місцевій бібліотеці хлібороби активно почали запитувати такі наявні видання, як “О сохранении здоровья” С. Вишневського, “Беседы о повальных болезнях” М. Морозова, “Как останавливать кровь и можно ли ее заговаривать” І. Милотворського, “Подание помощи в несчастных случаях до прибытия врача”, “О признаках и течении более важных заразных болезней” та ін. [1, с. 614-616].

Примітно, що книгозбірні по суті не вимагали надто значних затрат для свого створення та підтримки в подальшому розвитку. Згідно підрахунків публіциста С. Брояковського, на влаштування бібліотеки потребувалося в середньому 20-30 руб., що було цілком підйомною сумою для сільської парафії, якщо до неї залучалися церковні кошти, гроші парафіяльного опікунства і приватні пожертвування [3, с. 42]. Надалі ж річні фінансові вкладення в розвиток книжкового фонду, звичайно за умови їх незмінної регулярності, коливалися в межах 5-10 руб. До того ж, з кінця XIX ст. сільське духовенство, особливо ті його представники, що починали справу “з нуля”, отримало більше можливостей для комплектації сільських бібліотек, оскільки книги, призначені для народного читання, з кожним роком дешевшали. Так, наприклад, 35 томів рекомендованого різножанрового книжкового зібрання “Приходская библиотека” за ред. В. Шемякіна в 1899 р. коштували 10 руб. 95 коп. [6, с. 248-249].

У ряді випадків сільські пастирі облаштовували парафіяльні бібліотеки не при церквах, а в стінах наявних у селі закладів освіти, передусім при церковно-парафіяльних школах, тим більше, що з 1832 р. діяла постанова Священного Синоду (доповнена у 1861 р.), яка зобов’язувала мати при школах церковного відомства визначений перелік книг на допомогу священику.

Уже в середині 1860-х рр. середньостатистичні церковно-парафіяльні бібліотеки нараховували по кілька сотень книг і, крім цього, виписували 1-4 журнали духовного змісту [9, с. 337]. А в Київській єпархії від початку 1870-х рр. кожне благочиння було зобов’язане виписувати не менше 5-ти екземплярів журналу “Воскресное чтение” для церковно-парафіяльних шкіл свого району [15, арк. 2].

Незважаючи на те, що основу книжкового фонду бібліотеки, розміщеної при церковно-парафіяльній школі, в переважній більшості становила навчальна література (на кшталт “Начатков христианского учения”, “Пространного Катехизиса”, “Закона Божьего для русских народных школ” І. Романова), за даними початку 1870-х рр. він вміщував і окремі видання, адресовані не лише школярам чи духовенству, але й широкій читацькій аудиторії православного віросповідання (до таких, зокрема, належали “Церковь Божия или описание православного христианского храма” А. Каптерева, “Обзор истории христианской веры” А. Славина тощо) [16, с. 32-33].

Що являла собою бібліотека церковно-парафіяльної школи у практичному розумінні дозволяє зрозуміти цитата з публікації 1888 р.: “В большинстве случаев библиотек в собственном смысле слова при церковно-приходских школах, можно сказать, не существует, а есть в бедных школах какой-нибудь ящик, в школах побогаче – шкаф, а то и два с книгами и другими учебными пособиями, ибо тут хранятся и аспидные доски и ручные счеты и прочее. Правда, шкаф с книгами – это своего рода библиотека...” [2, с. 12-13]. Проте, для того, щоб утримувати в належному стані й невелику кількість книг бібліотеки церковно-парафіяльної школи (втім, як і церковної книгозбірні), сільським священикам слід було докладати реальні зусилля. Найбільш практичні з них піклування про бібліотеку активно включали до орбіти діяльності церковно-парафіяльних опікунств, при чому мали підчас цілком успішний результат. Приміром, парафіяльне опікунство Покровської церкви с. Копенковатого (Уманський пов. Київської губ.) протягом другої половини 1867 р. – першої половини 1869 р. виділило 15 руб. на ґрунтовний перепліт для 100 книг місцевої церковно-парафіяльної бібліотеки [13, с. 739].

Розміщення бібліотеки при церковно-парафіяльній школі давало змогу вирішити ще одне суттєве питання, напряму пов’язане з практичною організацією процесу читання книг, а саме: проблему приміщення, придатного для колективного та одноосібного читання, адже частина бібліотечного фонду додому не видавалася (наприклад, газети та інші дрібні періодичні видання, рідкісні та дорогі книги). Саме церковно-парафіяльна школа, укомплектована мінімальними меблями (лавками та столами), приміщення якої до того ж стало вільним після занять, була найбільш придатним осередком для розміщення парафіяльної бібліотеки. Цей момент підсилювався й тією обставиною, що церква в зв’язку з кількома причинами була менш пристосованою для розташування в ній книгозбірні: по-перше, фактично абсолютна більшість храмів була холодною й в зимову пору року не опалювалася, відтак рівень температурного комфорту для читачів церковної бібліотеки був значно нижчим у порівнянні з

бібліотекою при церковнопарафіяльній школі (до того ж в неопалюваній церкві книги псувалися швидше); по-друге, з суто релігійних міркувань зайва мегушня, пов'язана з процесом видачі книг, розмовами тощо, для храму була небажаною [4, с. 537].

Отож, розміщення книгозбірні при церковнопарафіяльній школі давало змогу організувати не просто бібліотеку, а бібліотеку-читальню. До речі, у разі, якщо парафіяльна книгозбірня послуговувалася певним приміщенням, сільськими священиками воно використовувалося не лише для налагодження процесу читання, але й для проведення позабогослужбових бесід з парафіянами, в тому числі й обговорення прочитаного [14, с. 367].

Однією з найбільш показових бібліотек-читалень, що діяли при сільських церковнопарафіяльних школах, слід визнати бібліотеку-читальню, відкриту 1907 р. у с. Пішках (Канівський пов. Київської губ.) за ініціативи священика І. Чернав'їна. У статуті даного осередку культури значилося, що імпульсом до його заснування було прагнення надати місцевим жителям можливість безкоштовно читати книги як у приміщенні бібліотеки, так і вдома. Згідно встановлених правил, кожному читачеві додому видавалося не більше однієї книги, яку потрібно було повернути не пізніше, ніж за 2 тижні, а в разі втрати – відшкодувати її вартість. Варто відмітити, що для формування книжкового фонду у своєму розпорядженні бібліотека мала пристойну фінансову основу, адже послуговува-

лася не лише пожертвуваннями І. Чернав'їна, але й асигнуваннями Київського товариства грамотності та місцевого благодійного фонду ім. Ф. Павленкова [7, арк. 9]. Як наслідок книгозбірня містила пристойну кількість друкованих видань, при чому список наявної періодики нараховував більше 10-ти позицій, включно з такими газетами і журналами, як “Русский паломник”, “Воскресный день”, “Кормчий”, “Народное образование”, “Божия нива”, “Вестник трезвости”, “Пахарь”, “Юго-Западный край” тощо [7, арк. 1].

Висновки. Як бачимо, церковні та парафіяльні книжкові зібрання, а також бібліотеки-читальні, засновані носіями духовного сану в українському селі другої половини XIX – початку XX ст., були одним з найбільш доступних засобів культурного просвітництва широких верств населення. Священики, які підходили до справи організації, облаштування і комплектації книгозбірень з позицій професійної відповідальності та громадянської свідомості, досягали помітних результатів у справі прищеплення інтересу до читання не лише в дітей, але й у дорослих. Незважаючи на всі недоліки організації бібліотечної справи, малочисельність книжкового фонду ряду церковних та парафіяльних книгозбірень, недостатню пристосованість їх приміщень, суспільно значущі ініціативи православного духовенства приносили свої позитивні результати, адже поширення друкованого слова у середовищі парафіяльного населення напряму впливало на підняття рівня освіченості сільського люду.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Архангельский Н.О. состоянии Хотунической церковной библиотеки в 1898 году / Н. Архангельский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1899. – № 18. – С. 612-620.
2. Белков Х. Приходский священник и школа / Х. Белков // Церковно-приходская школа. – 1888. – Март. – С. 3-18.
3. Брояковский С. Приходская библиотека и читальня / С. Брояковский // Руководство для сельских пастырей. – 1903. – № 19. – С. 39-44.
4. Галкин И. К вопросу о церковных библиотеках / И. Галкин // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1906. – № 16. – С. 534-540.
5. Гладкий С. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку XX століття / С. Гладкий. – Запоріжжя, 1997. – 50 с.
6. Григоровский Г. Церковная народная библиотека и ее просветительное значение / Г. Григоровский // Прибавление

- к Черниговским епархиальным известиям. – 1899. – № 7. – С. 244-250.
7. Державний архів Київської області, ф. 2, оп. 44, спр. 94.
8. Єлесін П. Бібліотека сільського священика: до питання просвітницької діяльності православного духовенства у другій половині XIX ст. // Шості Богданівські читання: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції / Ред. кол.: В. Масненко, Ю. Присяжнюк, В. Гарнага. – Черкаси: Вертикаль, видавець ПП Кандич С.Г., 2011. – С. 140-143.
9. Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1866 год // Киевские епархиальные ведомости. – 1868. – № 8. – Отдел второй. – С. 333-341.
10. Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900 – 1917 років: соціально-релігійний аспект / Г.М. Надтока. – К.: Знання, 1998. – 271 с.

Nadtoka G.M. *Pravoslavna tserkva v Ukrayini 1900 – 1917 rokiv: sotsialno-religijnyy aspekt [The Orthodox Church in Ukraine in 1900 – 1917: the socially-religious aspect]* / G.M. Nadtoka. – K. : Znannya, 1998. – 271 s.

11. Перерва В. Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку XX ст. / В. Перерва. – Біла Церква, 2008. – 672 с.

Pererva V. *Istoriya shkilnytstva v mistah i selah Kyivshchyny XIX – pochatku XX st. [The history of education in the towns and villages of Kiev region at the 19th – the beginning of the 20th centuries]* / V. Pererva. – Bila Tserkva, 2008. – 672 s.

12. Пестряков В. Приходская церковная библиотека / В. Пестряков // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1904. – № 16. – С. 553-559.

Pestryakov V. *Prikhodskaya tserkovnaya biblioteka [Parish church library]* / V. Pestryakov // *Pribavlenie k Chernigovskim eparkhialnym izvestiyam.* – 1904. – № 16. – S. 553-559.

13. Присовский И. Одно из сельских церковно-приходских попечительств / И. Присовский // Киевские епархиальные ведомости. – 1869. – № 22. – Отдел второй. – С. 737-740.

Prisovskiy I. *Odno iz selskih tserkovno-prikhodskikh popечitelstv [One of the rural parish guardianship]* / I. Prisovskiy //

Kievskie eparkhialnye vedomosti. – 1869. – № 22. – Отдел второй. – С. 737-740.

14. С.С. Взгляд сельского пастыря на значение церковно-приходской школы в благоустройстве прихода и образовании паствы / С.С. // Руководство для сельских пастырей. – 1898. – № 16. – С. 361-368.

S.S. *Vzglyad selskogo pastyrya na znachenie tserkovno-prikhodskoy shkoly v blagoustroystve prikhoda i obrazovanii pastvy [A view of the rural priest about parish school value in accomplishment of the parish and popular education]* / S.S. // *Rukovodstvo dlya selskih pastyrey.* – 1898. – № 16. – S. 361-368.

15. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 127, оп. 675, спр. 249.

Tsentrалny derzhavny istorychnyy arkhiv Ukrayiny u m. Kyevi [Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv], f. 127, op. 675, spr. 249.

16. Э-ский И. Новые книги в пособие при начальном преподавании закона Божия / И. Э-ский // Руководство для сельских пастырей. – 1870. – № 18. – С. 32-47.

E-skiy I. *Novye knigi v posobiye pri nachalnom prepodavanii zakona Bozhiya [New books in the manual for the primary teaching of the God's Law]* / I. E-skiy // *Rukovodstvo dlya selskih pastyrey.* – 1870. – № 18. – S. 32-47.

Yelesin P.V. Development of the church and parish libraries in activities of the Ukrainian Orthodox rural clergy (the second part of the 19th – the beginning of the 20th centuries)

Abstract. The author highlights peculiarities of cultural and educational activities of Orthodox clergy in the sphere of development of church and parish libraries in Ukrainian villages at the second part of the 19th – the beginning of the 20th centuries. Features of the libraries' organization, process of their equipment, establishing contact with readers are analyzed in this article. The author pays special attention to the variety of literary genres, which were available to rural community in the church and parish libraries.

Keywords: church collections of books, parish libraries, book fund, parish school, rural clergy

Елесин П.В. Развитие церковных и приходских книжных собраний в деятельности православного сельского духовенства Украины (вторая половина XIX – начало XX вв.)

Аннотация. Автором освещены особенности культурно-просветительской деятельности православного духовенства в сфере развития церковных и приходских книжных собраний в украинском селе второй половины XIX – начала XX вв. Проанализированы характерные черты библиотек, их комплектация и налаживания связи с читателем. Специальное внимание уделено жанровому разнообразию литературы, которая была доступной сельскому обществу для чтения в церковных и приходских библиотеках.

Ключевые слова: церковные книжные собрания, приходские библиотеки, книжный фонд, церковно-приходская школа, сельское духовенство

Ласінська М.Ю.

До проблеми вивчення історії археологічних пам'яток гунської доби регіону Північного Причорномор'я

Ласінська Маріанна Юріївна, кандидат історичних наук,
доцент кафедри археології, давньої та середньовічної історії

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського, м. Миколаїв, Україна.

Анотація. Стаття присвячена висвітленню актуальних проблем досліджень гунських старожитностей на території Північного Причорномор'я. Також, в ній представлено стисло ретроспективу історії археологічного вивчення пам'яток гунської доби, подано коротку характеристику історіографічних робіт по вивченню гунських старожитностей на теренах краю.

Ключові слова: гуні, історія досліджень, історіографія, концепція, наукові проблеми

Питання вивчення археології гунів належить до найменш досліджених проблем євразійської історії в добу "Великого переселення народів". Досі не вирішеними в науковій літературі лишаються питання: хронології гунської епохи, етнічної приналежності гунських племен, класифікації та типологізації речей і т.ін. Маємо констатувати відсутність узагальнюючої праці з історії та історіографії досліджень гунських археологічних пам'яток. Та й самі старожитності, при не існуючій чіткій їх ідентифікації, вивчені мало та не досить ґрунтовно.

Спробу розв'язати вузлові проблеми в археологічному вивченні гунських старожитностей робили відомі археологи та дослідники історії кочових суспільств: А.К. Амброз, І.П. Засецька, С.Г. Боталов, А.М. Хазанов, А.В. Комар, М.О. Казанський, О.В. Симоненко та ін. Їх авторству належить ціла низка статей, монографій, збірок наукових праць.

Метою даної статті є висвітлення актуальних проблем, історії вивчення археологічних пам'яток гунської доби регіону Північного Причорномор'я та подання стислої характеристики історіографії питання археологічного вивчення гунських старожитностей регіону Нижнього Побужжя.

Враховуючи поставлену мету, при написанні статті використано плюралістичний підхід, котрий визначається специфікою предмета дослідження, яким є історіографічна традиція вивчення археологічних пам'яток гунської доби регіону Північного Причорномор'я. Робота базується на двох фундаментальних принципах історичних досліджень: науковій об'єктивності та історизму.

Вивчення пам'яток гунської доби розпочалось з кінця XIX та початку XX ст. У 1884 р. Д.Я. Самоквасов відкрив три поховання у с. Новогригорівці, колишньої Катеринославської губернії, нині це Запорізька область [4]. Всі поховання були розміщені під кам'яними вкладками з однаковим поховальним обрядом – трупоспалення на боці. Згадані поховання досі є єдиною пам'яткою у степах Північного Причорномор'я, котра пов'язана з давнім могильником. Всі інші комплекси, знайдені в даному регіоні являють собою поодинокі поховання і належать до числа випадкових знахідок. До прикладу така сама ситуація спостерігається в регіоні Нижнього Поволжя, де відкриття перших комплексів гунської доби було також випадковим та відносилось до 1911 і 1914 рр.

Систематичне накопичення матеріалу розпочалось лише у 20-х рр. XX ст., у зв'язку із появою перших планомірних наукових розкопок. При цьому більшість вчених ідентифікували цілу низку знахідок, як такі, що належать до сарматської та аланської археологіч-

них культур, не зважаючи на наявність у похованнях нехарактерного для сарматів ритуалу поховання шкіри коня. Датування досліджених пам'яток вказувалось в межах від інця IV до середини V ст. [4]. Лише, незначна кількість дослідників пов'язувала частину знайдених комплексів уже безпосередньо з гунами. Вивчаючи особливості поховального обряду та речовий матеріал пам'яток гунської доби, вчені відмічають цілу низку нових рис, які були не притаманні культурі сарматів чи аланів [4]. Серед таких робіт на значну увагу заслуговують праці І.П. Засецької, яка відмічає, що такі явища, як поховання із трупоспаленням, кургани з вогнищами, поховання шкіри коня, а також розповсюдження нових форм зброї, кінської вузди, прикрас та інших артефактів свідчать про складання у першій половині V ст. у південноукраїнських степах нової культурної спільноти, історично пов'язаної з утворенням тут племінного союзу під владою гунів. Ці дані та ряд інших спостережень дозволив І.П. Засецькій виділити пам'ятки кінці IV-V ст. у самостійну історико-культурну групу, окрему та відмінну від пізньосарматських старожитностей III-IV ст. та від комплексів VI-VIII ст. [4].

Одним із найбільш дискусійних питань гунської археології є проблема походження виробів поліхромного стилю. Після появи у 1971 р. роботи А.К. Амброза не менше спірним постало питання хронології комплексів гунської доби, які до недавнього часу всіма дослідниками одностайно датувалися в межах кінця IV-V ст. [5]. А.К. Амброз, розробляючи схему хронології пам'яток раннього середньовіччя, відніс більшість гунських старожитностей до VI-VII ст., зв'язавши їх таким чином з іншою історичною добою. Однак, подібний висновок є дуже суперечливим, через відсутність у роботах А.К. Амброза більш-менш вагомих і ґрунтовних доказів. У наукову полеміку з А.К. Амброзом вступила І.П. Засецька, котра апелювала до більш ретельного вивчення пам'яток гунської доби. Спираючись на взаємозустрічність найбільш характерних категорій речей, вчена дійшла висновку, що більшість комплексів безперечно відноситься до часу панування гунів в Східній Європі і лише деякі з них можуть належати до пізнішої доби, що слідувала за розпадом гунського племінного союзу [4].

Розповсюдження пам'яток гунської доби не обмежується лише південноукраїнськими степами. Аналогічні комплекси відкриті також в південній Росії, Казахстані, Середній Азії і навіть на Алтаї. Крім того, значна частина відкриттів була зроблена на території Південно-Східної і Центральної Європи.

Оскільки комплекси регіону Північного Причорномор'я історично пов'язані із західними знахідками,

звернемо увагу на історію вивчення цих пам'яток, дослідження яких також почалося з кінця XIX століття. Перші узагальнюючі роботи по вивченню гунських старожитностей Західної Європи включали в єдину групу не лише пам'ятки гунської доби, а й артефакти більш пізніх епох. Наприклад, в 1905 р І. Гампель, публікуючи угорські старожитності, об'єднав комплекси гунської та аварської епох в одну хронологічну культурну групу. Водночас, Белла Пошта розглядає знахідки гунської доби, як окрему категорію германогунського походження. У 30-ті роки А. Альфольді остаточно виділяє гунські старожитності в самостійну групу, відзначаючи п'ять ознак гунської культури - обряд спалення небіжчиків, кінська упряж, лук, котли і золоті пластини з лускатим орнаментом. Я. Гарматта, підкреслюючи велике значення робіт А. Альфольді, вказує, однак, що виділені ним типи гунських речей не завжди можуть служити безперечним доказом приналежності поховання власне гунам. Враховуючи змішаний характер гунського союзу племен, Я. Гарматта вказує, що одні й ті ж типи речей могли належати представникам різних народів, тому слід звертати увагу не стільки на окремі речі, скільки на комплекс в цілому. Пам'яткам гунської доби, зокрема, питанню походження ювелірних виробів поліхромного стилю присвятив свої роботи Н. Фетті.

Найбільш повний звід матеріалів гунської доби, в якому були опубліковані не лише західні пам'ятки, але й більшість пам'яток з території колишнього СРСР, належить авторству німецького вченого І. Вернера. У своїй роботі І. Вернер виявляє цілу низку східних елементів - звичай деформації черепа, складений за складом лук, деякі форми мечів, бронзові котли, дзеркала з петелькою на звороті, кінська вузда, речі поліхромного стилю та розглядає їх, як ознаку кочівницької культури, а поширення цих елементів в Центральній і Південно-Східній Європі пов'язує з рухом гунів на захід. Показавши широке територіальне поширення пам'яток гунської доби - від Казахстану до Угорщини, І. Вернер доводить, що європейські гуни не можуть вважатися єдиними носіями культури епохи великого переселення народів. Намагаючись ототожнити окремі поховання з конкретними племенами - аланами, гунами, германцями і т. ін., І. Вернер, однак, приходять до висновку, що більшість поховань не піддаються етнічній ідентифікації. Крім цих вузлових питань гунської археології в роботі І. Вернера дається детальна характеристика деяких категорій речей, визначається датування кожного комплексу окремо.

В останні десятиліття XX ст. пам'ятки доби панування гунів в Східній Європі та періоду, що послідував після падіння гунської "держави" в Панонії, як і раніше лишались в центрі уваги дослідників. З'явилися нові публікації, статті, монографії, в яких піднімалися різні питання і проблеми гунської археології. Це, насамперед, роботи угорських вчених Д. Ласло, М. Пардуци, І. Ковриги, І. Бони, А. Кіша, П. Томко, Б. Кюрти і багатьох інших. А також дослідників інших європейських країн К. Домбровського, І. Вернера, Б. Свободи, Я. Тейлора, Г. Диакону, К. Хоредта, Б. Арреніус, І. Дамм, К. Радловського і т.ін. Слід також згадати каталог виставки "Германці, гуни, авари", що відбулася в Нюрнберзі та Франкфурті на Майні в 1987-1988 рр., який

містить величезний фактичний матеріал, а також цікаві дослідження колективу авторів.

У 1994 р. в м. Санкт-Петербурзі побачила світ грунтовна праця І.П. Засецької "Культура кочовиків Південно-Руських степів у гунську добу (кінець IV-V ст.)". Запропонована до публікації монографія була закінчена в 1982 р і здана до видавництва Інституту Археології (м. Москва) до серії "Звід археологічних джерел", де вона перебувала до 1992 р. При підготовці видання авторкою були внесені зміни і доповнення у зв'язку з публікацією результатів нових археологічних досліджень, що були надруковані у пресі з 1982 по 1992 рр. При цьому, проблему датування гунських пам'яток, авторка, яка тривалий час вела дискусію з А.К. Амброзом, в опублікованій монографії, що вийшла вже по смерті А.К. Амброза, лишила на свою користь. Тому висновки І.П. Засецької, так само як і до того висновки А.К. Амброза вимагають додаткової перевірки та уточнень.

Ще одна проблема, на якій хотілося б зупинитися, стосується походження європейських гунів та їх взаємозв'язку з центральноазіатськими племенами хуну (сюнну). З цього питання в літературі існують дві діаметрально протилежні точки зору. Одні дослідники категорично проти ототожнення цих народів, інші, навпаки, вважають їх єдиними в етнічному відношенні.

В останні роки XX ст., у зв'язку з накопиченням нових матеріалів як на території Центральної та Середньої Азії, так і в степовій смузі півдня колишнього СРСР, в літературі знову підіймалося питання про необхідність більш ретельного зіставлення археологічних пам'яток цих областей, що знаходилися в кругообігу історичних подій, чималу роль в яких відігравали племена хуну і гунів. С.Г. Боталов висунув про приналежність пізньосарматських пам'яток урало-казахських степів II-IV до "гуно-сарматів". У 2007 р. М.Г. Мошкова, В.Ю. Малашев та С.Б. Болелов ретельно проаналізували гіпотезу С.Г. Боталова та спростували її [1; 5].

Велике значення для вирішення проблеми гунохунських зв'язків має вивчення окремих категорій речей з комплексів Східної Європи гунської доби в плані їх історичного розвитку. Щодо цього цікаві результати дала класифікація наконечників стріл, прототипи яких були знайдені не серед місцевої зброї попередньої сарматської доби, а серед хунських та середньоазіатських старожитностей перших століть нашої ери. Подальше вивчення окремих категорій речей в цьому напрямку, можливо, дозволить виявити й інші риси подібностей в культурах двох племінних об'єднань, а також простежити етнокультурні контакти хуну на шляху їх руху на захід [8].

Не дивлячись, на накопичений матеріал жодної цілісної концепції датування гунських пам'яток в останні роки XX - перші роки XXI ст. так і не з'явилося. Спробу вирішити вказану проблему зробив на початку XXI ст. А.В. Комар у своїй роботі "Актуальні проблеми хронології матеріальної культури гунського часу Східної Європи". Вчений, проаналізувавши дослідження І.П. Засецької та А.К. Амброза створив нову концепцію хронології гунських старожитностей в Східній Європі. При цьому сам автор відмічав, що вона не претендує на абсолютну істинність, через те, що аналіз більшості речей А.В. Комар проводив дистанційно через їх згадування в науковій літературі [5].

2009 р. позначився публікацією збірки наукових статей "Гуни, готи та сармати між Волгою та Дунаєм", присвяченої 80-тій річниці від дня народження І.П. Засецької. Починається збірка з передмови, а також бібліографії, повного переліку наукових праць видатної дослідниці. Тематика видання обмежена історією та археологією народів Причорномор'я сарматської та гунської доби (III ст. до н.е. – VI ст. н.е.). В книгу увійшли роботи, присвячені, в тому числі, публікації нових матеріалів та досліджень, що торкалися багатьох аспектів давньої матеріальної культури гунів, та методологічних питань з їх вивчення [2].

У 2009 р. вийшла друком монографія іншого відомого археолога, доктора історичних наук О.В.°Симоненка під назвою "Сарматські вершники Північного Причорномор'я", в якій автор поряд із ретельним аналізом зброї та спорядження бойових коней сарматів (II ст. до н.е. – IV ст. н.е.) торкається і гунських пам'яток, в контексті визначення місця сарматського озброєння в системі євразійських кочівницьких старожитностей [7]. Незабаром у 2010 р. світ побачила О.В.°Симоненка, в якій він, на підставі аналізу значного масиву наукових матеріалів, дійшов висновків, що аланська культура була сформована у тісному контакті та взаємодії з культурою хуну але під сильним впливом китайської культури. О.В. Симоненко запро-

понував гіпотезу депортації частини населення пазирської культури кочівниками хуну на захід. На підставі подальшого співіснування цих двох етносів була сформована сармато-хунська культура аланів [6].

У квітні-вересні 2012 р. було проведено електронну конференцію "Гунський форум", присвячену проблемам походження та ідентифікації культури євразійських гунів. Захід проводився Південно-Уральською філією ІА УрО РАН. За результатами форуму у 2013 р. вийшла друком збірка наукових праць [3]. Коло проблем, що обговорювались на форумі включало в себе питання: становлення та розвитку культури європейських та азійських гунів; археологічної атрибуції гунських пам'яток, історичної долі гунів в культурогенезі середньовічних народів Євразії. Понад 30 авторів з різних країн світу (Росія, Башкирія, Татарстан, Казахстан, Азербайджан, Угощина) представили свої матеріали для публікації у збірці.

Підбиваючи підсумки хотілося б зазначити, що сучасна історіографія та джерелознавство археологічного вивчення гунських пам'яток на теренах Північного Причорномор'я, на жаль, містить більше запитань, ніж відповідей. Гунська доба належить до лакун в історії регіону, заповнення якої, потребує новітніх ґрунтовних наукових розвідок та досліджень.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Боталов С.Г. Хунны и гунны / С.Г. Боталов // АЭАЕ. – 2003. -№ 1 (13). – С. 15-24.
Botalov S.H. Khunny i huny [Huns and the Huns] / S.H. Botalov // АЭАЕ. – 2003. -№ 1 (13). - S. 15-24.
2. Гунны, готы и сарматы между Волгой и Дунаем: сборник научных статей / науч. ред. и предисл. А.Г. Фурасьева. – СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2009. – 264 с., ил. – (Серия "Nomadica").
Gunny, goty i sarmaty mezhd u Volgoy i Dunayem: sbornik nauchnykh statey [The Huns, Goths and Sarmatians between the Volga and the Danube: a collection of scientific articles] / nauch. red. i predisl. A.G. Furas'eva. – SPb.: Fakul'tet filologii i iskusstv SPbGU, 2009. – 264 s., il. – (Seriya "Nomadica").
3. Гуннский форум. Проблемы происхождения и идентификации культуры евразийских гуннов : сб. науч. тр. / гл. ред.: С.Г. Боталов, отв. ред.: Н.Н. Кардин, И.Э. Любчанский. – Челябинск : Издат. Центр ЮУрГУ, 2013. – 639 с.: ил.
Gunnskiy forum. Problemy proiskhozhdeniya i identifikatsii kul'tury yevraziyskikh gunnov [Hun forum. Problem of the origin and identification of Eurasian culture of the Huns]: sb. nauch. tr. / gl. red.: S.G. Botalov, отв. red.: N.N. Kardin, I.E. Lyubchanskiy. – Chelyabinsk : Izdat. Tsentr YUUrGU, 2013. – 639 s.: il.
4. Засецкая И.П. Культура кочевников южнорусских степей в гунскую эпоху (конец IV-V ст.) / И.П. Засецкая //СПб: АО "Эллипс Лтд", 1994. – 224 с.
Zasetzkaya I.P. Kul'tura kochevnikov yuzhnorusskikh stepey v gunnskuyu epokhu (konets IV-V st.) [Culture of nomads in the southern Russian steppes Hun era (late IV-V cent.)] / I.P. Zasetzkaya //SPb: AO "Ellips Ltd", 1994. – 224 s.
5. Комар А.В. Актуальные проблемы хронологии материальной культуры гунского времени Восточной Европы / А.В. Комар [Сборник статей]// Труды по археологии. Степи Эвropy в эпоху Средневековья. – Донецк, 2000. – Том 1. – С. 19-53.
Komar A.V. Aktual'nyye problemy khronologii material'noy kul'tury gunnskogo vremeni Vostochnoy Yevropy [Actual problems of the history of material culture Hun time Eastern Europe] / A.V. Komar [Sbornik statey]// Trudy po arkheologii. Stepi Evropy v epokhu Srednevekov'ya. – Donetsk, 2000. – Tom 1. – S. 19-53.
6. Симоненко А.В. "Гунно-сарматы" (к постановке проблемы) / А.В.°Симоненко//Нижеволожский археологический вестник. – Волгоград, 2010. – Выпуск 11. – С. 392-402;
Simonenko A.V. "Gunno-sarmaty" (k postanovke problemy) ["Hun-Sarmatians" (to the problem)] / A.V. Simonenko // Nizhnevolzhskiy arkheologicheskij vestnik. – Volgograd, 2010. – Vypusk 11. – S. 392-402.
7. Симоненко А.В. Сарматские всадники Северного Причерноморья/ А.В.°Симоненко. – СПб.: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2009. – 328 с., илл. – (Серия "Historia Militaris");
Simonenko A.V. Sarmatskiye vsadniki Severnogo Prichernomor'ya [Sarmatian horsemen from Northern Black Sea] / A.V.°Simonenko. – SPb.: Fakul'tet filologii i iskusstv SPbGU, 2009. – 328 s., ill. – (Seriya "Historia Militaris");
8. Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. Изд. 3-е, доп./ А.М. Хазанов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 406 с.
Khazanov A.M. Kochevniki i vneshniy mir. Izd. 3-ye, dop. [Nomads and the outside world.] / A.M. Khazanov. – Almaty: Dayk-Press, 2002. – 406 s.

Lasinska M. The problem in history of studying of archaeological sites of the Huns period at the Northern Black Sea Region
Abstract. The article is devoted to topical issues in researching of Huns antiquities from the Northern Black Sea Region. It presents a brief retrospective of studying of archaeological sites from the Huns era and short characteristics of historiographical works about Hunnic antiquities on the territory of the Northern Black Sea Region.

Keywords: Huns, history research, historiography, concept, scientific problems

Ласинская М.Ю. К проблеме изучения истории археологических памятников гунского периода в регионе Северного Причерноморья

Аннотация. В статье раскрываются актуальные проблемы исследований гунских древностей на территории Северного Причерноморья. Также, в ней представлена краткая ретроспектива истории археологических исследований памятников гунского господства, изложена сжатая характеристика историографических работ по изучению гунских древностей на просторах региона.

Ключевые слова: гунны, история исследований, историография, концепция, научные проблемы

Малеончук Г.О.

Культурне та громадсько-політичне життя міжвоєнного Луцька: національний аспект

Малеончук Галина Олександрівна, аспірант

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк, Україна

Анотація. У статті схарактеризовано національно-культурне та громадсько-політичне життя міжвоєнного Луцька. У 1919–1939 рр. місто входило до складу Другої Речі Посполитої, що безпосередньо впливало на міжетнічні та соціальні відносини його мешканців. У цей період у Луцьку проживали євреї, поляки, українці, росіяни, німці, чехи, караїми та поодинокі представники інших народів. На основі архівних матеріалів досліджено діяльність різних політичних, економічних, культурно-освітніх, благодійних організацій. Панівну роль у політичному, громадському та культурному житті міста, попри чисельну меншість, відігравали поляки. Упродовж усього міжвоєнного періоду їх вплив посилюється. Натомість національно-культурне життя представників інших національних груп поволі згортається та підпорядковується офіційній державній політиці.

Ключові слова: Друга Річ Посполита, Луцьк, національні меншини, національна структура населення, громадська організація

У 1919–1939 рр. Луцьк входив до складу Другої Речі Посполитої та був багатонаціональним містом. Кожна національна група вела активне громадсько-політичне життя, намагаючись відстоювати свої права перед польською владою, зберігати та поширювати власні культурні традиції. Отже, Луцьк як воєводський центр є прикладом співжиття різних за національністю і віросповіданням людей у непростих політичних та економічних умовах міжвоєнної доби.

Ця тематика не була належно висвітлена в науковій літературі. Деякі її аспекти представлені в публікаціях про діяльність різних народів та етнічних груп на Волині. Серед таких праць відзначимо монографію В. Меджецького [34], у якій він простежує цивілізаційні зміни на Волині для польського, українського та єврейського населення в 1921–1939 рр. Ще одна монографія цього автора характеризує польську інтелігенцію Волині, зокрема й Луцька [35]. Життю української громадськості в міжвоєнний період присвячені роботи Р. Давидюк [1], М. Філіпович [30], Я. Мартинюк [25]. Окремі елементи історії луцьких чехів представлені в праці С. Шульги [32], німців – у М. Костюк та Б. Колодка [24], караїмів – у В. Шабаровського [31].

Метою нашого дослідження є висвітлення національно-культурного та громадсько-політичного життя Луцька в 1919–1939 рр.

Найчисленнішою національною групою мешканців міжвоєнного Луцька були євреї. У 1926 р. серед 28 266 мешканців міста їх чисельність сягала 16 719 осіб, поляків відповідно нараховувалося 6 662 особи, українців – 3 117, росіян – 1 114, німців – 348 чехів – 240, караїмів – 49, грузинів – 7, угорців – 3, румунів – 3, вірменів – 2, французів – 1, татарів – 1 [21, арк. 280].

Єврейська громада мала замкнутий характер через свої культурно-релігійні особливості й утворила власну адміністративну одиницю на території міста – Луцьку єврейську релігійну гміну. Управління гміни відповідало за релігійне виховання єврейської молоді, турбувалося про забезпечення населення продуктами, зокрема кошерним м'ясом, управляло майном, здійснювало нагляд за діяльністю добродійних та релігійних організацій на своїй території, мало право встановлювати та стягувати податки з її членів [35, с. 175].

У Луцьку в міжвоєнний період існували різні громадські об'єднання євреїв. Пріоритетним напрямом діяльності єврейської громади була культурно-освітня діяльність. У місті існували товариства: "Тарбут"

("Культура"), "Культур-ліга", "Свобода", луцьке відділення Об'єднання єврейських шкіл у Польщі, Товариство допомоги єврейським студентам. Члени товариства зосереджували свою діяльність на розвитку єврейської культури та мови, створенні шкіл, вечірніх курсів, читалень, наданні матеріальної допомоги своїм однодумцям [19, арк. 23–27]. Релігійною освітою бідних дітей та єврейських сиріт від 1930 р. опікувалося товариство "Талмуд-Тора" [14, арк. 1–4]. У міжвоєнний період у Луцьку існувало кілька добродійних організацій. Серед них "Бет Лехем" ("Дім хліба"), "Лінас Хацедек" ("Доступний нічліг") та Товариство опіки над єврейськими сиротами [19, арк. 27]. Поширення ідей здорового способу життя, а також надання медичної та матеріальної допомоги євреям було метою діяльності Єврейського товариства охорони здоров'я [7, арк. 40].

У зв'язку з високою еміграційною активністю єврейського населення протягом усього міжвоєнного періоду в Луцьку діяло Палестинське еміграційне товариство. Основним завданням його діяльності була підтримка еміграції євреїв до Палестини, надання охочим виїхати матеріальної та юридичної підтримки, забезпечення потрібною інформацією та допомога в оформленні необхідних документів. Значна увага надавалася також попередній теоретичній та практичній підготовці майбутніх палестинських поселенців. Для них організували спеціальні курси, лекції та заняття з практичної підготовки [5, арк. 43–47].

Оскільки майже вся міська промисловість, торгівля та ремесло зосереджувалися в руках євреїв, то саме вони організували різні економічні об'єднання: Союз орендарів міста Луцька, Луцький окружний союз єврейських ремісників [19, арк. 31], Союз купців, Союз дрібних купців-євреїв [19, арк. 32], Єврейський цех об'єднаних ремісників [19, арк. 36], Професійний союз виробників одягу [19, арк. 35].

Серед єврейських політичних організацій 1919–1939 рр., що діяли в Луцьку, переважали сіоністські та соціалістичні погляди. Луцьке відділення Сіоністської організації в Польщі розпочало свою діяльність у 1926 р. Його метою було об'єднання євреїв для відбудови та розвитку Палестини [19, арк. 21]. Значну популярність у місті мав Польський загальноєврейський робітничий союз ("Бунд"). Він об'єднував довкола себе незаможні верстви єврейської громади, головним завданням яких була боротьба з капіталізмом та

привілейованими класами [19, арк. 22]. На засадах дотримання релігійних та національних єврейських традицій у Луцьку діяли Центральна організація євреїв-ортодоксів у Польщі та Сіоністська єврейська релігійна організація ортодоксів у Польщі "Мізрахі" ("Духовний центр") [9, арк. 1–4]. Євреї брали активну участь в управлінні містом та були широко представ-

лені в органах луцького міського самоврядування. У виборах до міської ради 1927 р. євреї отримали 20 мандатів [17, арк. 7]. Зауважимо, що їх кількість у міській раді Луцька в наступні роки зменшувалася, що пояснюється впливом польської влади на громадське життя та місцеве самоврядування міста.

Таблиця 1. Співвідношення депутатів різних національностей у міській раді Луцька у 1927–1934 рр.

№ з/п	Рік виборів	Кількість депутатів відповідно до національності			
		Поляки	Євреї	Українці	Росіяни
1	1927	6	20	0	1
2	1931	10	14	2	1
3	1934	17	12	1	1

Складено на основі: [17, арк. 7], [40, s. 3], [15, арк. 57].

Єврейська спільнота гостро реагувала на політичні події в країні та Європі. Прикладом цього може слугувати організація 27 березня 1933 р. в приміщенні синагоги Луцька та будинку спортивного клубу "Гас-монея" загального віча єврейської громадськості. Учасники зібрання виступили із протестом проти гітлерівської агресії щодо євреїв у Німеччині [37, s. 5]. У знак засудження антисемітизму 30 червня 1936 р. в Луцьку всі єврейські крамниці та підприємства на дві години припинили роботу [29, с. 5].

Незважаючи на те, що євреї становили більшість населення Луцька, вирішальну роль у житті міста відігравали поляки, і їхній вплив посилювався до кінця міжвоєнного періоду. Саме поляки становили основу органів міського управління. Так, у 1923 р. в магістраті працювало 54,4 % поляків, 27,6 % росіян, 6,4 % українців та по 4,3 % євреїв і чехів [23, арк. 58–62]. Станом на 1 січня 1939 р. штат магістрату складався на 72,2 % з поляків, 11,4 % – з українців, 8,3 % – з росіян, 6,3 % – з євреїв та по 0,6 % з чехів, німців і білорусів [22, арк. 45–52].

Польська інтелігенція в Луцьку була найчисленнішою на Волині. До її складу входили працівники Волинського воеводського управління, Луцького повітового староства, Луцького магістрату, інших державних інституцій та установ, громадських організацій, кооперативів, представники духовенства та творчих професій [34, s. 42]. У місті існували різноманітні польські громадські організації: політичні, економічні, культурні, освітні, філантропічні, релігійні. У 1923 р. розпочало діяльність Товариство "Польський дім" [8, арк. 1–4], що об'єднувало польські організації всієї Волині. Засновниками товариства були: В. Білецький, Т. Двораковський, Е. Ясінський, В. Нинковський, А. Очеський, А. Станевич, П. Тушинський, К. Валігурський, П. Вижиговський [4, арк. 2–5].

Однією з найактивніших громадських організацій у Луцьку була "Польська матиця шкільна". Товариство створювало та утримувало освітні заклади, організувало громадські читальні, бібліотеки, книгарні, курси, проводило лекції, вистави, книжкові виставки, наукові покази, конференції, освітні зібрання, поширювало підручники, шкільні часописи, наукові, педагогічні та популярні видання. Товариство надавало стипендії та наукову допомогу [2, арк. 4–14].

У Луцьку активно діяли добродійні організації, такі як Товариство громадської праці жінок [6, арк. 1–10], відділення Польського Червоного Хреста [38, s.

9], Луцьке римо-католицьке товариство добродійності [3, арк. 5–9].

Доволі популярним у міжвоєнному Луцьку був польський клуб "Огніско". В ньому часто проводили інтелектуальні та розважальні заходи. На початку 1920-х рр. у клубі щочетверга проводило свої зібрання Дискусійне товариство, де обговорювали, зокрема, такі питання: "Завдання польської громадськості на Волині" [33, s. 8], "Наша державна політика", "Восьмигодинний робочий день у світлі науки" [39, s. 9].

Впливовою політичною організацією у міжвоєнний період був Безпартійний блок співпраці з урядом, що мав на меті підтримку політики тогочасного польського уряду та ідеології Ю. Пілсудського. За своїм складом вона була багатонаціональною і складалася із поляків, українців та євреїв, що підтримували діяльність польської влади [14, арк. 3]. Саме цей блок найуспішніше виступав у виборах до міської ради Луцька [15, арк. 73]. "Табір Великої Польщі", що його створив Р. Дмовський у грудні 1926 р., не мав власного осередку в Луцьку, однак під впливом його польських націоналістичних ідей перебували Військово-гімнастичне товариство "Сокіл", Товариство польської молоді, "Польська шкільна матиця". Невелику кількість прихильників у Луцьку мали Польська соціалістична партія, Польські народні партії "П'яст" та "Визволення". У 1930-х рр. активізувала роботу клерикальна організація "Католицька акція", що мала на меті перебудову суспільства на церковних засадах. У Луцьку її лідерами були А. Бишевська та М. Бжозовський. Свої погляди організація популяризувала через газету "Католицьке життя" [14, арк. 2–6]. Діяльність цієї політичної організації була однією із форм релігійної політики польської влади на Волині [16, арк. 6–9].

Зазначимо, що поляки користувалися пріоритетним правом щодо популяризації своїх громадсько-політичних поглядів та культурних традицій. Наприкінці 1931 р. в Луцьку виходило 12 польських періодичних видань, три – єврейських, українці, росіяни, німці та караїми видавали по одному [13, арк. 128].

У міжвоєнний період більшість населення Волині становили саме українці, що проживали переважно в сільській місцевості. Луцьк стає головним осередком діяльності української громадськості. Тут діяли такі організації, як Луцька повітова "Просвіта", Товариство імені Лесі Українки [19, арк. 3], Товариство імені Петра Могили [20, арк. 1]. Ці організації вимагали від польської влади вільного вживання української мови

у сфері суспільно-політичного, господарського та культурного життя; розвитку національного шкільництва та демократизації народної освіти; свободи слова, преси, віросповідань; вільного доступу українського народу до надбань національної та світової культури [26, с. 92].

Луцька повітова "Просвіта" була створена 1918 р. Організація мала такі секції: культурно-просвітню, музично-драматичну, бібліотечну та організаційну, фізкультурну, художню, національних танців. Члени "Просвіти" створили також Бюро правничих порад та Бюро праці [30, с. 87]. У травні 1921 р. в Луцьку відкрито книгарню "Нива", що до 1928 р. забезпечувала навчальні заклади українськими підручниками [25, с. 221]. За визначенням польської влади, члени "Просвіти" пропагували сепаратистські настрої [19, арк. 2]. 16 грудня 1932 р. рішенням волинського воєводи Луцьку повітову "Просвіту" було ліквідовано [26, с. 48].

Осередком українського громадського життя в Луцьку став клуб "Рідна хата", відкриття якого відбулося 11 травня 1927 р. В його приміщенні була зала на 200 осіб, сцена, бібліотечна кімната, два ресторани та кімната для дирекції [27, с. 2]. 10 квітня 1931 р. при клубі "Рідна хата" відкрито читальню газет українською, польською, російською та чеською мовами. Вона працювала безкоштовно від 10-ї до 19-ї години [28, с. 1]. 9 травня 1931 р. тут відбулося засідання Українського парламентського представництва з Волині під керівництвом П. Певного. У його роботі взяли участь послани та сенатори П. Певний, М. Маслов, С. Скрипник, Е. Богуславський, І. Гловацький, М. Бура, В. Серафимович, М. Тележинський. Засідання мало на меті сформулювати пропозиції до сейму та сенату Польщі про розвиток українського культурно-освітнього руху. На засіданні звучали доповіді щодо українського питання в Польщі, польської конституції, політики, аграрної справи, самоуправління, кооперації, культури, освіти та церкви [36, с. 1].

Серед українських політичних організацій, що діяли в Луцьку в міжвоєнний період, були Українське народно-демократичне об'єднання (УНДО), Українське селянсько-робітничє об'єднання ("Сельроб", з 1928 р. – "Сельроб-Єдність"), Волинське українське об'єднання (ВУО).

Повітовий комітет УНДО в Луцьку створений 29 липня 1929 р., його президентом було обрано В. Островського [10, арк. 18]. Організація мала на меті об'єднання українського населення та підготовку до здобуття незалежності Української держави [14, арк. 8]. У Луцьку під впливом УНДО перебувало кооперативне товариство "Сільський господар", створене 1928 р. [10, арк. 19].

Свій повітовий комітет у Луцьку мало і Українське селянсько-робітничє об'єднання. Основною ціллю його діяльності було створення української соціалістичної держави і передача селянам землі без викупу [11, арк. 62-63]. Польська влада відносила цю організацію до комуністичного руху [14, арк. 11]. Зауважимо, що в Луцьку сельробівці не мали багато прихильників. Про це свідчать результати виборів до сейму в 1930 р. Тоді в Луцьку за кандидатів до польського сейму від "Сельроб-Єдності" проголосувало лише 1,1%. Для порів-

няння, у місті Олиці за її представників віддали свої голоси понад 46% виборців [12, арк. 17].

Установчі збори Волинського українського об'єднання відбулися 26 червня 1931 р. у клубі "Рідна хата". Головою ВУО обрано П. Певного. Метою об'єднання була консолідація українських громадських сил, які лояльно ставилися до Польської держави, та піднесення національної свідомості українського населення Волині [1, с. 51]. Свої ідеї ВУО поширювало через газету "Українська нива" [14, арк. 10].

У міжвоєнний період спостерігався тиск польської влади на діяльність української громадськості. Представники влади конфісковували тиражі українських газет, які, на їхню думку, мали антипольський характер [18, арк. 1]. Згідно з інструкцією волинського воєводи повітовим старостам щодо політики Другої Речі Посполитої на Волині в 1939 р., термін "українець" вважався ворожим. Український націоналістичний рух прирівнювався до сепаратистського. Воєвода зазначав, що для уникнення будь-яких конфліктних ситуацій варто використовувати термін "русин" або ж "православний" [16, арк. 3].

Менш численні національні меншини міста не мали значного впливу на громадське життя міста.

У міжвоєнному Луцьку існувала одна з п'яти караїмських громад Польщі та Литви, яка в 1939 р. налічувала 60 осіб. У місті вона мала власний цвинтар та кенесу [31, с. 193]. Караїми ставилися до польської влади доволі прихильно. У 1938 р. луцькі караїми прийняли рішення добровільно оподаткувати себе на один рік для підтримки обороноздатності країни [31, с. 115]. 1920–1930-ті рр. стали розквітом караїмської культури, про що свідчить, зокрема, діяльність О. Мардковича, караїмського письменника та громадського діяча. Впродовж 1930–1939 рр. у власному видавництві в Луцьку він надрукував 16 видань, 11 із них караїмською мовою. Видавався також альманах "Голос караїма" [31, с. 123].

Певні зрушення у національному житті спостерігаємо і посеред німецької громади міста. Протягом першої половини 1920-х рр. було оновлено Луцьку євангелічно-лютеранську кірху. У 1927 р. поруч з нею було споруджено пасторський будинок та одноповерхову будівлю школи [24, с. 165].

Луцька чеська громада об'єднувалася навколо "Чеського клубу", що існував з 1922 р. Ним керували Г. Лічка, К. Ректор, Ю. Албрехт, Ю. Гмунт. Клуб налічував 15 членів. Від жовтня 1923 р. в Луцьку розпочала діяльність "Чеська матиця шкільна" під керівництвом В. Меснера. Товариство поширювало освіту серед чеського населення Волині [19, арк. 17]. Зокрема, 1929 р. в Луцьку було відкрито чеську школу [32, с. 107].

Громадська діяльність росіян у Луцьку в цей період була зосереджена навколо кількох національних організацій. Серед них відділ Російського товариства доброзичливості в Польщі. Мета товариства полягала в наданні моральної та матеріальної підтримки для забезпечення культурно-освітніх та юридичних потреб громадян російської національності. Від 1923 р. в Луцьку діяв відділ Російського комітету опіки над емігрантами в Польщі, яким керували Т. Пронін, К. Бонч-Богдановський, О. Довженко, М. Елберт. Того ж року в місті відкрито Російську бібліотеку [19, арк. 19].

Зазначимо, що російський культурний вплив у Луцьку зберігався впродовж усього міжвоєнного періоду. В 1934 р. кореспондент газети "Волинь" пише: "Коли це скінчиться? Серед єврейської громадськості нашого міста є досить значна група, яка вважає, що її рідною мовою є російська, та використовує її показово публічно..., навіть у магазинах (і то поважних купців) персонал звертається до покупців російською мовою..., єврейська гміна мала видати відповідні відозви, однак про це і не йдеться" [34, с. 194].

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Давидюк Р. Історія виникнення і діяльність Волинського українського об'єднання / Р. Давидюк // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Серія : Історичні науки. – 1997. – № 2. – С. 51–55.
2. Davydyuk R. Istoriya vynyknennya i diyal'nist' Volyns'koho ukrayins'koho ob'yednannya [The history and activities of the Volyn Ukrainian association] / R. Davydyuk // Naukovyy visnyk Volyns'koho derzhavnoho universytetu imeni Lesi Ukrayinky. Seriya : Istorychni nauky. – 1997. – № 2. – S. 51–55.
3. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.), ф. 36, оп. 1, спр. 26, 14 арк.
4. Derzhavnyy arkhiv Volyns'koyi oblasti (dali – Derzharkhiv Volyns'koyi obl.), f. 36, op. 1, spr. 26, 14 ark.
5. Держархів Волинської обл., ф. 36, оп. 1а, спр. 3, 9 арк.
6. Derzharkhiv Volyns'koyi obl., f. 36, op. 1a, spr. 3, 9 ark.
7. Держархів Волинської обл., ф. 36, оп. 1а, спр. 383, 5 арк.
8. Derzharkhiv Volyns'koyi obl., f. 36, op. 1a, spr. 383, 5 ark.
9. Держархів Волинської обл., ф. 36, оп. 1а, спр. 550, 277 арк.
10. Derzharkhiv Volyns'koyi obl., f. 36, op. 1a, spr. 550, 277 ark.
11. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 6, спр. 2040, 24 арк.
12. Derzharkhiv Volyns'koyi obl., f. 46, op. 6, spr. 2040, 24 ark.
13. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 6, спр. 2042, 90 арк.
14. Derzharkhiv Volyns'koyi obl., f. 46, op. 6, spr. 2042, 90 ark.
15. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 158, 50 арк.
16. Derzharkhiv Volyns'koyi obl., f. 46, op. 9, spr. 158, 50 ark.
17. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 159, 20 арк.
18. Derzharkhiv Volyns'koyi obl., f. 46, op. 9, spr. 159, 20 ark.
19. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 239, 80 арк.
20. Derzharkhiv Volyns'koyi obl., f. 46, op. 9, spr. 239, 80 ark.
21. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 412, 16 арк.
22. Derzharkhiv Volyns'koyi obl., f. 46, op. 9, spr. 412, 16 ark.
23. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 1016, 151 арк.
24. Derzharkhiv Volyns'koyi obl., f. 46, op. 9, spr. 1016, 151 ark.
25. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 1819, 306 арк.
26. Derzharkhiv Volyns'koyi obl., f. 46, op. 9, spr. 1819, 306 ark.
27. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 1999, 46 арк.
28. Derzharkhiv Volyns'koyi obl., f. 46, op. 9, spr. 1999, 46 ark.
29. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 2714, 79 арк.
30. Derzharkhiv Volyns'koyi obl., f. 46, op. 9, spr. 2714, 79 ark.
31. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 4634, 26 арк.
32. Derzharkhiv Volyns'koyi obl., f. 46, op. 9, spr. 4634, 26 ark.
33. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9, спр. 4887, 12 арк.
34. Derzharkhiv Volyns'koyi obl., f. 46, op. 9, spr. 4887, 12 ark.
35. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9а, спр. 42, 16 арк.
36. Derzharkhiv Volyns'koyi obl., f. 46, op. 9a, spr. 42, 16 ark.
37. Держархів Волинської обл., ф. 46, оп. 9а, спр. 417, 38 арк.
38. Derzharkhiv Volyns'koyi obl., f. 46, op. 9a, spr. 417, 38 ark.
39. Держархів Волинської обл., ф. 63, оп. 1, спр. 3, 15 арк.
40. Derzharkhiv Volyns'koyi obl., f. 63, op. 1, spr. 3, 15 ark.
41. Держархів Волинської обл., ф. 158, оп. 1, спр. 249, 432 арк.
42. Derzharkhiv Volyns'koyi obl., f. 158, op. 1, spr. 249, 432 ark.
43. Держархів Волинської обл., ф. 158, оп. 1, спр. 845, 52 арк.
44. Derzharkhiv Volyns'koyi obl., f. 158, op. 1, spr. 845, 52 ark.
45. Держархів Волинської обл., ф. 158, оп. 5, спр. 92, 72 арк.
46. Derzharkhiv Volyns'koyi obl., f. 158, op. 5, spr. 92, 72 ark.
47. Костюк М. Пам'ятка протестантської архітектури старого Луцька (До 100-річчя Луцької євангелічно-лютеранської

Отже, міжвоєнний Луцьк був багатонаціональним містом, у якому проживали євреї, поляки, українці, росіяни, чехи, німці, караїми та поодинокі представники інших народів. Найвпливовішу роль у суспільно-політичному житті міста відігравали поляки. Унаслідок державної підтримки та панівного представництва в органах влади й самоврядування національно-культурний розвиток цієї громади представлений найповніше.

48. кірхи) / М. Костюк, Б. Колосок // Старий Луцьк : наук.-інформ. збірник. – Луцьк, 2008. – Вип. 4. – С. 157–168.
49. Kostyuk M. Pam'yatka protestant-s'koyi arkhitektury staroho Luts'ka (Do 100-richchya Luts'koyi yevanhelichno-lyuterans'koyi kirkhy) [Monument of the Protestant architecture of Old Luts'k (On the 100th anniversary of Luts'k Evangelical Lutheran church)] / M. Kostyuk, B. Kolosok // Staryy Luts'k : naukovo-informatsiynyy zbirnyk. Vyp. 4. – Luts'k, 2008. – S. 157–168.
50. Мартинюк Я. Товариство Луцька повітова "Просвіта" та українська книга / Я. Мартинюк // Минуле і сучасне Волині : Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наук. іст.-краєзнав. міжнар. конф. 20–23 січня 1998 року / відп. ред. Г. Бондаренко. – Луцьк : Надстир'я, 1998. – С. 221–222.
51. Martynuk Ya. Tovarystvo "Luts'ka povitova Prosvita" ta ukrayins'ka knyha [Association "Luts'ka povitova Prosvita" and Ukrainian book] / Ya. Martynuk // Mynule i suchasne Volyni : Oleksandr Tsynkalovs'kyu i kray. Materialy IXh nauk. ist.-krayeznav. mizhnar. konf. 20 – 23 sichnya 1998 roku / Vidp. red. H. Bondarenko. – Luts'k : Nadstir'ya, 1998. – S. 221–222.
52. Пономаренко С. Суспільно-політична ситуація на Волині у 20-х роках ХХ ст. / С. Пономаренко // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки: Історичні науки. – 1999. – № 5. – С. 91–95.
53. Ponomarenko S. Suspil'no-politychna sytuatsiya na Volyni u 20-kh rokakh XX st. [Socio-political situation in Volyn in the 20s of the twentieth century] / S. Ponomarenko // Naukovyy visnyk Volyns'koho derzhavnoho universytetu imeni Lesi Ukrayinky: Istorychni nauky. – 1999. – № 5. – S. 91–95.
54. Українська нива. – 1927. – № 14.
55. Ukrayins'ka nyva. – 1927. – № 14.
56. Українська нива. – 1931. – № 14.
57. Ukrayins'ka nyva. – 1931. – № 14.
58. Українська нива. – 1936. – № 3.
59. Ukrayins'ka nyva. – 1936. – № 3.
60. Філіпович М. Статутні документи Луцької повітової "Просвіти" / М. Філіпович // "Просвіта" на Волині : минуле і сучасне : зб. наук. ст., док. та матеріалів / за ред. В. Барана. – Луцьк : РВВ "Вежа" ВДУ імені Лесі Українки, 2001. – С. 81–92.
61. Filipovych M. Statutni dokumenty Luts'koyi povitovoyi "Prosvity" [Statutory documents of "Luts'ka povitova Prosvita"] / M. Filipovych // "Prosvita" na Volyni : mynule i suchasne : zb. nauk. st., dok. ta materialiv / Za red. V. Barana. – Luts'k : RVV "Vezha" VDU imeni Lesi Ukrayinky, 2001. – S. 81 – 92.
62. Шабаровський В. Караїми на Волині: штрихи до портрета загадкового народу / В. Шабаровський. – Луцьк : ПДВ "Твердиня", 2013. – 213 с.
63. Shabarovs'kyu V. Karayimy na Volyni: shtrykhy do portreta zahadkovoho narodu [Karaites in Volyn: touches to the portrait of mysterious people] / V. Shabarovs'kyu. – Luts'k: PDV "Tverdnyya", 2013. – 213 s.
64. Шульга С. Чеське шкільництво на Волині в міжвоєнний період / С. Шульга // Česká matice školská. Чеська загальноосвітня школа / упоряд. Л.Й. Младнович, С.Г. Краатофіл, С.А. Шульга, пер. М.А. Юхтовського-Шпака. – Луцьк : ПВД "Твердиня", 2008. – С. 101–110.
65. Shul'ha S. Ches'ke shkil'nytstvo na Volyni v mizhvoyennyu period [Czech schooling in Volyn in the interwar period] / S. Shul'ha //

Česká matice školská. Ches'ka zahal'noosvitnya shkola / yporyad. L.Y. Mladnovych, S.H. Kratofil, S.A. Shul'ha, pereklad M.A. Yuhhtovs'koho-Shpaka. – Luts'k : PVD "Tverdyna", 2008. – S. 101–110.

33. Głos Wołynia. – 1922. – № 9.

34. Mędrzecki W. Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym / Włodzimerz Mędrzecki. – Warszawa : Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, 2005. – 331s.

35. Mędrzecki W. Województwo wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / Włodzi-

merz Mędrzecki. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1988. – 203 s.

36. Przegląd Wołyński. – 1931. – № 19.

37. Wołyn – 1933. – № 15.

38. Wołyn – 1936. – № 7.

39. Ziemia Wołyńska. – 1924. – № 7.

40. Ziemia Wołyńska. – 1931. – № 38.

Maleonchuk G.A. Cultural and sociopolitical life of the interwar Lutsk: national aspect

Abstract. In the article author characterizes the national, cultural and sociopolitical life of the interwar Lutsk. The city was a part of the Second Polish Republic in 1919 – 1939, that directly impacts on interethnic relations and social changes of relationships of its inhabitants. In this period, Lutsk was inhabited by Jews, Poles, Ukrainians, Russians, Germans, Czechs, Karaims and solitary representatives of other nations. Based on archival materials, the author researches activities of the various political, economic, cultural, educational and charitable organizations. Poles played a dominant role in political, social and cultural life of the city, in spite of numerous minority. Throughout the interwar period, their impact is intensified. However the national and cultural life of other ethnic groups gradually have been decreasing and subordinating official state policy.

Keywords: *Second Commonwealth, Lutsk, minorities, the national structure of the population, public organization*

Малеончук Г. А. Культурная и общественно-политическая жизнь межвоенного Луцка: национальный аспект

Аннотация. В статье характеризуется национально-культурная и общественно-политическая жизнь межвоенного Луцка. В 1919–1939 гг. город входил в состав Второй Речи Посполитой, что непосредственно влияло на межэтнические и социальные отношения его жителей. В этот период в Луцке проживали евреи, поляки, украинцы, русские, немцы, чехи, караимы и отдельные представители других народов. На основе архивных материалов исследуется деятельность различных политических, экономических, культурно-образовательных, благотворительных организаций. Доминирующую роль в политической, общественной и культурной жизни города, несмотря на численное меньшинство, играли поляки. На протяжении всего межвоенного периода их влияние усиливается. Зато национально-культурная жизнь представителей других национальных групп медленно сворачивается и подчиняется официальной государственной политике.

Ключевые слова: *Вторая Речь Посполитая, Луцк, национальные меньшинства, национальная структура населения, общественная организация*

Ігор Піддубний

Особливості функціонування політичної системи Румунії напередодні Другої світової війни (1938-1939 рр.)

*Піддубний Ігор Андрійович, кандидат історичних наук, доцент
Доцент Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, м. Чернівці, Україна*

Анотація. В статті розкриваються зміни, які відбулися в політичній системі Румунії в умовах її трансформації в авторитарну. Розглядається поетапність здійснення реформ у країні, спрямованих на зміцнення єдиновладдя короля. Відзначено спроби представників національних меншин зайняти відповідне місце у нових політичних умовах.

Ключові слова: Румунія, авторитарний режим, політична реформа, національні меншини

Історія королівства Румунії у міжвоєнний період позначена рядом конфліктів, які забезпечили країні зміни у політичній системі. Власне у лютому 1938 р. король Кароль II започаткував зміни в режимі, прийшовши до влади як самостійний правитель з відповідальністю за країну. У її історії період з 10 лютого 1938 по 6 вересня 1940 р. отримав назву королівської диктатури, але при цьому основні зміни у політичній системі були проведені у 1938-1939 рр.

Питання розвитку авторитарного режиму в Румунії піднімалося в ряді робіт румунських та закордонних істориків. Доволі докладною виступає робота А. Саву, в якій розкрито основні моменти розвитку режиму [13]. Інші можливості мають академічні праці, в т.ч. видані останніми роками, адже сучасні румунські історики вважають встановлення королівської диктатури причиною завершення існування "Великої Румунії" [5, 11]. М. Селеджан вважає авторитарний режим Кароля II відмінним від італійського чи німецького, стверджуючи, що при ньому зберігалися ряд колишніх громадянських прав та свобод [5, с. 578, 583]. Утворення та діяльність єдиної загальнодержавної партії авторитарного режиму розглянута Р.Ф. Бружею [9].

Радянська історіографія даного періоду представляє і академічними роботами, які схожі за своїм змістом, і роботами спеціалізованими [4, 6]. Праця А. Язькової дозволяє ознайомитися з поглядом автора на економічне і політичне життя Румунії напередодні Другої світової війни, тоді як монографія М. Єрещенко подає передумови встановлення диктатури, процес її становлення і розгортання антифашистської діяльності КПП [3, 7].

Метою даної статті є визначення ключових реформ, проведених у Румунії напередодні II Світової війни і спрямованих на встановлення одноосібної влади короля, що фактично завершило процес формування авторитарних режимів у Європі.

В румунських політичних реаліях другої половини 30-х років збільшення числа політичних партій вело до втрати контролю за виборцями і це продемонстрували парламентські вибори 1937 р., коли навіть правляча Націонал-ліберальна партія отримала 35,92% голосів виборців при необхідних 40%. Нетривале правління уряду Націонал-християнської партії, визначеної королем для створення уряду створило умови певного політичного та економічного хаосу, незважаючи на те, що саме цей уряд мав правити на засадах націоналізму. Ускладнила ситуацію в країні і позиція уряду щодо єврейського населення. Разом з тим, саме уряд О. Гоги визначив напрямки подальших змін у країні, які полягали у румунізації міст, проведенні адміністративної реформи, скасуванні різниці між цінами на промислові та сільськогосподарські товари.

З новим урядом намагалися підтримувати дружні відносини представники національних меншин Румунії, тоді як сам уряд не відмовлявся від співпраці з лояльними національними меншинами [13, с. 115; 14, 1938, 14, 18, 19, 20, 27 січ.]. Визначене ставлення уряду змусило навіть представників національних меншин переходити на позиції близькі до румунського націоналізму [14, 1938, 30 січ., 2, 6, 8 лют.]. Одночасно з цим уряд О. Гоги визнавав необхідним збереження парламенту у країні і готувався до виборів.

Однак вже січень 1938 р. продемонстрував загострення кризи у країні, що було використано королем [13, с. 135; 14, 1938, 22, 25, 30 січ.]. Зміни в країні були представлені ним на зустрічі з лідерами політичних партій та колишніми главами урядів 10 лютого 1938 р. і вже у ніч на 11 лютого сформували уряд на чолі з патріархом Румунії Міроном (Крістя). З провідних політичних діячів до його складу увійшли А. Вейтояну, А. Авереску, А. Вайда-Воевод, Н. Йорга, Г. Тереску, Г. Міронеску. На першому ж засіданні король познайомив присутніх із "Прокламацією до всіх румунів", у якій вказував на те, що цей уряд спрямує зусилля на деполітизацію адміністративного та господарського життя країни [11, с. 391].

Тієї ж ночі було прийнято й рішення про запровадження стану облоги в усій країні, а відповідальність за порядок у країні поклали на військових. Уведення стану облоги дозволяло військовим проводити обшуки в разі потреби, організувати систему цензури всіх публікацій, проводити розпуск будь-яких зібрань. Для підкріплення цього рішення префектами повітів призначили командирів військових частин, які знаходилися в резиденційних містах [11, с. 391-392; 1, с. 375; 14, 1938, 13, 15, 16, 17, 18 лют.].

Фактичний державний переворот, проведений королем за пасивної підтримки лідерів політичних партій, започаткував "рік реформ", адже в 1938 р. реформування в Румунії було майже неперервним. Першою реформою, що узаконювала дії Кароля II, стала "конституційна". Уже 20 лютого 1938 р. Рада міністрів схвалила проект нової конституції та прийняла рішення про проведення всенародного її обговорення. Плебісцит відбувся 24 лютого 1938 р., і його учасники майже стовідсотково (99,87% – "за", "проти" – 0,13%) схвалили нову конституцію країни [11, с. 392]. Урочисте проголошення Конституції Кароля II відбулося в королівському палаці 27 лютого 1938 р. Сучасні автори звертають увагу на те, що конституцією проголошувалося право монарха правити країною, але в самій Конституції з цього приводу були протиріччя, закладені наявністю статей, ідентичних статтям конституції 28 березня 1923 р. Новим елементом вважалася ст. 30,

яка проголошувала короля главою держави та ст. 65, що підтверджувала політичну відповідальність міністрів виключно перед королем, але мали відповідати на запити депутатів та сенаторів [12, 1938, 27 лют.]. Тобто положення нової конституції засвідчували компроміс між політичною практикою та законодавчими її засадами, підтверджуючи право активної монархії та встановлення монархічного авторитарного режиму [11, с. 393]. Промульгація нової конституції дозволила продовжити систему змін у країні. Саме вона стала основою для розробки нових виборчого та адміністративного законів. На її основі приймали рішення про спорудження доріг, використання в національних інтересах преси та радіо. Політичні противники режиму також знаходилися під дією положень конституції, адже особи, звинувачені в комуністичній пропаганді, та ті, стан громадянства яких перевірявся, залежали від рішення судової влади [14, 1938, 3, 4, 6, 11, 12 бер.].

Окремі положення конституції було застосовано проти легіонерів при виробленні нового виборчого закону. У ньому, зокрема, встановлювався новий віковий ценз при виборах до палати депутатів – 30 замість 21 року. Священникам забороняли вести політичну пропаганду, що спрямовувалося проти членів партії “Все для країни”. Нововведенням конституції було надання виборчого права жінкам. Смертна кара вводилася в дію в умовах війни, але за замах на суверена, голову уряду іноземної держави, членів королівської родини вона могла приводитися в дію і в мирний час. Стабільність режиму мав забезпечити й більший термін діяльності депутатів (6 років замість 4), а також збільшення до половини складу кількості сенаторів, призначених по праву. Змінювалася й структура Палати депутатів, до якої обирали за трьома куріями: сільське господарство та ремесла; промисловість та комерція; інтелектуальні заняття.

Прийнятий 9 травня 1939 р. виборчий закон завершить реформування виборчої системи. Зокрема, ним встановлювалося право жінок лише обирати, але не бути обраними. Кількість депутатів складала лише 258 осіб. Було обрано 88 сенаторів, а інші 88 сенаторів призначалися королем або ставали сенаторами “по праву”. Як результат – виборча реформа скоротила кількість виборців із 4,6 млн. до 2 млн. осіб. Після обрання парламентарії склали присягу на вірність королю [12, 1939, 9 трав.].

Наступний крок у перетвореннях припав на кінець березня, коли патріарх Мірон подав прохання короля про демісію уряду (30 березня), зауваживши, що уряд виконав завдання у створенні основи нового уряду. Патріарху ж король доручив сформулювати новий уряд, у якому пост міністра внутрішніх справ зайняв А. Келінеску, міністра юстиції – В. Яманді, фінансів – М. Канчіков. Водночас 30 березня 1938 р. з осіб, визначених королем, було створено Коронну раду. Королівські радні мали ранг міністрів і на офіційних приййомах займали місце за президентом Радь міністрів. До складу ради увійшли державні міністри з першого уряду патріарха Мірона, а також маршал К. Презан та генерал Е. Баліф [12, 1938, 31 бер.; 11, с. 395].

Загалом зміна урядів у період королівської диктатури була явищем періодичним. Так, головою ради міністрів у двох урядах (10 лют. – 30 бер. 1938, 30 бер.

1938 – 1 лют. 1939) був патріарх Мірон. Сформований при патріарху 1 лютого 1939 р. уряд очолювався ним до 6 березня 1939 р. Після смерті патріарха головою уряду став А. Келінеску (6 бер. – 21 вер. 1939). Вбивство А. Келінеску гардистами відкрило пост глави уряду генералу Г. Арджешану. Слідом на короткий термін (28 вер. – 23 лист. 1939) було утворено уряд під головуванням К. Арджетоюну і з 24 листопада 1939 до 4 липня 1940 р. два уряди Румунії очолював Г. Тетереску. З 4 липня 1940 р., головою ради міністрів був І. Джігурту, який передав владу генералу І. Антонеску 4 вересня 1940 р. [10, с. 113-116].

Серед провідників урядів в період диктатури виділяється саме А. Келінеску, якого й сучасні румунські історики називають опорою режиму вже від 10 лютого 1938 р. Він добре знав про любов Кароля до великих маніфестацій із виявом вірності королю. Одна з таких маніфестацій була влаштована з нагоди проголошення 1 травня “Днем праці”. А. Келінеску вже в березні 1939 р., у зв’язку з подіями у Чехо-Словаччині, декларував, що уряд захищатиме кордони країни. За прем’єрства А. Келінеску було проведено парламентські вибори, в результаті яких у парламенті опинилася третина старих парламентаріїв [11, с. 399-400]. У 1939 р. було вжито також ряд інших заходів, пов’язаних з демонстрацією “народного ентузіазму”, зокрема це стосувалося вшанування пам’яті Кароля I та Фердинанда I, проведення “місяця Бухареста”, “місяця книг” і т.п. Свою роль у процесі “організації мас” стало відігравати й створене 3 жовтня 1939 р. міністерство національної пропаганди [11, с. 401]. Щоправда, 21 вересня 1939 р. А. Келінеску став жертвою замаху гардистів, що означало серйозну втрату для всього режиму. Як результат – уряд генерала Г. Арджешану жив відповідних заходів проти легіонерів та створив умови для утворення уряду К. Арджетоюну. Наступний уряд Г. Тетереску мав призначення в умовах погіршення міжнародної ситуації проводити політику “національного примирення” [11, с. 403-406].

14 серпня 1938 р. врешті було проведено адміністративну реформу, про яку оголосили ще навесні 1938 р. У цьому разі “перемогли” цивільні, адже в перших планах короля був поділ країни на 7 областей за кількістю армійських корпусів. Нарешті восени відбулося представлення королівських резидентів у Бухаресті. Країна була розділена на 10 цинутів: Олт, Арджеш, Мерій, Дунеря, Ністру, Прут, Сучава, Алба Юлія, Крішурілор, Тіміш, призначення яких полягало у ліквідації колишніх історичних провінцій [11, с. 396].

Панування серед населення країни різних політичних позицій змусило уряд уживати заходів для остаточного усунення проявів неконтрольованої політичної діяльності та забезпечення постійної підтримки королівського уряду. Вирішення цієї проблеми стало поетапним, і після ліквідації політичних партій уряд пішов на зміну характеру професійних спілок. Декретом-законом від 12 жовтня 1938 р. профспілки були заборонені, а на їхньому місці з’явилися корпорації робітників, приватних службовців та ремісників, діяльність яких здійснювалася за національним планом [7, с. 255-256; 11, с. 396].

Прагнення уникнути партійного різноманіття в політичному житті країни стало основою прийняття рі-

шення про ліквідацію всіх політичних партій у країні (декрет від 31 березня 1938 р.). Король перебирав на державу контроль за створенням політичних організацій. Близьким до згаданого вище розпорядження був і закон про захист державного ладу від 14 квітня 1938 р., яким забороняли вести пропаганду на користь зміни державного ладу. Таким чином розпускалися всі політичні, економічні організації та товариства, які протидіяли уряду. Одночасно ліквідували їхні пресові органи. Досить жорсткий контроль встановлювався і за лояльною пресою. Зокрема, дозвіл на відкриття видань отримували виключно громадяни Румунії. Дещо пізніше дії влади, спрямовані проти опозиціонерів, вилилися в прийнятий у червні 1938 р. декрет щодо позбавлення громадянських та майнових прав осіб, які воли за кордоном пропагандистську діяльність із метою зміни державного ладу [12, 1938, 31 бер., 14 квіт.; 14, 1938, 3, 5, 19 квіт.].

Наступним кроком короля стала організація єдиної партії в державі. Рішення з цього питання було оформлено декретом від 15 грудня 1938 р., яким заснували Фронт національного відродження (ФНВ). У декреті про заснування ФНВ зазначалося, що ця організація повинна стати “єдиним організмом, з якого постануть парламентські, адміністративні та професійні заклади, на які буде міцно опиратися в майбутньому життя нашої держави”. ФНВ отримував право висувати кандидатів до законодавчих та адміністративних установ. Очоловав нову партію сам король і керував нею за допомогою Директорату (24 особи) та Вищої національної ради ФНВ (150 членів). Згідно з “Регуляміном” партії представники національних меншин мали можливість “виконувати признані їм законами права в окремих секціях” [14, 1939, 11 січ.]. Серед керівників партії були помітні політичні лідери ряду вже ліквідованих партій А. Келінеску, Г. Тетереску, А. Вайда та ін. Включили до керівництва ФНВ також колишніх лідерів соціал-демократії Румунії Г. Грігоровіча, І. Флуераша, Е. Германа [7, с. 256-257]. 1 лютого 1939 р. під головуванням віце-президента Ради міністрів А. Келінеску було створено перший уряд ФНВ, до складу якого увійшли також директор Національного банку М. Константінеску, І. Бужою, Г. Гафенку. Цьому уряду належало не лише підтримувати добросусідські стосунки з III Райхом, але й установити найповніше порозуміння з Угорщиною, країною, з боку якої існувала потенційна загроза територіальній цілісності Румунії [7, с. 259].

Разом зі створенням єдиної партії було вжито заходів для розширення складу молодіжної організації “Стража Церій”, верховним главою якої вважався король. Декрет-закон від 15 грудня 1938 р. зобов’язував хлопців у віці 7-18 та дівчат у віці 7-21 вступати до складу організації. Формування системи молодіжних організацій було завершено створенням 19 жовтня 1939 р. Національного студентського фронту. Його основним завданням стало плекання в студентів почуття вірності королю та батьківщині, почуття національної солідарності. Як і “Стража Церій”, Фронт мав воєнізовану структуру, складався з Верховного командування та організаційних підрозділів (дивізія, когорта, центурія, секція). Поділ на центурії здебільшого здійснювався відповідно до кількості факультетів університету, а сам університет міг виступати в ролі ди-

візії та когорти [11, с. 396; 8, с. 25-26].

Створення нової політичної партії супроводжувалося низкою відповідних публікацій у пресі, у тому числі й газетах, що видавалися представниками національних меншин Румунії. Ріст організації починався зі столиці, і чимало представників інтелігенції та військових вливалися до рядів нової партії. Серед відомих імен було названо керівника “Стража Церій” Т. Сідоровіча, директора газети “Універсул” С. Попеску, колишнього міністра І. Лугошану⁴². Представники студентських товариств, вступаючи до ФНВ, заявляли, що його створення “є першим кроком до здійснення християнськомонархічно-протидемократичної і національно-тоталітарної ідеї” [14, 1939, 1 січ.]. Звіти про вступ у члени ФНВ в повітах демонстрували високий інтерес до партії, зокрема в січні 1939 р. у повіті Тігіна вступили 85851 осіб, повіті Четатя Алба – 24769, повіті Клуж – 30400, повіті Хотин – 34503 і т.п. Відомі корпоративний вступ до ФНВ, що було здійснено членами торгової організації “Сфатул Негустореск” та кавалерами ордена “Мігай Вігязу”, а також урядовцями Чернівецької залізничної інспекції, працівниками чернівецького аеродрому, членами “Синдикату сіячів буряків”. Як правило, усі, хто просив про вступ до партії, клялися у вірності Каролу II [14, 1939, 3, 5, 6, 15 січ.]. Об’єднання у складі ФНВ вважалося необхідним у той час, “коли національною однодумністю й єдністю найліпше борониться ненарушності державних границь від зазіхань неприхильних країв” [14, 1939, 4 січ.]. Стежили і за ходом поповнення новими членами партії. Зокрема, за офіційними повідомленнями станом на 2 січня 1939 р. лише в Сучавській області членами ФНВ стали 135 545 осіб, з них у Чернівцях – 1 161 [14, 1939, 10 січ.]. Всього ж у Румунії на середину січня 1939 р. членами ФНВ стали понад 3,5 млн. осіб [3, с. 75].

Питання про включення до членів ФНВ представників національних меншин Румунії вирішувалося представниками міністерств внутрішніх справ, закордонних справ, генерального комісара в справах меншин на нараді 5 січня 1939 р. [14, 1939, 10 січ.]. Але на той час переговори про вступ до партії представників угорської та німецької меншин уже велися. Попередня підготовка дозволила Генеральному комісару в справах меншин С. Драгоміру провести 7 січня 1939 р. переговори у Клужі з провідниками угорців єпископом І. Вашаргелієм, єпископом Мартемом Ароном, Н. Банфі та С. Павлом [14, 1939, 17, 20 січ.]. Успішно проведені переговори призвели до підписання міністром внутрішніх справ А. Келінеску договору про корпоративне включення угорської меншини до складу ФНВ із наданням посад у Національній раді та Директорії ФНВ. Крім того, угорці отримали право створити власну організацію, яка б захищала культурні, економічні та соціальні інтереси угорців [14, 1939, 24 січ.].

Напередодні Різдва 1938 р. також і представники німецьких організацій проводили наради з представниками уряду. Зокрема, з генеральним комісаром у справах меншин С. Драгоміром вів переговори Г. Гедріх. Відома бесіда Г. Гедріха і з тодішнім міністром внутрішніх справ А. Келінеску. Останній заявив про те, що на членів національних груп не будуть чинити тиск із приводу вступу до ФНВ. Проте тоді виникала інша проблема, бо вибори до нового парламенту мали

відбуватися на основі членства у ФНВ. Газета "Час" від 17 січня повідомляла про переговори, які вів із німцями А. Келінеску і на підставі яких виробили умови про створення відповідної секції у ФНВ [14, 1939, 4, 17 січ.]. Записувалися до німецької секції ФНВ також і німці Буковини. Зокрема, у краї в січні 1939 р. понад 3 тис. німців стали членами нової партії [14, 1939, 19 січ.].

Була змушена не відставати від інших і польська громада країни. Про свій вступ до ФНВ у січні 1939 р. оголосила Польська національна рада, провідники якої постановили записатися до партії та закликали поляків Румунії "піддержувати нову ідеологію румунської держави і приставати до "Фронту Національного Відродження"" [14, 1939, 13 січ.]. Загалом урядом уживалися всі заходи для запевнення світу у вдалому виборі національної політики та об'єднанні всіх громадян Румунії в єдиній політичній організації. Щоправда, слід визнати, що активність підпільних політичних сил, зокрема й легіонерів, після створення ФНВ залишалася досить високою, про що свідчили випадки арештів, пов'язаних із викриттям антидержавної діяльності [14, 1939, 17, 29, 31 січ.].

На тлі таких нововведень країна підійшла до нових парламентських виборів, які відбулися на підставі

декрето-закону від 9 травня 1939 р. під контролем Міністерства внутрішніх справ 1 та 2 червня 1939 р. [15, арк. 57, 75, 61, 68-70, 81; 13, с. 194-195]. Сам парламент розпочав роботу 7 червня 1939 р. як парламент Фронту національного відродження [11, с. 401]. На той час лише українська громада не мала прав, які мали німці та угорці, хоча неодноразово її представники висловлювали відданість династії та лояльність діям уряду. Переговори про угоду щодо участі у ФНВ вели з жовтня 1939 р., але лише у квітні 1940 р., одночасно з болгарами та росіянами, українці уклали бажану угоду, отримавши обіцянку задоволення мінімальних вимог у галузі освіти [14, 1939, 14 жовт.; 1940, 26, 30 квіт., 15 квіт.].

Встановлення авторитарного режиму в Румунії було відповіддю на загострення політичної ситуації у світі, яка тягла за собою можливі територіальні зміни та змушувала робити більш жорсткою форму правління у країні. Водночас встановлення одноосібної форми правління було наслідком власних амбіцій короля, через що органи законодавчої та виконавчої влади перетворювалися у дорадчу силу на службі в суверена. Хоча співпраця вимагалася від всіх громадян Румунії, основна ставка робилася на етнічних румунів.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Васильченко А. Между дуче и Гитлером. – М.: Эксмо, Яуза, 2004.
Vasilchenko A. Mejdu Duche i Hitlerom [Between Duche and Hitler]. - M.: Ecsmo, Yauza, 2004.
2. Документы внешней политики СССР: В 21 т. – Т.21. – М.: Политиздат, 1977.
Dokumenty vneshnei politiki SSSR [Documents on Foreign Policy of USSR]: V 21 t. – T. 21. – M.: Politizdat, 1977.
3. Ерещенко М.Д. Королевская диктатура в Румынии. 1938-1940 гг. – М.: Наука, 1979. – 171 с.
Ereshchenko M.D. Korolevskaya diktatura v Rumynii [Royal Dictatorship in Romania]. 1938-1940 gg. – M.: Nauka, 1979.
4. История Румынии: в 2 т. /Ред.кол. Лебедев Н.И., Язькова А.А., Карпещенко Е.Д. и др. – Т.2: 1918-1970. – М.:Наука, 1971.
Istoria Rumynii [History of Romania]: V 2 T. /Red.coll. Lebedev N.I. i dr. – T.2: 1918-1970. – M.:Nauka, 1971.
5. История Румынии /И. Болован, И.-А. Поп и др. /Пер. с рум. – М.:Весь мир, 2005.
Istoria Rumynii [History of Romania] /I. Bolovan, I.-A. Pop i dr. /Perev.s rum. - M.:Vesi mir, 2005.
6. Очерки политической истории Румынии: 1859 - 1944. /Под ред. А.Л. Минца, Н.И. Лебедева, Й.З. Левита, С.А. Мадиевского, А.И. Мошану. - Кишинев: Штиинца, 1985.
Ocherki politicheskoj istorii Rumynii [Essays on political history of Romania]: 1859 - 1944. /Pod red. A.L. Mints, N.I. Lebedev,

I.Z. Levit. – Kishinev: Shtiinca, 1985.

7. Язькова А.А. Румыния накануне Второй мировой войны. 1934-1939 гг. – М.:изд-во АН СССР, 1963.
Yazikova A.A. Rumynia nakanune Vtoroi mirovoi vojny [Romania on the eve of the Second World War]: 1934-1939 gg. –M.: izd. AN SSSR, 1963.
8. Anuarul Universității Regele Carol al II-lea din Cernăuți pe anul de studii 1938-1939- Editat de profesorului Ion I. Nistor, rectorul Universității. – Cernăuți: Glasul Bucovinei, 1939.
9. Bruja R.F. Carol al II-lea și partidul unic: Frontul Renașterii Naționale.- Iași: Junimea, 2006.
10. Enciclopedia de istorie a României /Alexandrescu I., Bulei I., Mamina I., Scurtu I. – București: MERONIA, 2000.
11. Istoria Românilor /Coordonator Scurtu I.- Vol. 8: România întregită (1918-1940). – București: Editura enciclopedică, 2003.
12. Monitorul Oficial.
13. Savu A.G. Dictratura regală: 1938-1940. – București: Editura politică, 1970.
14. Час.(Cotidianul independent). – 1938 - 1939.
Chas. (Cotidianul independent). [Times. Independent Papers.] – 1938 - 1939.
15. Державний архів Чернівецької області. – Ф. 15.Префектура Чернівецького повіту. – Оп. 1. – Спр.22356.
State Archive of Chernivtsy Region. – F. 15. Prefecture of Chernivtsy county. - Op. 1. – Spr.22356.

Piddubnii I. Features of functioning of the political system in Romania before World War II (1938-1939)

Abstract. The article describes the changes that have occurred in the political system of Romania in terms of its transformation into an authoritarian. This phased implementation of reforms in the country, aimed at strengthening the autocratic king. Marked by attempts of national minorities to take the appropriate place in the new political environment.

Keywords: Romania, the authoritarian regime, political reform, national minorities

Пиддубный II. Особенности функционирования политической системы Румынии накануне Второй мировой войны (1938-1939 гг.)

Аннотация. В статье раскрываются изменения, которые произошли в политической системе Румынии в условиях ее трансформации в авторитарную. Рассматриваются этапы проведения реформ в стране, направленных на укрепление единовластия короля. Отмечены попытки представителей национальных меньшинств занять соответствующее место в новых политических условиях.

Ключевые слова: Румыния, авторитарный режим, политическая реформа, национальные меньшинства

Саманцов А.П.

Труд детей и подростков в каменноугольной и металлургической промышленности Донецко-Приднепровского экономического района по данным переписи 1897 г.

Саманцов Александр Петрович, кандидат исторических наук, доцент, докторант Харьковского национального университета им. В. Каразина, г. Харьков, Украина

Аннотация. В статье на основании первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. рассмотрены количественные показатели детского и подросткового труда в каменноугольной и металлургической промышленности, выделены общие черты и намечены перспективы дальнейшего исследования.

Ключевые слова: детский труд, труд подростков, каменноугольная и металлургическая промышленность, Донецко-Приднепровский экономический район

Введение. XXI век, к сожалению, не принес радикальных изменений в системе организации труда. При его дальнейшей автоматизации и роботизации мы вынуждены констатировать наличие детского труда, как наиболее выгодного, с точки зрения получения прибыли.

Так, на конец XX ст., по оценкам Международной организации труда (International Labour Organization, ILO), "только в развивающихся странах вынуждены работать около 250 миллиона детей в возрасте от 5 до 14 лет. Из них 153 миллиона живёт в Азии, 80 миллионов – в Африке и 17 миллионов – в Латинской Америке" [1]. Лидером в вопросе детского труда стала Боливия, в которой 4 июля 2014 г. был принят закон, разрешающий использование детского труда в возрасте, начиная с десяти лет.

В экономике современной России применение труда детей, не достигших 14 лет запрещено законом, однако по достижению 15 лет и окончания 9 классов это ограничение для подростка снимается, как и разрешительное ведение предпринимательской деятельности с согласия родителей для подростков в возрасте от 14 лет.

На постсоветском пространстве сформировались определенные группы профессий, в которых традиционно используется труд подростков: мойка автомашин, работа в пунктах быстрого питания, участие в шоу-бизнесе, курьерская доставка и т.д. Цель такой работы для подростка – получить пусть незначительные, но свои «карманные деньги», или же увеличить бюджет семьи, с одной стороны, и приобретение профессиональных навыков с другой.

В этом отношении труд подростков кон. XIX ст. практически не отличался более широкой мотивацией. Скорее это была традиционная семейная необходимость, или же потребность «стать мастеровым» по достижению определенного возраста.

Цель. В теме нашего исследования мы хотели бы проследить численный состав промышленных рабочих представленного нами региона в целом, и в этой связи количественный и процентный состав подростков, принимающих участие в каменноугольном и металлургическом производстве.

География нашего исследования определяется географическими особенностями расположения Донецкого края, и выбранными отраслями промышленности, а значит: частично Харьковская, Херсонская, Таврическая, Екатеринославская губернии и Область Войска Донского.

Материалы и методы. Как отмечено в названии нашего исследования, его основу составили результа-

ты первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г., и в первую очередь тех губерний, которые составляли Донецко-Приднепровский экономический район.

Среди методов хотелось бы выделить используемые нами методы анализа и синтеза, математические методы формирования и сравнения количественных показателей, в сочетании с принципом историзма.

Результаты и их обсуждение. Приступая к изложению материала, необходимо отметить одну возрастную особенность подростков конца XIX ст. – совершеннолетним считался юноша по достижению 21 года. В силу этого достаточно удобны возрастные показатели переписи 1897 г по десятилетиям, где нас интересует возрастная группа 10-19 лет.

Наш интерес к данной возрастной группе обусловлен прежде всего пониманием того, что даже самая простая и неквалифицированная работа требует определенной физической силы, свойственной подросткам более старших возрастных групп. Безусловно, мы не можем отрицать и возможные исключения в среде участников производства, однако их процент будет более ничтожен в промышленности, нежели в сельском хозяйстве. Кроме того, вне сферы нашего интереса остается правовое регулирование детского труда в системе принятых Законов: 1 июня 1882 г., 1885 г., 1890 г. и др., оставляя труд детей и подростков только как факт, имеющий место.

Население губерний, определенных в нашем исследовании, на 1897 г. было достаточно многочисленным и составляло: в Екатеринославской губ. – 2 113 674; Области Войска Донского – 2 564 238; в Таврической губ. – 1 447 790; в Харьковской губ. – 2 492 316; в Херсонской губ. – 2 733 612 душ обоего пола [2, с. 1; 3, с. 1; 4, с. IV; 5, с. 1; 6, с. 1].

Количественные показатели возрастных групп, отобранные нами для исследования, представлены в таблице 1.

Анализ данных приведенных в табл. 1 позволил нам отметить, что возрастная группа 10-19 лет в структуре населения была представлена следующим образом: Екатеринославская губ. – 20,9 %; Область Войска Донского – 19,7 %; Таврическая губ. – 21,2 %; Харьковская губ. – 21,09 %; Херсонская губ. – 21,1 % всего населения (Рассчитано автором). В то же время, возрастная группа более 20 лет составляла: Екатеринославская губ. – 48,3 %; Область Войска Донского – 52,6 %; Таврическая губ. – 48,1 %; Харьковская губ. – 49,1 %; Херсонская губ. – 49,1 % всего населения (Рассчитано автором).

Таблица 1. Состав населения губерний возрастных групп более 9 лет

№	Губерния	10-19 лет			Более 20 лет		
		м	ж	всего	м	ж	всего
1	Екатеринославская	225258	216634	441892	540567	481863	1022430
2	Область Войска Донского	257757	248607	506364	680260	668165	1348425
3	Таврическая	158746	149044	307790	380323	316791	697029
4	Харьковская	263506	262213	525719	620569	602603	1223172
5	Херсонская	287263	288570	575833	706342	638904	1344246

Таблица составлена автором по данным: Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г... XII. Область Войска Донского. – с. 10; XIII. Екатеринославская губ. – с. 10; XLI. Таврическая губ. – с. 10; XLVI. Харьковская губ. – с. 10; XLVII. Херсонская губ. – с. 10.

Как можно видеть, количественные показатели состава населения (Табл. 1) имеют незначительные крайние отличия: для возрастной группы 10-19 лет: 19,7% (ОВД) и 21,2% (Таврическая губ.) – 1,5%; для возрастной группы более 20 лет: 48,1% (Таврическая губ.) и 52,6% (ОВД) – 4,5%. А общее соотношение возрастных групп составит приблизительно 2,5, что по формальным признакам позволяет делать вывод о том, что использование детей и подростков в производстве носило

достаточно распространенный характер как замещения труда взрослого населения.

Однако, рассмотрим показатели участие в каменноугольной и металлургической промышленности возрастной группы 10-19 лет. Безусловно, для дальнейшей работы нам необходимы обобщенные показатели общего количества рабочих по отраслям, что нашло отражение в таблице 2.

Таблица 2. Общее количество рабочих всех возрастных групп по отраслям промышленности

№	губерния	каменноугольная		металлургическая	
		м	ж	м	ж
1	Екатеринославская	25309	230	25244	387
2	Область Войска Донского	20001	231	24323	273
3	Таврическая	1242	14	9384	56
4	Харьковская	424	-	9981	34
5	Херсонская	2841	20	19104	294

Таблица составлена автором по данным: Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г... XII. Область Войска Донского. – с. 153; XIII. Екатеринославская губ. – с. 141; XLI. Таврическая губ. – с. 181; XLVI. Харьковская губ. – с. 178; XLVII. Херсонская губ. – с. 196.

Первое, что бросается в глаза – это неравномерность количественных показателей, вызванная различной интенсивностью развития определенных нами отраслей промышленности. Так, каменноугольная, получила свое наибольшее распространение в Екатеринославской губ. и Области Войска Донского, а металлургическая, кроме указанных областей еще в Херсонской губ.

Кроме того, доля участия женщин в производстве носила незначительный характер. Так в каменноугольной промышленности она составила: наибольший показатель – 1,1% Область Войска Донского, а наименьший – 0,7% в Херсонской губ. Соответственно, в металлургической промышленности – 1,5% в Екатеринославской губ. и 0,33% в Харьковской.

Таблица 3. Количественные показатели участия детей и подростков в каменноугольной промышленности

№	губерния	12 и менее		13-14 лет		15-16 лет		17-19 лет	
		м	ж	м	ж	м	ж	м	ж
1	Екатеринославская	79	21	117	19	381	14	2679	31
2	Область Войска Донского	46	19	69	9	230	18	2086	32
3	Таврическая	-	-	1	-	13	-	51	-
4	Харьковская	-	-	2	-	4	-	28	-
5	Херсонская	3	-	10	-	34	1	137	1

Таблица составлена автором по данным: Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г... XII. Область Войска Донского. – с. 152-153; XIII. Екатеринославская губ. – с. 140-141; XLI. Таврическая губ. – с. 180-181; XLVI. Харьковская губ. – с. 178-178; XLVII. Херсонская губ. – с. 196-197.

Таблица 4. Количественные показатели участия детей и подростков в металлургической промышленности

№	губерния	12 и менее		13-14 лет		15-16 лет		17-19 лет	
		м	ж	м	ж	м	ж	м	ж
1	Екатеринославская	95	6	310	11	1129	90	2833	140
2	Область Войска Донского	83	-	288	-	883	-	1787	-
3	Таврическая	59	-	234	-	655	-	1317	4
4	Харьковская	50	-	266	-	676	1	1363	4
5	Херсонская	134	7	770	5	1409	16	2725	35

Таблица составлена автором по данным: Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г... XII. Область Войска Донского. – с. 152-153; XIII. Екатеринославская губ. – с. 140-141; XLI. Таврическая губ. – с. 180-181; XLVI. Харьковская губ. – с. 178-178; XLVII. Херсонская губ. – с. 196-197.

Используя количественные показатели таблицы 3 можно отметить, что детский труд в каменноугольной промышленности, в совокупности, составлял: в Екатеринославской губ. – 12,9%; Области Войска Донского – 12,4%; Таврической губ – 5,1%; Харьковской губ. – 0,2%; Херсонской губ. – 6,5%. Причем, в данном случае, мы не выделяем процентное соотношение женско-

го труда. В этой связи он представлен лишь как составляющая общего показателя труда детей и подростков.

В металлургической промышленности процентные показатели использования труда подростков составили: в Екатеринославской губ. – 18%; Области Войска Донского – 12,3%; Таврической губ. – 23,9%; Харьковской губ. – 23,5%; Херсонской губ. – 26,2%.

Таблица 5. Возрастные показатели использования труда подростков*

в каменноугольной промышленности				
губерния	12 и менее лет	13-14 лет	15-16 лет	17-19 лет
Екатеринославская	0,4%	0,5%	1,5%	10,6%
Область Войска Донского	0,3%	0,4%	1,2%	10,4%
Таврическая	0	0	0,3%	4,0%
Харьковская	0	0,5%	1,0%	6,6%
Херсонская	0,1%	0,3%	1,2%	4,8%
в металлургической промышленности				
Екатеринославская	0,4%	1,2%	4,7%	11,6%
Область Войска Донского	0,3%	1,2%	3,6%	7,3%
Таврическая	0,6%	2,5%	6,9%	13,9%
Харьковская	0,5%	2,6%	,7%	13,6%
Херсонская	0,7%	3,9%	7,3%	14,2%

*рассчитано автором.

Как мы видим, показатели детского и подросткового труда в каменноугольной и металлургической промышленности смещаются в сторону старших возрастных групп, что безусловно было вызвано потребностью физического развития и необходимостью владения определёнными навыками. Таким образом мы можем говорить скорее о труде подростков возрастных групп 15-19 лет, нежели о детском труде, в современном понимании этого термина.

Причем, меньшее количество подростков, участвующих в угольной промышленности определялось не столько сложностью самой работы, сколько скорее отсутствием вакансий и сезонностью организации труда. Потребность в неквалифицированном труде ограничивалась небольшой группой специальностей, связанных с организацией работы на поверхности и в меньшей степени в забое. В основном это были работы, связанные с лошадьми – погонщик, коногон и пр.

В свою очередь металлургическая промышленность, особенно обработка металлов давали более широкую возможность для подросткового труда за счет развитого института «ученичества», которое проходило достаточно длительный период, и в большей степени потребности в неквалифицированной, низкооплачиваемой рабочей силе.

Выводы. В результате проведенного исследования мы пришли к ряду выводов, которые обобщают авторские подходы, наблюдения и интерпретации, которые формулируются следующим образом:

Главные побудительные мотивы к труду подростков и детей определялись не столько системой «капиталистического принуждения», сколько потребностью

семьи в дополнительном увеличении бюджета за счет увеличения количества работающих.

Интересным, по нашему мнению, есть тот факт, что во всех указанных нами губерниях, подростки возрастной группы 10-19 лет составляли 20% всего населения.

Наибольшие количественные показатели использования детского труда и труда подростков в каменноугольной промышленности наблюдались в Екатеринославской губ. и Области Войска Донского, а в металлургической, кроме названных губерний, еще и Херсонской губ.

Вместе с тем, участие женщин в каменноугольном и металлургическом производстве носило незначительный характер, что стимулировало ранневозрастное участие подростков и детей мужского пола в производстве.

Показатели детского и подросткового труда в каменноугольной и металлургической промышленности смещаются в сторону старших возрастных групп 15-19 лет, что позволяет нам говорить о использовании в каменноугольной и металлургической промышленности в большей степени труда подростков.

В сравниваемых нами отраслях производства наибольшие количественные показатели подросткового труда прослеживаются в металлургической промышленности, что было вызвано более лояльным отношением предпринимателей к участникам производства.

Как показало исследование, тема, которую мы затронули является достаточно перспективной и требует более детального изучения.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Детский труд: Материал из Википедии – свободной энциклопедии : Версия 64871929, сохранённая в 15:34 UTC 17 августа 2014 / Авторы Википедии // Википедия, свободная энциклопедия. – Электрон. дан. – Сан-Франциско: Фонд Викимедиа, 2014. – [Э-ресурс]

Detskiy trud [Child Labor]: Material iz Vikipedii – svobodnoy entsiklopedii : Versiya 64871929, sokhranonnaya v 15:34 UTC 17 avgusta 2014 / Avtory Vikipedii // Vikipediya, svobodnaya entsiklopediya. – Elektron. dan. – San-Frantsisko: Fond Vikimedia, 2014. – Available at: <http://ru.wikipedia.org/?oldid=64871929>.

2. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г./ под ред. [и с предисл.] Н.А. Тройницкого. - [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1899-1905. - С-Пб.: Типография Э.Л. Пороховщиковой : 1904. - XII Область Войска Донского. - 240 с.

Pervaya Vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g. [The First General Census of the Population of the Russian Empire in 1897]. - [Sankt-Peterburg] / pod red. [i s predisl.] N.A. Troynitskogo. - [Sankt-Peterburg] : izdaniye Tsentral'nogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennikh del, 1899-1905. - S-Pb.: Tipografiya E.L. Porokhovshchikovoy : 1904. - KHII Oblast' Voyska Donskogo. - 240 s.

3. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г./ под ред. [и с предисл.] Н.А. Тройницкого. - [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1899-1905. - С-Пб.: Типография Э.Л. Пороховщиковой : 1904. - XIII. Екатеринославская губ. - 254 с.

Pervaya Vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g. [The First General Census of the Population of the Russian Empire in 1897]. - [Sankt-Peterburg] / pod red. [i s predisl.] N.A. Troynitskogo. - [Sankt-Peterburg] : izdaniye Tsentral'nogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennikh del, 1899-1905. - S-Pb.: Tipografiya E.L. Porokhovshchikovoy : 1904. - KHIII. Yekaterinoslavskaya gub. - 254 s.

4. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г./ под ред. [и с предисл.] Н.А. Тройницкого. - [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1899-1905. - С-Пб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского: 1904. - XLI. Таврическая губ. - 342 с.

Pervaya Vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g. . [The First General Census of the Population of the Russian Empire in 1897] / pod red. [i s predisl.] N.A. Troynitskogo. - [Sankt-Peterburg] : izdaniye Tsentral'nogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennikh del, 1899-1905. - S-Pb.: Parovaya skoropechatnya P.O. Yablonskogo: 1904. - KHLI. Tavricheskaya gub. - 342 s.

5. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г./ под ред. [и с предисл.] Н.А. Тройницкого. - [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1899-1905. - С-Пб.: Типография Э.Л. Пороховщиковой: 1904. - XLVI. Харьковская губ. - 301с.

Pervaya Vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g. . [The First General Census of the Population of the Russian Empire in 1897] / pod red. [i s predisl.] N.A. Troynitskogo. - [Sankt-Peterburg] : izdaniye Tsentral'nogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennikh del, 1899-1905. - S-Pb.: Tipografiya E.L. Porokhovshchikovoy: 1904. - KHLVI. Khar'kovskaya gub. - 301s.

6. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г./ под ред. [и с предисл.] Н.А. Тройницкого. - [Санкт-Петербург] : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1899-1905. - С-Пб.: Типография Э.Л. Пороховщиковой: 1904. - XLVII. Херсонская губ. - 320 с.

Pervaya Vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g. . [The First General Census of the Population of the Russian Empire in 1897] / pod red. [i s predisl.] N.A. Troynitskogo. - [Sankt-Peterburg] : izdaniye Tsentral'nogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennikh del, 1899-1905. - S-Pb.: Tipografiya E.L. Porokhovshchikovoy: 1904. - KHLVII. Khersonskaya gub. - 320 s.

Samantsov A.P. Child and adolescent labor in the coal and steel industry of Donetsk-Dnieper economic Region according to the census of 1897

Abstract. In the article on the basis of the first general census of the Russian Empire in 1897 there are analyzed the quantitative indicators of child and adolescent labor in the coal and steel industry, there are highlighted the similarities and outlined the prospects for the further research.

Keywords: child labor, adolescent labor, coal and steel industry, Donetsk-Dnieper economic region

Шаповаленко Є.Ю.

Окупація Чернігівщини нацистськими військами в серпні–вересні 1941 р. за спогадами очевидців

*Шаповаленко Євгеній Юрійович, аспірант кафедри історії та археології України
Інститут історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського
Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка, м. Чернігів, Україна*

Анотація. На основі спогадів очевидців, надрукованих щоденників та монографій досліджується становище сільського населення Чернігівщини в період безпосередніх боїв та окупації в вересні 1941 року. Зазначені спогади, дозволяють, простежити морально – психологічний стан населення під час перших зустрічей з солдатами Вермахту. Відзначимо, що серед населення в той час були характерними почуття збентеження та страху від постійної загрози власній безпеці та життю під час бойових дій та подальшої окупації. Ці тривоги мали підстави, так як під час захоплення того чи іншого населеного пункту війська Вермахту могли знищити жителів в разі будь-якої підозри. Особливо гнітюче враження спричинили масові пограбування селян під час захоплення того чи іншого населеного пункту. Люди вимушені були спостерігати як протягом хвилини руйнується або грабується їх майно, нажите протягом багатьох років. Проблемним були і міжособистісні контакти селян та німецьких солдат. Досить часто сільчани зустрічали зневажливе ставлення до себе та насмішки щодо помешкань, що мали значно бідніший вигляд, на відміну від німецьких. Але, відзначимо, що поміж окупантів були люди, які гідно ставилися до місцевих мешканців. Серед інших аспектів перших днів окупації свідки відмічали значну перевагу нацистського озброєння та техніки над радянськими аналогами. Тяжким для селян було і прощання з бійцями Червоної армії, що залишали їх населені пункти під натиском переважаючих сил ворога. Причому як відзначали очевидці, радянські бійці мали значно гірше обмундирування, на відміну від солдат Вермахту. Пригадували очевидці і про нелюдське ставлення до червоноармійців в таборах для військовополонених, які перебували у жахливих умовах.

Ключові слова: спогади, Червона армія, війська Вермахту, бойові дії, окупація, місцеві мешканці

Військові дії на Чернігівщині в серпні–вересні 1941 р. є однією з недостатньо вивчених тем вітчизняної історіографії з погляду історії повсякденності. Надрукована джерельна база по зазначеній проблемі представлена кількома опублікованими щоденниками очевидців, як наприклад Д. Браженка, В. Косяненка [2; 9] та спогадами надрукованими в періодичній пресі та регіональних дослідженнях по області [3; 5; 7; 10; 14]. Але надруковані в науковій літературі та регіональній періодичній пресі спогади мають, головним чином, прив'язку до певного населеного пункту та містять окремі епізоди моменту окупації. Дана стаття покликана поповнити історичні знання в цьому напрямку за рахунок спогадів очевидців, зібраних самим автором, а також систематизації вже надрукованих досліджень.

Кінець серпня 1941 р. став визначальним для Чернігівщини. Військові дії, які точилися на заході Радянського Союзу з 22 червня 1941 р., дійшли до адміністративних меж області.

Стійкий спротив радянських військ під Києвом в липні–серпні 1941 р. спричинив довготривалу затримку наступу лівого крила німецької групи армій “Південь”. Це змусило вище гітлерівське керівництво зробити переоцінку напрямків стратегічних ударів та акцентувати увагу на наступі територією України, щоб оточити та знищити радянські війська Південно-Західного фронту.

З цією метою значна частина сил групи армій “Центр” з московського напрямку в кінці серпня 1941 р. почала глибокий обхід радянських військ з півночі по Лівобережній Україні, в тому числі і по Чернігівщині [15].

19 серпня 1941 р., після взяття Гомеля, частини німецької 2-ї танкової армії увійшли на територію Добрянського і Семенівського районів Чернігівської області.

Близько двох тижнів безперервно вели тяжкі оборонні бої в мікроріччі Десни та Дніпра частини 5-ї армії РСЧА генерал-майора Потапова. Але вже 9 вересня

1941 року війська Вермахту зайняли Чернігів, 13 вересня – Ніжин, 18 вересня – Прилуки. Ще за два дні область повністю опинилась під владою окупантів [6].

Бойові дії та захоплення населених пунктів області військами Вермахту поставили місцеве населення перед новими реаліями існування. Багато очевидців відзначали, що психологічно складним було саме розуміння того, що війна може дійти до їх помешкань. Сельчани з потрясінням спостерігали за переважаючими силами Вермахту з новітнім на той час озброєнням та відступом радянських військ. Вимушено ховались від бойових дій, що проходили в їх населених пунктах.

Складним для населення було налагодження відносин з окупантами. В своїй більшості німецькі солдати, як носії нацистської ідеології, поводили себе немов справжні господарі, забираючи продукти харчування та речі, що приглянулись. Супутніми процесами стали вбивства мирного населення, жорстоке знущання над полоненими на очах селян.

Але траплялись й випадки гуманного ставлення окремих німецьких солдат до сільчан та сумнівних дій Червоної армії.

Наведені спогади – це лише незначна частка того, що довелось пережити мешканцям області. Вони демонструють всю невизначеність та жорстокість тих перших днів окупації.

Сільський вчитель Дмитро Браженко з села Авдіївка Сосницького району (26.08.1941 р. (тут і далі зазначені дати захоплення населеного пункту)) в своєму щоденнику так оцінив військову потугу німців: “27 серпня. ...Сьогодні німці продовжували пересуватися. До чого механізоване їх військо. Ось тут повз нас машини їдуть вереницею, що нагадує якусь виставку авто техніки. Різні системи мотоциклів змінюються різними системами автомашин, їх заміняють різні пушки, вездеходки і інші засоби озброєння. Мимовільно виникає твердження, що така армія кріпка і трудно переможна. По самих системах машин можна

опреділити, що в Германії розвинута автопромисловість і в цілому оборонна промисловість. Правда велике має значення і залежність від неї других країн та союзники, які поповнили автопарк Германії. Правда винуватити уряд СРСР в порівнюючому відставанні техніки від Германії не приходиться, в цьому винувата в значній мірі царська Росія... 28 серпня. ...Як сьогодні вияснилося, що троє постріляних в перший день входу німців були вислані на машині з Понорниці для ліквідації "десанту". Сміх бере коли подумаєш про необізнаність з положенням речей. Тут великі сили пересуваються, а звідси повідомляють, що десант. Хто про це повідомив, очевидно хто-то з сільради. Це говорить за те що багато хто самозапокоювався, думали про те що німці й насправді відігнані не то що від Семенівки, а й від Гомеля. Раптова їх поява безумовно паралізувала їх... 31 серпня. Ось уже біля тижня як німці увійшли в Авдіївку і протягом цього часу робота в полі стоїть... Але народ цього наче не помічає. Правда він не бездільничить. Багато намагаються застася і тягнуть для себе. Дійшло до того, що з конюшень почали зникати коні, з бригад вози, з кладових упряж і інше колгоспне майно, та не тільки колгоспне, а зникає майно і установ і організацій. Це ще і прояв безкультурності і невідомості місцевого населення"[2, с. 77-78].

Пінчук В.Р. село Хрипівка, Городянського району (28.08.1941 р.): "Боїв у 1941 році у нас не було, але ми бачили, як відступала червона армія. Серед солдатів було багато поранених. Ми несли їм хліб, молоко, яблука, а вони казали: "Ми скоро повернемося".

Перші німці в'їхали в село на мотоциклах, усі вони були брудні, в пилюці. Запам'ятались їхні оголені руки, автомати, незрозуміла мова, та те, що вони всі були однакового зросту, як зрізані. Люди ховались від них.

Спочатку в селі стояли німці, їх розмістили по хатах. Німець, який жив у нашій хаті, попередив маму: "Після нас прийдуть мадяри, їх бійтеся, дівчат своїх ховайте". І справді, мадяри та фіни лютували дуже"[16].

Ледень Г.В. село Кам'янська-Слобода Новгород - Сіверського району (28.08.1941 р.): "В серпні 1941 р. німці увійшли в село. Серед них були і хороші люди. Давали нам цукерки і називали нас "кіндер", деякі навіть плакали і казали, що в них також є діти. Були і позані, які на нас кричали, погрожували зброєю. Крім німців були в селі ще й мадяри... Коли почалась окупація ми ще дві неділі навчалися, а потім у школі розмістили військовополонених. Школу огородили колючим дротом. Мати послала мене з вареною картоплею для полонених. Приходило багато людей з харчами. Німці не дозволяли передавати їжу, кричали, погрожували зброєю. Але жінки, підлітки перекидали картоплю, хліб через дріт, а полонені це підбирали. Потім їх вивезли з села до Новгород - Сіверського"[17].

30 серпня опівдні, зламавши опір Червоної армії, війська Вермахту захопили смт. Ріпки. Ось як описує цей день у своїх спогадах місцевий житель Арнольд Якович Трейтяк: "Десь ближче до полудня розгорнулася стрілянина, гарматна канонада, рев моторів. Через деякий час все вибухло. Я виліз з окопу і тихенько пробрався до вулиці, визирнув через паркан. Прямо

переді мною під розкидистим ясенем стояв танк з чорними хрестами. З верхнього люку, в чорному шлемофоні виглядав танкіст. Мене як вітром знесло звідти, і я миттю опинився в окопі. А вулицею і городами вже йшли в касках, у зеленій уніформі з зачоченими рукавами німецькі солдати. Подекуди лунали короткі автоматні черги.

Незабаром почулося грюкання на нашому подвір'ї. Вилізши з окопу, я через куці побачив як два солдати з автоматами на шиях вибивали двері до хати. Один з них деякий час знайшов наш окоп і, держачи напоготові автомат, наказав всім вилізти з окопу. Пильно всіх обдивившись, показав щоб всі йшли до хати... Сам і його напарник - пішли далі. Танки вже давно прогуркотіли. Все вибухло... Потім йшла колона полонених радянських воїнів, яку знали німці з північно-західної околиці Ріпок. Серед них було багато поранених з відкритими ранами. Особливо жахливий вигляд мав поранений, у якого відірвало нижню щелепу, і ця рана нічим не була перев'язана.

Наступного дня до Ріпок вступили тилові частини. Майже всі вулиці заповнили кінні обози. Таких великих коней ми ніколи не бачили. Слід копита сягав 20 сантиметрів. Упряжка з двох коней везла хуру на високих колесах. Чимало людей, особливо жінок, висипало на вулицю, розглядаючи пришельців та їх реманент. На пустирі між ветлікарнею і школою організували табір для військовополонених. Перші дні зовсім їх не годували. Охорона відганяла жінок, які хотіли передати полоненим їжу. Нам іноді вдавалось перекинути через огорожу з колючого дроту сирий буряк, картоплину чи шматок хліба, а пів роздягнутим полоненим доводилось лягати просто неба на розмоклу землю..." [3, с. 3].

За спогадами мешканців села Карильське Коропського району (30.08.1941 р.), у той день, коли німці увійшли до села, жителі саме біля комор купували мед. Люди намагалися розглянути тих, інших, фашистів. Хтось з партійного керівництва поширив чутки, що люди так дружно йшли зустрічати німців. Був здійснений телефонний дзвінок на аеродром, що знаходився неподалік. Невдовзі літаки з червоними зірками з'явилися в небі. Вони почали бомбардувати людський натовп. Серед натовпу почалася паніка. Люди кричали, плакали, тікали хто-куди. Хтось був поранений, а 75 чоловік було вбито. Сулим Ганна Андріївна, засвідчила, що в той день її сестрі відірвало ноги, і вона тягнула її додому [11, с. 6-7].

Костюченко В.Г. мешканець села Сорокошичі Козелецького району (2.09.1941 р.) свідчив: "Коли німці наступали в селі бої були. Німці Дніпро форсували, через Сорокошичі йшли на Чернігів. І в нас були бої страшні, повбивало багато людей. Один військовий сказав: "Три рази був в бою, але такого ще не бачив." Один солдат хотів залишитись і здатись в полон, але проходив командир, рука на перев'язі, також вийшов з бою. З двома солдатами, того солдата забрав і повів..." [18].

Новодід В., мешканка села Сорокошичі Козелецького району, охарактеризувала тогочасний перебіг подій таким чином: "Почалася Велика Вітчизняна війна. Яка ж вона страшна, її уособлювали фашисти, які в'їхали в наше село на своїй могутній техніці: ва-

птажівки, танки, мотоцикли, бронемашини, навіть кухню свою везли на спецмашині жаб'ячого кольору. А наші тікали пішки, та хіба що на полуторках; солдатів наших, 4-х чоловік, мати годувала разом з нами, в них кухні не було, їх приставили до нас на постій. В обмоточках, в ботиночках, у хебешних формах, які вони були нещасні!

А от німецькі солдати були вдягнуті добротно, в бушлатах з накладними кишенями, з вгодованими пісками.

Вони вкотилися в наше село хазяїнами. Почали зрубувати дерева, яблуньки та взагалі сади – святість для нас, ми росли їх роками, а фашисти на наших очах за п'ять хвилин знищували наш труд і ставили свої машини та танки, кухні. Ми ховалися від них і тільки в щілинки спостерігали цю бешкет. Обсівши, вони пішли по хлівах, витягували за одну ногу кабанчиків, регочучи, смалили тут же в дворі і пирували, а ми гірко плакали за нашим трудом: ми ж носили торбами зілля, скряжки і чекали своєї ковбаси. А далі, наївшись і понापивавшись, пішли шукати розваг на наших горі: вони витягували дівчат, що заховалися, і нівечили їх привселюдно. У нашої сусідки тітки Солохи вивели корову і в дворі зарізали. І як не голосила, як не просила, ні, її відитовхнули, аж потич пішла, сусідки ледь одхали, прямо вмирала тітка, бо нічим годувати було трьох дітей, свекруху і чоловікову сестру каліку” [12, с. 58-59].

Симончук Н.Ф., мешканець села Наумівка Корюківського району (4.09.1941 р.): ”Боїв поблизу не було. Чули здалеку гарматні постріли. Коли прийшли німці, люди ховалися в погрібах, боялися виходити. Німці спочатку не чіпали людей, але поводитися як хазяї. Людей обурювало те, що в деяких подвір'ях позаводили коней в клуню де зберігалось зерно на хліб” [19].

Семироз О.М., жителька села Стольне Менського району (5.09.1941 р.), пригадувала:

“...Боїв на території села не було. Червона армія відступала мовчки, жінки плакали і вносили солдатам поїсти... Я побігла до сусідки Ольги Охріменко. В селі все ще не вірили, що прийдуть німці і ми збиралися до школи. Перед дзеркалом приміряли піонерські галстуки, потім розглядали полотняну сумку, що пошла мати до школи. Раптом до хати зайшов чоловік у мундирі сірому і щось белькоче. Ми нічого не могли розібрати. На столі стояв гарбузовий кисіль. Чоловік, мабуть, дума, що це масло і давай намазувати ним хліб. Ми сміємося: кисіль маже на хліб. Потім гість непроханий пішов. Ми вийшли на вулицю. Боже мій! Страх охопив нас. Вулицею їдуть мотоцикли. Я бігом додому. Вдома ох як лаяли мене...” [20].

Дудка О.Т. (село Ядуги Борзнянського району (8.09.1941 р.)) свідчить: “У вересні вперше побачили німців. Німці нищорили по коморах, хлівах. Продукти харчування закопували в землю. Деякі селяни покидали хати, тікали в ліс, болота. Я особисто бачив німців. Німець проходячи повз нашу хату, сказав мені: “Якби я жив в такій хаті, то повісився б.” (А хата була покрита соломомою і начебто вросла в землю.)” [21].

Присяжний М.П., мешканець села Вересоч Ніжинського району (8.09.1941 р.), згадував: “Невдовзі наступив той день якого ми всі чекали й боялися. На

околиці села рвалися снаряди, наша армія відступала... Літаки почали кружляти над селом, скидати бомби. Все село засяяло вогнем, почувлися крики, плач. Люди бігли невідомо куди. Почалася паніка. Хто швидше зорієнтувався - встиг заховатися... Через декілька днів у селі з'явилися німці. Нищорили по хатах, по сараях, мабуть, шукали червоноармійців...” [22].

Пригадує Ільченко М.І., село Куринь Бахмацького району (9.09.1941 р.): “Великих бойових дій в селі не було, але були вбиті й поранені... Я не виходив їх зустрічати, але вони займалися грабіжництвом (сало, м'ясо, одяг). Люди були вимушені пережити це потрясіння” [23].

Свідчить Химиця О.М., мешканка села Городище Бахмацького району (9.09.1941 р.): “Про початок війни я знала від своїх рідних. Вбилося в пам'ять, як дід Гаврило сказав: “Прийшли не надовго, максимум на два роки.” Сказав як прибив зізвонком... Пам'ятаю той день, коли фашисти зайняли село. Це було 9 вересня 1941 року. Налетіли зразу літаки. Моя сестра Поля нарахувала 22 штуки. Скинули бомби у закутку, це на вулиці Берег. Загинули ярмаркові на Литві, де жив Гордій – згоріли мати з дитиною. У колгоспі, в погребях ховалися люди. Там загинули десь чоловік три, які хотіли забрать колгоспне майно, так як прийшла друга власть. Після нальоту літаків увійшла піхота. Німці кричали давай яйка і молоко. Були грязні і голодні. Переночували і пішли далі...” [24].

Цапенко Н.С. з села Нові Млини Борзнянського району (11.09.1941 р.) згадує: “Наступ німців розпочався несподівано... Люди від ляку починали копати окопи, щоб хоч щось сховати від німців і самим сховатися. Я з сестрами Дунею та Валею посліхом почали збирати речі та ув'язувати у хустки і виносити у погреб. Подушки теж виносили і ховалися в них, щоб куля не пробилася, так навчав батько, бо куля зачепиться в пір'ї. Головним його наказом були слова: “Разом не сидіти, бо всіх уб'ють!”. Починало сутеніти. Несподівано почувлися вибухи. У вересні побачили німців, почувли, як вони гергочуть. Було грязько, а всі німці приїхали на мотоциклах. Ми заховалися на печі, а в сусідів був погріб великий для схову. В нашу хату німці наносили соломи, напекли млинців, поїли, переночували, а рано вранці пішли далі” [25].

Донець Л.Г. мешканець села Оленівка Борзнянського району (11.09.1941 р.): “Десь в перших числах вересня німці бомбили село. Над селом появились два звена літаків. Три скидали бомби, а три пікірували. З величезним гулом. Горіли будинки, сараї, були жертви... І тільки через тиждень біля середини вересня, німці почали наступ на село з двох напрямків. Село обороняла невелика кількість червоноармійців десь до 50 чоловік. На окраїні була встановлена батарея (три пушки) лейтенанта Новікова. Та зробили по декілька пострілів, як налетіли літаки, батарею розбили вицент, загинуло 17 артилеристів в т.ч. і л-т Новіков. Село горіло, люди ховалися в погребях і окопах. Люди були дуже налякані, німці ж людей спочатку не трогали. Бігали по дворах, брали молоко, яйця, курей, молодих поросят. А потім в центрі села в подвір'ї школи жарили, варили, пекли і бенкетували” [26].

Свідчить Тарахан О.А., село Комарівка Борзнянського району (13.09.1941 р.): “Боїв не було... Моя мама

вибігла на вулицю й кинулася до солдатів. “Браточки, а куди ж нам?” У відповідь хтось із них крикнув “Куди, куди? У погріб! А ось нам куди?” Мама з Оленою Павліною забрали постіль, одяг і все перевели у погріб. Влаштували настил і перевели туди дітей. Нам було чути гул літаків, стрільбу з різних видів зброї. Земля двигтіла від розривів бомб. Здавалося, осо-ось одна з них упаде на нас. Від страху ми притискалися до матері, яка намагалася кожного з нас захистити собою...” [13, с. 7].

Галина Кононенко, жителька смт. Носівка (14.09.1941 р.): “Мій тато, який воював ще в першу імперіалістичну, почувши, що почалася війна, заздалегідь вирих окопчик біля погребка. Ночували ми одяжені то в окопі, то в погребі. Мама кожному із дітей, а мас було тоді троє, нав'язувала вузлики з кусочком хліба і сала. Якщо залишиться хтось жити, то буде хоч на раз щось поїсти.

Якось, гуляючи на подвір'ї, я побачила групу німців. Двоє з них забігли до хати, почали щось кричати. Мама в цей час якраз витягувала борщ з печі. Він вихопив з м'яких рук черпак, витяг шматочок м'яса і відразу з'їв. Кинувся шукати ще щось по хаті і кричати: “Яйки, яйки!” Знайшов четверо яєць, а другий схопив хліб. Мама була шокована. Сестра перелякалася і почала кричати. Німець розсердився і став стріляти. Куля влучила мамі в руку, слава Богу, не зачепила кістку” [8, с. 4].

Бигиб М.І., село Охінки Прилуцького району (17.09.1941 р.): “Німців вперше побачили, тільки вони ввійшли в село, 17 вересня 1941 року. Ми, діти, через город бігли до контори, щоб глянути на них. Гітлерівці зразу ж кинулися по селу в пошуках їжі. У селян нічого не просили, не питали. Самі забирали курячі яйця, ловили курей. На нашому дворищі теж кинулися хапати їх. Кури кричали, літали в повітрі, але це не завадило німцям переловити їх. Один із гітлерівців вбіг до хати, вимагаючи молока, кричав: “Млека”. Та корови ми в той час не тримали” [27].

Краснолоб Н.Т., мешканка села Пологи Прилуцького району (17.09.1941 р.): “Окоп ми зробили і там сиділи, дак підійшов німець – “рус”, “рус” - ком, ком і сміється. Німці бить не били, але заставили мамку щоб вона їм їсти варила. Принесуть м'яса – матка, ам, ам, гут – борщ значить вари. Посідають біля столу, сидять аби бачить. Два німці ступили до сусі-

дки. Вона з маленькою дитиною і чуя вона кричить вже так, бачу кричить німець, я до нього, показую там кричить тьотка. Він пішов туди виніс дитя і поцілував, утер платочком. Виводить одного німця, як уцілить його, що той перекинувся. І питає Гітлеру надо землі, а тобі що треба з цієї жєнщини? Написав їй бумажку і каже хто до тебе зайде, покажеш цю бумажку і тебе ніхто не троне” [28].

Ясиновська Людмила Миколаївна, село Удайці Прилуцького району (18.09.1941 р.): “Німці зайшли в село тихо. Запам'ятався рудий німець, який пригощав куском хліба з маслом, але бабуся відібрала хліб і викинула бо боялась, що може отруєний. У селі німецькі війська були недовго, вони пішли далі, а в селі залишилась їхня адміністрація” [29].

Верба В., жителька Носівського району: “Страшно було вийти на вулицю, та й на власному подвір'ї – не менше. Не обминали загарбники, шастали по хатах, забирали їстівне. Пригадується, раз поховалися ми в погріб, а вони знайшли: – Рус, рус, – викликають. Дядько Петро Олексійович Верба вийшов і, не зрозумівши чужинця, перепитав: – Нащо вам Маруся (так звали його дружину)? А німець у відповідь – чергою з автомата. Добре, що куля тільки зачепила дядька.

Зараз багато чуєш усіляких байок про фашистів. Якийсь шоколадам чи шматком хліба ділився чи навіть як ось дядька Петра не в серце влучив. Не вважали вони нас за людей. І в хаті було, й на подвір'ї не соромилися що найголовніше, перепрошую випустити “повітря” це й реготали. Отаку вони нам культуру несли” [1, с. 4].

Події серпня-вересня 1941 р. стали для населення області початком значних випробувань, через які довелося прочити протягом всієї німецької окупації в 1941-1943 рр. Вимушені ховатись протягом бойових дій та спостерігати, які переважаючі сили мали війська Вермахту над Червоною армією, селяни пережили велике потрясіння. Як відзначають свідки, великою проблемою стали тотальні грабунки їх продовольства та майна окупантами. При цьому існувала велика ймовірність загинути як під час боїв, так і вже під час окупації. Але відзначимо, що серед німців була певна кількість солдатів, що не поділяли нацистські погляди стосовно меншовартості українців та ставилась гуманно до селян. Але з цим твердженням погоджуютьсє не всі очевидці.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Верба В. Найдовший день у році // Носівські вісті – 2007 – 16 червня. – № 25 (8987). – 4с.
Verba V. Naidovshyi den u rotsi [The longest day of the year] // Nosivski visti. 2007. – No. 25 (8987). P.4.
2. Еткіна І. Понорницький край Чернігівщини на початку німецької окупації (за щоденником Дмитра Захаровича Браженка) // Сіверянський літопис. – 2013. – №2 (110). – С.71-89.
Etkina I. Ponornitskiy kraj Chernihivshchynu na pochatku nimetskoї okupatsii (za shchodennnykom Dmytra Zakharovycha Brazhenka) [Ponornitsya edge of the Chernihiv region at the beginning of German occupation (by the diary of D. Brazhenko)] // Siverianskiy litopys. 2013. – No 2 (110). – P.71-89.
3. Жагловський А. Нескорені // Життя Полісся. – 2010. – 27 лютого. – № 13 (9518). – 3с.
Zahlovskiy A. Neskoreni [The unsubdued] // Zhyttia Polissia. 2010. – No. 13 (9518). – P.3.
4. Зайцев М. Правда старих зошитів // Гарт. – 1994. – 28 січня. – № 4. – 12с.
Zaitsev M. Pravda starykh zoshytiv [The truth of old notebooks] // Hart. 1994 – No. 4. – P.12.
5. Іванова Т. Ніколи не завоюють фашисти нашу землю // Гарт. – 2000. – 4 серпня. – № 32 – 12с.
Ivanova T. Nikoly ne zavoiuiut fashysty nashu zemliu [Nazis will never win our land] // Hart. 2000. – No.32. – P.12.
6. Книга скорботи України / І. О. Герасимов, І. Т. Муховський, П. П. Панчонко та ін. Чернігів: РВК “Десянська правда”. 2003. – т.1. – 479с.
Knyha skorboty Ukrainy [The sorrow book of Ukraine] / Uporiadnyku: I. O. Herasymov, I. T. Mukhovskiy, P. P. Panchonko ta in. Chernihiv: “Desnianska pravda”, 2003. – vol.1. – 479 s.
7. Ковальчук Л. Не воював, але війну пережив // Нові горизонти. – 2013. – 21 вересня. – №75-76 (8768-8769). – 6с.

- Kovalchuk L. *Ne voiuвав, ale viinu perezhuv [Has not fought, but has survived in the war]* // *Novi horyzonty*. 2013. – No. 75-76 (8768-8769). – P.6.
8. Кононенко Г. У роки страшного лихоліття // *Носівські вісті*. – 2007. – 16 червня. – № 25 (8987). – 6с.
- Kononenko H. *U roky strashnoho lykholittia [During the terrible times]* // *Nosivski visti*. 2007. – No. 25 (8987). – P.6.
9. Косяненко В. Юнацький щоденник часів німецько-фашистської окупації Сосниці (Записки 1942-1943 років) // *Сіверянський літопис*. – 1998. – № 4(22). – С. 109-124.
- Kosianenko V. *Yunatskyi shchodennyk chasiv nimetsko-fashystskoi okupatsii Sosnytsi (Zapysky 1942-1943 rokiv) [The junior diary during the German Nazi occupation Sosnica (Notes 1942-1943)]* // *Siverianskyi litopys*. 1998. – No. 4(22). – P. 109-124.
10. Маркович І. "Маму й брата вбили. Нехай і нас убють" // *Наш край*. – 2013. – 22 червня. – № 49 - 50 (9189-9190). – 8с.
- Markovych I. *"Mamu i brata vbyly. Nekhai i nas ubiut"* [Mom and brother killed. Let us kill] // *Nash kraj*. 2013. – No. 49-50 (9189-9190). – P.8.
11. Михайленко В. Карильське : на теренах століть // *Коропщина*. – 2010. – 9 квітня. – №14 (120). – 10с.
- Mykhailenko V. *Karyl'ske: na terenakh stolit [Karyl'ske during centuries]* // *Koropshchyna*. 2010. – No.14 (120). – P.10.
12. Новодід Віра Ми називаємо себе кімовцями (Спомини про пережиті час війни) // *Сіверянський літопис*. – 2010. – №2-3 (92-93). – С.58-64.
- Novodid Vira *My nazyvaiemo sebe kimovtsiamy (Spomyny pro perezhyte pid chas viiny) [We call ourselves kimovtsyamy (Memoirs about living during the war)]* // *Siverianskyi litopys*. 2010. – No 2-3 (92-93). – P.58-64.
13. Присяжний М.П. Я бачив пекло // *Наш край*. – 2011. – 26 березня. – № 25-26 (8954-8955). – 10с.
- Prisiazhnyi M.P. *Ya bachyv peklo [I have seen hell]* // *Nash kraj*. 2011. – No 25-26 (8954-8955). – P.10.
14. Рондарь Н. Войны начало // *Новини Городнянщини*. – 2013. – 11 травня. – №37-38 (11171-11172). – 6с.
- Rondar N. *Voyny nachalo [The beginning of the war]* // *Novyny Horodnianshchynu*. 2013. – No 37-38 (11171-11172). – P.6.
15. Україна в полум'ї війни. 1941-1945 / П.П. Панченко, О.І. Уткін, В.І. Горелов та ін. - К.: Вид-во "Україна", 2005. – 560с.
- Ukraina v polumi viiny. 1941-1945 [Ukraine in the flames of war] / *Uporiadnyky: P.P. Panchenko, O.I. Utkin, V.I. Horielov ta in.* – Kyiv: "Ukraina", 2005. – 560 s.
16. Зі спогадів мешканки села Хрипівка Городнянського району Чернігівської області Пінчук Валентини Родіонівни, 19300 р.н. // *Особистий архів автора*.
- Zi spohadiv meshkanky sela Khrypivka Horodnianskoho raionu Chernihivskoi oblasti Pinchuk Valentyny Rodionivny. 1930 r.n. // *Osobystyi arkhiv avtora. [From the memoirs of the resident of the village Khrypivka, Gorodnyansky district of Chernigiv region Pinchuk Valentyny Rodionivny. 1930 y.b. // Regime to access: Personal archive of the author.]*
17. Зі спогадів мешканки села Кам'янська Слобода Н. Сіверського району Чернігівської області Ледень Ганни Василівни, 1930 р.н. // *Особистий архів автора*.
- Zi spohadiv meshkanky sela Kamianska Sloboda Novgorod-Siverskoho raionu Chernihivskoi oblasti Leden Hanny Vasylivny. 1930 r.n. // *Osobystyi arkhiv avtora. [From the memoirs of the resident of the village Kamianska Sloboda, Novgorod - Seversky district of Chernigiv region Kostiuhenko Vasyli Hryhorovych. 1930 y.b. // Regime to access: Personal archive of the author.]*
18. Зі спогадів мешканця села Сорокошичі Козелецького району Чернігівської області Костюченка Василя Григоровича, 1930 р.н. // *Особистий архів автора*.
- Zi spohadiv meshkantsia sela Sorokoshychi Kozeletskoho raionu Chernihivskoi oblasti Kostiuhenka Vasylia Hryhorovycha. 1930 r.n. // *Osobystyi arkhiv avtora. [From the memoirs of the resident of the village Sorokoshychi. Kozeletsky district of Chernigiv region Kostiuhenko Vasyli Hryhorovych, 1930 y.b. // Regime to access: Personal archive of the author.]*
19. Зі спогадів мешканки села Наумівка Корюківського району Чернігівської області Симончук Ніни Федотівни, 1933 р.н. // *Особистий архів автора*.
- Zi spohadiv meshkanky sela Naumivka Koriukivskoho raionu Chernihivskoi oblasti Symonchuk Niny Fedotivny, 1933 r.n. // *Osobystyi arkhiv avtora. [From the memoirs of the resident of the village Naumivka, Koriukivsky district of Chernigiv region Symonchuk Nina Fedotivna, 1933 y.b. // Regime to access: Personal archive of the author.]*
20. Зі спогадів мешканки села Стольне Менського району Чернігівської області Семироз Ольги Михайлівни, 1929р.н. // *Особистий архів автора*.
- Zi spohadiv meshkanky sela Stolne Menskoho raionu Chernihivskoi oblasti Semyroz Olhy Mykhailivny, 1929r.n. // *Osobystyi arkhiv avtora. [From the memoirs of the resident of the village Stolne, Mensky district of Chernigiv region Semyroz Olha Mykhailivna, 1929 y.b. // Regime to access: Personal archive of the author.]*
21. Зі спогадів мешканця села Ядути Борзнянського району Чернігівської області Дудки Олексія Тихоновича, 1926р.н. // *Особистий архів автора*.
- Zi spohadiv meshkantsia sela Yaduty Borznianskoho raionu Chernihivskoi oblasti Dudky Oleksiia Tykhonovycha, 1926r.n. // *Osobystyi arkhiv avtora. [From the memoirs of the resident of the village Yaduty, Borzniansky district of Chernigiv region Dudka Alexei Tikhonovich // Regime to access: Personal archive of the author.]*
22. Зі спогадів мешканки села Нові Млини Борзнянського району Чернігівської області Цапенко Надії Сергіївни // *Особистий архів автора*.
- Zi spohadiv meshkanky sela Novi Mlyny Borznianskoho raionu Chernihivskoi oblasti Tsapenko Nadii Serhiivny // *Osobystyi arkhiv avtora. [From the memoirs of the resident of the village Novi Mlyny, Borzniansky district of Chernigiv region Tsapenko Nadija Serhiivna // Regime to access: Personal archive of the author.]*
23. Зі спогадів мешканця села Куринь Бахмацького району Чернігівської області Ільченка Михайла Івановича, 1925р.н. // *Особистий архів автора*.
- Zi spohadiv meshkantsia sela Kurin Bakhmatskoho raionu Chernihivskoi oblasti Ilchenka Mykhaila Ivanovycha, 1925 r.n. // *Osobystyi arkhiv avtora., [From the memoirs of the resident of the village Kurin, Borzniansky district of Chernigiv region Ilchenko Mikhail Ivanovich, 1925 y.b. // Regime to access: Personal archive of the author.]*
24. Зі спогадів мешканки села Городище Бахмацького району Чернігівської області Химиці Олени Миколаївни 1928 р.н. // *Матеріали шкільного музею Городищенської ЗОШ І-ІІІст. Бахмацького району*.
- Zi spohadiv meshkanky sela Horodyshche Bakhmatskoho raionu Chernihivskoi oblasti Khymytsi Oleny Mykolaivny 1928 r.n. // *Materialy shkilnoho muzeiu Horodyshchenskoï ZOSH I-IIIst. Bakhmatskoho raionu [From the memoirs of the resident of the village Horodyshche, Bakhmach district of Chernigiv region Khymytsia Olena Mykolaivna, 1928 y.b. // Regime to access: the school museum of the Gorodischenska secondary school, Bakhmatsky district.]*
25. Зі спогадів мешканки села Комарівка Борзнянського району Чернігівської області Тарахан Ольги Архипівни // *Особистий архів автора*.
- Zi spohadiv meshkanky sela Komarivka Borznianskoho raionu Chernihivskoi oblasti Tarakhan Olhy Arkhyvivny. // *Osobystyi arkhiv avtora. [From the memoirs of the resident of the village Komarivka, Borzniansky district of Chernigiv region Tarakhan Olha Arkhyvivna // Regime to access: Personal archive of the author.]*
26. Зі спогадів мешканця села Оленівка Борзнянського району Чернігівської області Донця Леоніда Григоровича, 1929 р.н. // *Особистий архів автора*.

Zi spohadiv meshkantsia sela Olenivka Borznianskoho raionu Chernihivskoi oblasti Dontsia Leonida Hryhorovycha, 1929 r.n. // Osobystyi arkhiv avtora. [From the memoirs of the resident of the village Olenivka, Borzniansky district of Chernigiv region Donets Leonid Hryhorovych, 1929 y.b. // Regime to access: Personal archive of the author.]

27. Zi spohadiv meshkanky sela Oхiньки Прилуцького району Чернігівської області Биґиби Марії Іванівни, 1929 р.н. // Особистий архів автора.

Zi spohadiv meshkanky sela Okhinky Prylutskoho raionu Chernihivskoi oblasti Byhyb Marii Ivanivny, 1929 r.n. // Osobystyi arkhiv avtora. [From the memoirs of the resident of the village Okhinky, Prilutsky district of Chernigiv region Byhyb Mariia Ivanivna, 1929 y.b. // Regime to access: Personal archive of the author.]

28. Zi spohadiv meshkanky sela Polohy Prylutskoho raionu Chernihivskoi oblasti Krasnolob Nadii Tymofiiivny, 1930 р.н. // Особистий архів автора.

Zi spohadiv meshkanky sela Polohy Prylutskoho raionu Chernihivskoi oblasti Krasnolob Nadii Tymofiiivny, 1930 r.n. // Osobystyi arkhiv avtora. [From the memoirs of the resident of the village Polohy, Prilutsky district of Chernigiv region Krasnolob Nadiya Timofiiivna, 1930 y.b. // Regime to access: Personal archive of the author.]

29. Zi spohadiv meshkanky sela Udaytsi Prylutskoho raionu Chernihivskoi oblasti Yasinovskoi Lyudmyly Mykolaivny, 1935 р.н. // Особистий архів автора.

Zi spohadiv meshkanky sela Udaytsi Prylutskoho raionu Chernihivskoi oblasti Yasinovskoi Lyudmyly Mykolaivny, 1935 r.n. // Osobystyi arkhiv avtora. [From the memoirs of the resident of the village Udaytsi, Prilutsky district of Chernigiv region Yasinovskaya Lyudmila Mykolaivna, 1930 y.b. // Regime to access: Personal archive of the author.]

Shapovalenko Ye.Yu.

Occupation by Nazi troops the Chernihiv region in August - September 1941. according to the recollections of eyewitnesses

Abstract. Based on the memories of eyewitnesses, printed diaries and monographs is investigated the situation of the rural population of Chernihiv region in the period of direct fights and occupation in September, 1941. These memories allow to trace morally - psychological state of the population during the first meeting with the soldiers of the Wehrmacht. Note that the among the population of at that time were typical feelings of embarrassment and fear of the constant threat to their own security and life during the fighting and the subsequent occupation. These concerns took place, such as the Wehrmacht troops could destroy the inhabitants in the event of any suspicion during the attack of a settlement. Especially a depressing effect was caused by massive robbery of peasants during the attack of a settlement. People were forced to watch as within minutes were robbed or destroyed their property, acquired by over the years. The interpersonal contacts peasants and German soldiers were problematic too. Often farmers were had met dismissive attitude and derision their homes that had significantly poorer look, in contrast to German. However, we note that among the invaders were people who adequately regarded local peasants. Other aspects of the first days of occupation the witnesses noted the significant advantage of Nazi weapons and equipment over the Soviet analogue. Difficult for farmers was the farewell to the Red Army soldiers that left their settlements under the pressure of superior enemy forces. Moreover, as noted by witnesses, Soviet soldiers had significantly worse uniform, unlike the soldiers of the Wehrmacht. Witnesses remembered about the inhuman attitude to Red Army soldiers in camps for prisoners of war who were in appalling conditions.

Keywords: memories, the Red Army, the Wehrmacht troops, fighting, occupation, local residents

Шаповаленко Е.Ю.

Оккупация Черниговщины нацистскими войсками в августе - сентябре 1941г. по воспоминаниям очевидцев

Аннотация. На основе воспоминаний очевидцев, напечатанных дневников и монографий исследуется положение сельского населения Черниговщины в период непосредственных боев и оккупации в сентябре 1941 года. Указанные воспоминания, позволяют, проследить морально - психологическое состояние населения во время первых встреч с солдатами Вермахта. Отметим, что среди населения в то время были характерны чувство смущения и страха от постоянной угрозы собственной безопасности и жизни во время боевых действий и последующей оккупации. Эти тревоги имели основания, так как при захвате того или иного населенного пункта войска Вермахта могли уничтожить жителей в случае любого подозрения. Особенно удручающее впечатление вызвали массовые ограбления крестьян при захвате того или иного населенного пункта. Люди вынуждены были наблюдать как в течение минут разрушается или грабится их имущество, нажитое в течение многих лет. Проблемным были и межличностные контакты крестьян и немецких солдат. Довольно часто сельчане встречали пренебрежительное отношение к себе и насмешки по помещений, имевших значительно беднее вид, в отличие от немецких. Но, отметим, что между оккупантов были люди, которые достойно относились к местным жителям. Среди других аспектов первых дней оккупации свидетели отмечали значительное преимущество нацистского вооружения и техники над советскими аналогами. Тяжелым для крестьян было и прощание с бойцами Красной армии, оставляли их населенные пункты под натиском превосходящих сил врага. Причем как отмечали очевидцы, советские бойцы имели значительно хуже обмундирование, в отличие от солдат Вермахта. Вспоминали очевидцы и о бесчеловечном отношении к красноармейцам в лагерях для военнопленных, которые находились в ужасных условиях.

Ключевые слова: воспоминания, Красная армия, войска Вермахта, боевые действия, оккупация, местные жители

POLITICAL SCIENCE

Zaslavska O.

Political Ritual as a Practical Implementation of the Symbolic Content of Political Traditions

Zaslavska Olga, PhD in Political Sciences, Associate Professor
Khmelnyskyi National University, Khmelnytskyi, Ukraine

Abstract. The article is devoted to the theoretical aspects of the study of political rituals. The essence, specificity and structure of political traditions are described. Such socio-cultural element as a ritual that penetrate into modern social awareness and play a key role in the social and political interaction are investigated in the article. The author comes to the conclusion that the tendencies of mythologization and theatricalization are inherent in modern political communication. The political ritual is an implementation mechanism of political mythology into the mass consciousness. The ritual is one of the main symbolic tools of politics. The ritual, serving the function of political socialization, draws the place of the individual within a certain political worldview, determines its behavior, role and the specific form of its activity.

Keywords: political tradition, political myth, symbol, political ritual

Political traditions, on the one hand, accumulate and remain in some forms of meaningful social and political experience of the nation that forms a constitutive basis of political culture, and on the other hand it is the mechanism of transmission, reproduction and further development of experience. From a content point of view, the political tradition is comprised of stable images of political reality and power, embodied in symbols, myths and stereotypes, as well as value-normative guidance of political consciousness and political behaviour of the samples, which are stored and played during the social and political transformations. They are the result of the development of society and reflect the historically developed social and political experience, which is passed from generation to generation.

Ritual is a practical implementation of the symbolic content of political traditions as a special model of political action. The ritual is a standardized set of cultural and symbolic content action undertaken in situations prescribed traditions. The coronation of the monarch, the inauguration of the president, parades, participating in social activities are the examples of political rituals. They are an important manifestation of political involvement or rather dissatisfaction. Thus, mass ceremony accompanying the rise to power of a new leader – a means of strengthening the legitimacy in terms of the involvement of the masses in politics, when the population of the state symbolically shared the glory and power of the leader.

Politics, as a particular sphere of society, can't exist without mythological grounding and ritualized expression. Rituality is a natural characteristic of policy. The political rituals carry on important functions. With their help one can justify and legitimize the usurpation of power, create public sense of the person's significance and belonging to the realization of country's political life, neutralize social conflicts and dissatisfaction with the government. The politics and the power are phenomena that do not fit into the frameworks of rational considerations, because they lean on and get their strength from people's emotions, education and life experience. The study of political rituals allows to see political and power phenomena in terms of emotions, symbols and their impact.

The ritual in the primitive society is the real existence of the myth. A gesture, a ritual, a performance are genet-

ically original forms of myth existence, quite different from its later existence forms as a mythological story. An archaic man actualizes the myth ritually, lights its existence through the reproduction of ritual structures. The political mythology is the result of a particular activity on the creation and distribution of inherent myths, ideologemes and other ideas of the policy that can significantly affect the state administration's object. The mythology creates the illusion of political events and processes, as the myth is convenient because it builds the arguments on ethic standards. The mythology transforms abstract social and political ideals into the certain images that can influence the subject.

The political ritual is an implementation mechanism of political mythology into the mass consciousness. The government certainly forms the mythological and ritual plan in which the mythological identifications realize. A certain political ritual can make such identifications positive as well as negative.

The ritual is one of the most important methods of the implementation of "mystical legitimation" into life. The myth actualizes through the ritual and the ritual is supported and provided by the myth. Most holidays in the totalitarian societies of the XXth century arise from the episodes of the glorious past of leaders and heroes. The ritual, as in the ancient times, was necessary for the reproduction of the sacred event's spirit. American sociologist D. Kertzer pointed the particular significance of ritual actions for political communication. He believes that people communicate through symbols, and the rituals are one of the important forms that combine symbolic meanings. D. Kertzer wrote that through the rituals "people develop their ideas of political institutions and the qualities of political leaders". The political understanding is performed by the mean of symbols and rituals, and the ritual, as an act by which symbolic is expressed, is a powerful weapon of the designing the political reality by ourselves" [1, p.75]. The ritual as an integral part of the political communication, is a standardized repeating of politically significant actions, ideologically (mythologically) authorized and dramatically staged with the aim of regularly confirmation and strengthening of the social and political order. Any rituals, including political, have three-member structure: they envisage the separation of the ritual participants from the everyday life, placing them in the extreme condi-

tions and, finally, the return to everyday life, but as a "sanctified". Such structure of the ritual is performed by the mean of procedural symbols that transport the nature of the collective actions into the minds of the ritual participants.

For the first time a comprehensive analysis of the ritual's socio-political functions was performed by E. Durkheim. His detailed rituals classification was based on the opposition "sacred" – "profane" and it became a starting point of the forming the concepts of the ritual in the functionalist's paradigms (E. Hofman, M. Douglas, B. Malinowski and A. Radcliffe-Brown, W. Warner and others) and psychoanalysis (S. Freud, E. Fromm, C.G. Jung and others). The structuralist interpretations of the ritual are also very important for the disclosure of the ritual's nature. According to this approach, a ritual is a structure that contains certain information that has to be decoded (A. Genep, K. Levi-Stross, E. Leach, V. Turner and others). Thus, V. Turner defines a ritual as a language, the elementary structures of which are symbols. Along with the works of sociologists and anthropologists the notion of ritual is included into a range of researches subject of philosophy, cultural studies, semiotics (A. Bayburin, I. Eibl-Eibesfeldt, M. Eliade, R. Zhirar, G. Zimmel, L. Ionin, E. Cassirer, C. Kuhn, V. Toporov, E. Chepl and others). As a part of the political process, the ritual is studied at the works of B. Dubin, A. Karmadonova, Yu. Levada, K. Mannheim, T. Meyer, D. Misyunova, L. Morina, M. Moss, S. Potseluyev, H. Pocheptsov and others. The category of ritual is considered in the context of the issues of state protocol and ceremonial in the theory and history of public administration (H. Atamanchuk, P. Liadov, R. Uortman and others).

The ritual in the political context (from Lat. *ritualis* – ceremonial, *ritus* – a ceremony, a cult rite) can be defined as a standardized repetition of politically significant, ideologically sanctioned and dramatically staged actions with the aim of regular confirmation and strengthening of the social and political order.

In its original sense the ritual, as a phenomenon that was one of the originators of the sociogenesis, is an order of sacral actions, a ceremonial connected with the social ordering establishment or maintenance. The semantics of lingual definitions of the ritual, points on the immanent focus and indicates the proximity of the concepts of "sacred action" and "order".

Without establishing the goals of profound disclosure of the existing concepts of the ritual, we will only note its general features as the component of political life. The impact on the collective consciousness is the most important and the oldest purpose of the ritual. The social meaning of the latter is based on the group cohesion strengthening (B. Malinowski, E. Durkheim) and harmonization of the group psychological climate (C. G. Jung). The treatment to procedural symbols is in the base of the mechanism of the ritual influence. With the help of these symbols the meanings of collective acts are transported. The ritual can be defined as a sacred action based on the empowerment of the things by the specific (symbolic) characteristics, based on the structure of ritual action, that includes the following steps: a) the separation of the ritual participants from the everyday profane life; b) their transporting in the extreme conditions, c) their return in everyday life, but as a "sanctified", "initiated". The rituals are

performed within the frameworks of the symbolic systems (world view, myth, religion, ideology) that regulate the world perception and behavior of a human or a group. Moreover, the ritual is a constant semiotic structure that has the status of canon and has the meaning and the value in itself.

All abovementioned fully characterize the political ritual.

The first, the nature of the political ritual is in the multifold strengthening of the collective cohesion of the participants through the usage of ideological mythologems and procedural symbols (election program, election strategy visualization, action in the support of the candidate (party), voting procedure, etc.).

The second, the ritual, as a mean of social and political order legitimization, represents a role structure of the society in the policy. As a result, the participants of the ritual, revealing their social and political roles (elite – mass, women – men, "East" – "West", etc.) in the typed ceremonial situations, avoid individualization and responsibility for their own actions. On the other hand, the mechanism of social structuring inherent in ritual, transforms it into a management instrument of socio-political processes.

The third, the place and the role of political ritual in the society's life are defined by the model of its socio-political organization and the type of political regime that have emerged at a certain historical stage of its development. Thus, the systems of ritualized behavior by the providing the permanent reproduction of sacred world order, are the core of its social and political system in the traditional society. With the formation of the industrial society's principles, in the result of the democratization processes, the scenario of power significantly simplified, and the ritualization of political conflict occurs. The massive theatrical rituals (holiday demonstrations, military parades, march of athletes, etc.) become an inherent part of the totalitarian lifestyle in ideocracies of the XXth century, increasing the homogeneity, monumentality and collectivism of the society (K. Mannheim). On the current stage, political rituals remain a powerful tool of political technologies in the situation of dominancy of utilitarian oriented actions of an autonomous individual. The potential of latter one is based primarily on the aesthetic resource of the mass media (design of the election campaign, theatricalization of political events, etc.).

The fourth, the functions of political ritual are integration, structuring, social mobilization and maintenance of its integrity. After gaining the experience in intense group interaction and mutual understanding by the participants of political ritual, the consolidation of the society around a common value system occurs. That promotes stress relief, social conflicts resolving, social and power relations harmonization.

In addition, there are a number of classifications of political rituals in the politic theory. Thus, all the rituals are divided into positive and negative, including the political ones (E. Hofman, E. Durkheim). The first type of conflicts is essentially a metaphor of the closing of a participant to the sphere of sacred (for example, the ritual of floral offerings to the memorial of the Unknown Soldier, the individual act of voting). The second type is based on the system of prohibitions designed to separate the sacred and the vulgar (for example, a ban on the desecration of national symbols).

Rituals division on crisis and calendar is rather widespread (A. Bayburin, E. Durkheim). Thus, the crisis rituals (the President's address to the population when a disaster) have always been and remain the most efficient and the only possible ways of individual and collective experience of extreme situations. The calendar rituals are firmly tied to the particular dates and their regular, yearly repetition and are, in the essence, the reinforcement of a sense of inviolability of social and political order (New Year's Eve, regular election campaign).

A. Bayburin notes that the decomposition of time through the ritual envisages that the world stays the same as it was noted by the last ritual, despite the natural changes [2, p. 123].

Besides this, the rituals can be classified according to the massiveness and the structuring degree; according to the sequence of elements of amorphousness and structuring level; according to the characteristics of the group that performs a ritual for the sake of which it was created (L. Ionin). The rituals of transition or the rituals of initiation (E. Durkheim) or the ceremonies of transition (A. Genep) play an important role in social and political life. They are aimed at the establishing of new individual or collective identity, fixing the personal or the group status and integration of major status groups (the receiving of the citizen passport, the ritual of oath of newly elected government etc.).

The ceremonies of the intensification compose a separate group (E. Chepl and Ch. Kuhn) and are a set of rituals of different types that are produced to withstand the destruction of collective life balance, to intensify the cooperation among the community members, to increase the degree of group cohesion (constitutional assembly, referendum, elections).

Despite the desacralization and deritualization of modern life that greatly affects the "symbols desolation" [3, p. 257], the reducing of the rituals' role. The latter one continues to function, filling the corrected "modernized" forms with new content. Moreover, the common (on a national scale) understanding and interpretation of conventional filling of ritual components is a necessary condition of its effectiveness in the political sphere.

Speaking about the political rituals, one should understand more the ritualized behaviour rather than the ritual as the sacred event in its classical interpretation. According to the observation of L. Morina [4, p. 82], if the symbolic function has a big importance in the ritual, it is not expressed so clearly in the ritual behaviour. However the structuring of the ritualized forms allows them to function in a mode of semiosis and as a result of it the sign and the significance become almost indistinguishable.

The political ritual allows to objectify the organizational forms of interaction, to regulate the relationship between the different parts of the organization (society, group) to support the internal hierarchy, allows each member to identify himself with the organization (the community group), its leader and symbols. Through the ritual, each member of the political organization gains access to the corporate identification codes, signs, symbols of belonging to the organization, which in its turn, means the access to the certain privileges and benefits. The ritual, serving the function of political socialization, marks the individual within a certain political worldview,

determines its political behaviour and political role and also the specific form of its political activity. The nature of the ritual is archaic. This is expressed in the frequency of universal subjects, scenarios, models of social and political behaviour.

Political ritual is cyclic, and develops according to the stages of establishing the social groups, community, contains the universal scheme and behaviour models, which are necessary for the given stage of group development. For example, any of the New Years in modern Ukraine doesn't take place without the official greeting of the first person of the country. It is understood by most people as something familiar and necessary, as a part of the ritual.

The characteristic for the ritual moment of repetition the standardized actions brings the comfort in mass consciousness, frees the individual from the burden of personal freedom and responsibility, especially in crisis times of social development. In totalitarian societies mass theatrical rituals (festive demonstrations, military parades, etc.) are in big demand, because they enhance the homogeneity, monumentality and collectivism of totalitarian lifestyle. The political rituals are in the arsenal of different, particularly, electoral, political technologies that widely use aesthetic possibilities of new media in modern democracies. As in the previous epochs, modern political rituals give the "legitimate" regulated character to the rebellious sentiment and political conflicts, reducing the level of elemental dissatisfaction, stabilizing the existing political system. The rallies, meetings, conferences, presentations, sports and recreational events involving the participation of political actors, party conventions, marches of protests, inauguration of president etc. are also included into rituals. The political parties often use the traditions, rituals and mythological schemes that exist in the mass consciousness to present their ideas in the form that is the most understandable to the audience.

Thus, the ritual is one of the main symbolic means of politics. Understanding the real political process involves clarifying the following issues: how the symbolic field is included in the policy, the characters of managing it and how politicians manipulate it means, argues that ritual is an integral part of the policy of modern industrial societies, not only is the expression of cultural traditionalism of backward countries. The ritual, serving as political socialization, draws position of the individual within a political world view, determines its behaviour, the role and specific method of work.

With political ritual people are constantly informed about who owns the government. Ritual is often used as an important mean of political communication in interstate relations. In terms of social function that performs a ritual in society, political ritual has a number of features. Social integration is of a prior concern. Political ritual acts being flexible in the ritual of achieving the goal of integration is repeatedly changing ritual rules. Besides political ritual can be directed to disintegration, break of social stratification, changing of management system in society, creating conflicts and conflict zones in the community. Most clearly seen in mass are political rituals. These include ritual power struggles, strikes and revolution rituals and others.

Creating the political reality expressed by symbols political ritual is aimed to promote certain political actions

and to form political consciousness. Political ritual may under some circumstances be the core of the whole ritual system of society. Political specialization in this case includes not only certain rituals (social, religious, etc.), but the mainstream of the ritual system. Rituals struggle for power and for holding power are closely related. Symbolic circuit that underlie in them complement each other in structural and functional terms, together they form a complete circuit deployment of transition ritual. In addition, rituals that are holding power can use ritual and symbolic patterns of behavior on the methods of struggle for power

and vice versa. Political ritual allow each member to identify with the organization, its leaders and symbols.

Nature of political ritual is archaic, as evidenced by recurrence is universal stories, scripts, models, social and political behaviour. Political ritual is cyclic, it unfolds according to the stages of social groups, communities, includes universal and necessary for this stage of group development schemes and behaviours. The political myth-making, with its arsenal of ideas, backed by symbols and rituals is integral to the realization of political life, including such aspects as the impact on electoral decisions, mind manipulation, holding power etc.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Kertzer D. Ritual, Politics, and Power. – Yale University Press, 1988. – 235 p.
2. Байбурин А. Ритуал в традиционной культуре: структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов / А. Байбурин. – СПб.: Наука, 1993. – 240 с.
Baiburin A. Rytual v tradytsyonnoi kulture: strukturno-semanticheskii analiz vostochnoslavianskykh obriadov [Ritual in traditional culture: structure-semantic analysis of East Slavic rituals] / A. Baiburyn. – SPb.: Nauka, 1993. – 240 p.
3. Ионин Л. Социология культуры: путь в новое тысячелетие / Л. Ионин – М.: Логос, 2000. – 431 с.
Ionin L. Sotsyolohiia kulturey: put v novoe tysyacheletie [Sociology of culture: way into the new millennium] / L. Ionyn – M.: Lohos, 2000. – 431 p.
4. Морина Л.П. Основы невербальной коммуникативной культуры / Л.П. Морина. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2005. – 130 с.
Moryna LP. Osnovy neverbalnoi kommunikativnoi kulturey [Fundamentals of nonverbal communicative culture] / L.P. Moryna. – SPb.: Izd-vo SPbHU, 2005. – 130 p.

Zaslavska O.O. Political Ritual as a Practical Implementation of the Symbolic Content of Political Traditions

The article is devoted to the theoretical aspects of the study of political rituals. The essence, specificity and structure of political traditions are described. Such socio-cultural element as a ritual that penetrate into modern social awareness and play a key role in the social and political interaction are investigated in the article. The author comes to the conclusion that the tendencies of mythologization and theatricalization are inherent in modern political communication. The political ritual is an implementation mechanism of political mythology into the mass consciousness. The ritual is one of the main symbolic tools of politics. The ritual, serving the function of political socialization, draws the place of the individual within a certain political worldview, determines its behavior, role and the specific form of its activity.

Keywords: political tradition, political myth, symbol, political ritual

Заславская О.А. Политический ритуал как практическое воплощение символического содержания политических традиций

Статья посвящена теоретическим аспектам исследования политических ритуалов. Раскрывается суть, специфика и структура политических традиций. Рассмотрен политический ритуал как одно из главных символических средств политики, которое пронизывает современное общественное сознание и играет значительную роль в социально-политическом взаимодействии. Определены основные признаки ритуала как составляющей политического бытия и проанализированы основные подходы к его типологизации.

Ключевые слова: политическая традиция, политический миф, символ, политический ритуал

Баши́нський І.А.

Проблемні аспекти формування податкової культури в Україні

Баши́нський Ігор Анатолійович, аспірант кафедри державного управління і місцевого самоврядування Херсонський національний технічний університет, м. Херсон, Україна

Анотація. У статті розглянуто проблеми та встановлено причини, що гальмують процес розвитку високої податкової культури населення та виховання сумлінного платника податків. Визначено чинники, з якими пов'язаний низький рівень податкової культури в Україні.

Ключові слова: податки, податкова культура, платники податків, фіскальна служба

Вступ. Найважливішим елементом удосконалення економічних відносин між державою, з одного боку, а також господарськими суб'єктами і населенням, з іншого, виступає зміцнення податкової культури. Її стан визначається належним виконанням обов'язків щодо сплати податків і зборів, що формують основну частину бюджетів усіх рівнів.

Проблемі формування та підвищення податкової культури в Україні до останнього часу надавалося недостатньо уваги з боку держави і контролюючих органів. Лише останні роки Урядом України перед органами доходів і зборів поставлено завдання – збільшити надходження державного бюджету не за рахунок фіскального тиску, а за допомогою заходів, що стимулюватимуть економічну активність вітчизняного бізнесу. Серед таких заходів визначено п'ять пріоритетних, один з яких – формування нової податкової культури [1].

3 грудня 2012 року податкова та митна служби об'єднані в Міністерство доходів і зборів України. Проблематика формування податкової культури посідала важливе місце в комплексі заходів щодо виконання стратегічного плану розвитку Міністерства доходів і зборів України на 2013-2018 роки. Передбачалося докорінно змінити відношення суспільства до податкової служби, що мала перетворитися з фіскального органу на сервісну службу. Зі зміною влади в Україні 2014 року Міністерство доходів і зборів було реорганізовано в Державну фіскальну службу України. Чи справді відбудеться зміна моделі організації податкових відносин з клієнтоорієнтованої (сервісної) моделі на фіскально-контрольну (силову) модель – покаже час. Можливо, в умовах анексії Криму, проведення антитерористичної операції на сході України, що супроводжується спадом виробництва та зменшенням податкових надходжень до бюджету є раціональним у короткостроковій перспективі перейти від сервісної до силової моделі податкових відносин. Проте, у довгостроковій перспективі силова модель податкових відносин не сприяє формуванню високої податкової культури населення та вихованню сумлінного платника податків.

З метою визначення оптимальних шляхів розвитку високої податкової культури в суспільстві слід установити проблемні аспекти цього явища та проаналізувати причини її низького рівня в Україні. Світовий досвід у цьому сегменті державного управління свідчить про потребу визначення та однозначного розуміння чинників, з якими пов'язаний низький рівень податкової культури в Україні, вироблення єдиних науково обґрунтованих підходів до формування національної податкової культури з урахуванням еконо-

мічних, фінансових, демографічних та соціальних особливостей розвитку держави.

Короткий огляд публікацій з теми. Питання, пов'язані з дослідженням проблем формування податкової культури, у науковій літературі висвітлено в багатьох фахових виданнях і наукових статтях. Зокрема, особливої уваги заслуговують праці В. Андрущенко, З. Варналій, А. Василенко, В. Вишневського, Т. Воїнової, Я. Калустяна, О. Кирилова, О. Ковнір, А. Крисоватого, А. Лаврешова, П. Мельника, С. Оншинко, О. Павленко, В. Печуляка, В. Ручкіної, Л. Тарангул, Е. Ткаличевої, В. Ткачука, Ю. Клепикової-Чижової, В. Хар та ін. Однак, незважаючи на численні наукові розробки, проблема формування податкової культури не отримала системного розв'язання в Україні, а тому й надалі залишається актуальною.

Мета. Ми ставимо за мету в нашій статті дослідити проблеми і встановити причини, що гальмують процес розвитку високої податкової культури населення та виховання сумлінного платника податків в Україні. Визначити чинники, з якими пов'язаний її низький рівень.

Матеріали и методи. Для досягнення поставленої мети при розгляді предмета дослідження нами застосовувалися методи аналізу, синтезу, індукції, дедукції, органічної єдності теорії та практики сучасної державної податкової політики. Системне застосування методів дозволило здійснити комплексний аналіз проблемних аспектів формування культури населення.

Головним завданням державної влади будь-якої країни є забезпечення стабільного соціально-економічного розвитку для підвищення добробуту населення і зміцнення її потенціалу та забезпечення потреб майбутніх поколінь. Важливе місце серед цих завдань посідає формування та вдосконалення вітчизняної податкової культури, рівень розвитку якої характеризується не лише відсутністю партнерських взаємовідносин між платниками податків та контролюючими органами, а й існуванням між ними постійних і численних протистоянь та конфліктів.

Незважаючи на деякі позитивні зрушення, процес формування податкової культури в Україні стикається з багатьма проблемами, серед яких варто відзначити такі:

1. Незбалансована, невиважена і неефективна податкова та бюджетна політика держави, що характеризується для платників податків невідповідністю ціни державних послуг фактичному обсягу одержуваних суспільних благ.

На сьогодні критичним для України є те, що принципові рішення в сфері бюджетної та податкової політики досить часто ухвалюються під тиском політич-

них амбіцій, які не мають під собою економічного підґрунтя. Розробляючи бюджет уряд кожного року виявляє, що його доходів не вистачає для покриття запланованих витрат. Це пояснюється тим, що рівень уже взятих на себе державою зобов'язань несумісний з розміром державних доходів.

2. Податкова система України пов'язана з високими витратами для держави і для платників, а основний акцент у податковому адмініструванні робиться на фіскальній функції [2]. На відміну від країн ЄС податкова система України не є інструментом підвищення конкурентоспроможності держави, не сприяє зростанню економічної активності суб'єктів господарювання. Податкова система останніми роками не лише втратила динамізм якісного розвитку, а й продукувала ризики для економічної стабільності та безпеки, що, безумовно, сприяло формуванню антифіскальної поведінки суб'єктів оподаткування.

Українська податкова система за всі роки незалежності була однією з найбільш складних і найменш ефективних не тільки серед країн європейського регіону, а й у глобальному порівнянні. Це підтверджують міжнародні звіти та рейтинги. У рейтингу податкових систем Paying Taxes 2014, підготовленому Світовим банком, Україна посіла 164 місце зі 189 досліджуваних країн. Серед країн Європи та Центральної Азії у порівнянні з Україною найгірші показники мають лише Узбекистан (168 місце) та Таджикистан (178 місце) [3].

Існуюча податкова система унеможливує планування ведення бізнесу в Україні. Держава, підсилюючи податковий тиск, все частіше стикається з кризою надходжень податків до бюджетів, що не сприяє процесу формування податкової культури в Україні.

3. Недосконалість, складність, нестабільність і суперечливість податкового законодавства України, у результаті чого платники податків не завжди мають можливість безперервно ознайомлюватися з новими змінами в законодавстві і швидко реагувати на них [2]. Ухвалення Податкового кодексу вирішує названу проблему лише частково, так як незважаючи на зменшення кількості податків та зборів з 43 до 22 (наразі пропонується зменшити кількість податків до 9), у платників залишається чимало проблемних питань. Як свідчить практика, застосування Податкового кодексу, окремі його статті потребують дальшого вдосконалення або перегляду.

4. Значний часовий розрив між виникненням проблем бізнесу та нормативним реагуванням на них органами, відповідальними за податкову політику держави [6]. Водночас не припиняється ганебна практика внесення системних коригувань до тексту Податкового кодексу України без обговорення з учасниками ринків.

5. Високі податки, що підривають зацікавленість платників податків у господарській діяльності. Загальне податкове навантаження на прибуток підприємства складає 38 відсотків: фактично з валового прибутку підприємство має сплатити 20 відсотків ПДВ та 18 відсотків податку на прибуток. Висока ставка ПДВ стимулює приватний інтерес до отримання незаконних бюджетних відшкодувань, побудови відповідних схем (уключаючи конвертаційні центри, створення за кордоном фіктивних підприємств, "відкати" та хабарі). Податкове навантаження на фонд оплати праці складає

в середньому 93 відсотки: для виплати 1 грн. заробітної плати підприємство має заплатити в бюджет 0,93 грн. при цьому таке співвідношення не змінюється залежно від розміру заробітної плати працівника [4].

Оподаткування реального сектору економіки надто обтяжливе. Воно пригнічує процеси економічного відтворення, а підприємство може працювати рентабельно, як правило, лише за умови приховування своїх доходів та ухилення від оподаткування. Надмірне податкове навантаження призводить до таких негативних наслідків, як зниження ділової активності суб'єктів господарювання, "тінізація" економіки, відтік національних капіталів за кордон. Надмірний рівень оподаткування сповільнює зростання валового внутрішнього продукту та є однією з причин виникнення таких кризових явищ у суспільстві, як соціальна напруженість та загальне зубожіння населення. Для платників податків, які не мають пільг і виконують свої платіжні зобов'язання, податковий тиск є вдвічі більшим. Усі останні зміни в податковому законодавстві були спрямовані лише на те, як змусити легальний бізнес сплачувати ще більше, не було жодних змін для створення передумов легалізації бізнесу. Українська система оподаткування побудована таким чином, що чим більше підприємство виробляє – тим більше воно сплачує податків. Тобто чим ефективніше підприємство працює, виробляє додаткової вартості – тим більше воно повинно сплатити до бюджету. Відповідно менш ефективні, збиткові підприємства можуть взагалі нічого не платити [4].

6. Відсутність соціальної справедливості в оподаткуванні. Бідні громадяни в Україні сплачують у 50 разів більше податків, ніж багаті громадяни (у перерахунку на гривню доходу), що становить загрозу національній безпеці держави та соціальній стабільності. Існує значна податкова дискримінація працюючих громадян: трудові доходи у вигляді заробітної плати оподатковуються за ставками щонайменше втричі вищими ніж доходи від нетрудової діяльності (дивіденди, відсотки за депозитними вкладками, прибутки від продажу рухомого та нерухомого майна та ін.). Та частина населення, яка працює в легальному секторі економіки, фактично утримує всіх пенсіонерів та людей, які потребують соціальної допомоги. Громадяни, які працюють у тіньовому секторі, не роблять жодного вкладу в соціальну сферу країни, а також у своє майбутнє соціальне забезпечення. Такі громадяни отримують заробітну плату "у конвертах", вищу ніж ті люди, із заробітної плати яких проводяться всі належні відрахування. З настанням пенсійного віку людина, яка не зробила жодного вкладу в своє соціальне забезпечення (не має значення – свідомо чи ні), звернеться за пенсійним забезпеченням, мінімальний рівень якого держава зобов'язана надати для кожного громадянина. Така соціальна несправедливість призводить до постійного дефіциту бюджету Пенсійного фонду [4].

7. Процес глобалізації, зниження або усунення протекціоністських бар'єрів як причина зростання конкуренції фірм і внаслідок цього – постійний пошук господарськими суб'єктами способів мінімізації податкових платежів [2]. На ринку залишаються ті, у кого мінімальні витрати. Тому, щоб вижити, підприємства вимушені мінімізувати податки. Заощаджуючи, ці

підприємства перекладають податковий тягар на менш мобільних платників податків. Якщо підприємство більше платитиме податки, у світі глобальної конкуренції воно швидше втратить ринкову нішу. У цьому випадку не допоможуть ні заклики до соціальної відповідальності, ні міркування про те, що сплачені податки підуть на освіту, охорону здоров'я, ні соціальна реклама.

8. Значний вплив державних контролюючих органів на діяльність підприємств. Фіскальні органи стають учасниками роботи підприємства та планування його діяльності. Вони безпосередньо втручаються в діяльність підприємства через свої повноваження контролю його витрат. Ця проблема, пов'язана із значним впливом на податкові відносини суб'єктивних чинників, монополізму держави в галузі оподаткування та надання суспільних благ.

9. Стрімкий розвиток "тіньової" економіки, "офшоризація" діяльності підприємств. За результатами міжнародних досліджень, рівень податкової сумлінності перебуває в зворотній залежності від розмірів тіньової економіки. Лише 2013 року тіньовий обіг коштів в Україні становив 280 млрд. грн., що перевищує річні податкові надходження [5].

10. Проблема взаємної соціальної відповідальності громадянина, бізнесу і держави. Держава виконує всі соціальні програми, піклується про підвищення добробуту населення, відповідає перед громадянами, створює умови для розвитку підприємництва, а громадяни в свою чергу, своєчасно і повним обсягом сплачують податки. Водночас сьогодні це залишається лише мрією.

11. Відсутність прозорості і зрозумілої для кожного платника податків інформації про напрямки та ефективність використання сплачених податків та зборів. Бюджет України залишається далеким від прозорості для пересічних громадян, що породжує недовіру і дає підстави для ухилення від сплати податків. Такі справи з прозорістю інформації дають негативні результати – підприємці, сплачуючи податки, не отримують від держави адекватних послуг і благ, тому вважають державну систему розподілу суспільних благ несправедливою, не довіряють державі, і отже, як результат, для поновлення своїх витрат ("збитків") намагаються будь-якими шляхами уникнути або мінімізувати оподаткування, навіть якщо раніше вони це ніколи не робили.

12. Недовіра значної частини населення до держави, державних установ і фіскальних органів зокрема, відсутність між ними реального діалогу і компромісу [2]. Рекламно-інформаційні заходи під гаслами "Заплати податки і спи спокійно" виявилися малоефективними внаслідок недовіри населення до органів державної влади. Ці акції успішні лише в тому разі, якщо держава здатна забезпечити стабільність податкової системи, жорсткість контролю за сплатою податків, а також, що важливе, власну соціально відповідальну поведінку (включаючи дотримання законів державними службовцями) [6].

13. Негативне ставлення більшості населення до сплати податків, достатньо низький рівень переконання в платників в потребі сплати податків та відсутність моральної відповідальності за ухилення від оподаткування або його "мінімізацію", акцент тільки

на особистий, а не суспільний прибуток абсолютної більшості громадян. Ставлення платників податків до сплати податків завжди було неоднозначним. З одного боку, податки носять об'єктивний характер, їх потреба зумовлена існуванням держави; з іншого боку, податки являють собою вилучення частини доходу, і тому часто негативно сприймаються населенням.

14. Масштабні ухилення від сплати податку на доходи фізичних осіб як з боку роботодавців, так і найманих працівників ("зарплати у конвертах"), а також неправдиве складання податкових декларацій про отримані доходи [2]. Проблема легалізації заробітної плати сьогодні визначена Урядом як першочергова. Її вирішення залежить від створення розумної, справедливої системи оподаткування фонду оплати праці. Не менш важливий аспект – це низька податкова культура роботодавців та правова освіта найманих працівників, які погоджуються на зарплату "в конверті";

15. Наявним є "слабкий зв'язок" між державою і платником податків. Недостатньо уваги надається дотриманню прав платників податків та виконанню державою покладених на неї функцій відповідно до чинного законодавства [7]. На практиці мають місце численні факти порушення прав платників податків: на інформацію, на захист, на оскарження дій та рішень посадових осіб податкових органів, на конфіденційність.

16. Недостатня просвітницька робота з майбутніми платниками податків щодо формування високої податкової культури. Однією з причин приховування доходів та ухилення від сплати податків є етично-психологічний стан окремих платників податків, що характеризується негативним відношенням до чинної системи оподаткування. Таке ставлення деякою мірою пояснюється низьким рівнем їхньої податкової культури. У разі відсутності з боку держави пропаганди податкової сумлінності молодь, спілкуючись з такою категорією незаконослухняних платників, робить висновок про те, що податки – це зло. Практика свідчить, що не можна виховати сумлінного платника податків, якщо не показувати прикладів чіткого і правильного застосування податкового законодавства.

17. Відсутність основ податкової грамотності серед населення. Недостатні інформування, консультування громадян, рекламно-інформаційні заходи, використання каналів ЗМІ. На сьогодні зазначену роботу зосереджена лише в фіскальній службі. Проте, зусиль лише контролюючих органів у напрямку підвищення податкової культури недостатньо, проблема полягає в нестачі подібних заходів загальнодержавного рівня і масштабі. Тому найбільше правопорушень у сфері оподаткування виявлено не з навмисних мотивів платників, а саме через недостатню їхню поінформованість про нові чи ймовірні зміни в чинному законодавстві країни [8].

18. Непрофесіоналізм, нездатність окремих податківців налагоджувати партнерські відносини з платниками податків, працювати з ними в тандемі, допомагати їм порадою, бути консультантом і водночас контролером [2].

19. Контролюючі органи в сфері оподаткування в своїй роботі не надають належної уваги методам, спрямованим на розвиток та формування в платників

податкової свідомості, орієнтованої на добровільну сплату податків [2]. Взаємовідносини платників та фіскальних органів характеризуються однобокістю, що розрахована на примусове адміністрування податків. Окремі посадовці помилково вважають, що вони мають єдине важливе завдання – збирання податків, яке виправдовує всі засоби.

20. Непрестижність роботи в фіскальних органах регіонального рівня (державних податкових інспекціях), низька соціальна мотивація, велика плінність кадрів гальмують ефективну діяльність як самих інспекцій, так і податкової системи в цілому [2].

21. Наявність непоодиноких фактів корупційних діянь і зловживань своїм службовим становищем посадовими особами державних структур, у тому числі фіскальних органів та неналежного виконання професійних обов'язків, що дискредитують державу і фіскальну службу [2]. Відсутність демонстративних прикладів покарання чиновників згідно з нормами, що передбачають відповідальність за їхні неправомірні рішення чи бездіяльність.

Досліджуючи проблеми, з якими стикається процес формування і розвитку податкової культури, не можна не відзначити одну з найактуальніших. Громадяни України ще не до кінця приймають фундаментальні і загальноприйняті в ринковому суспільстві політичні цінності, наприклад, такі що податки – це не просто обов'язок, а почесний обов'язок, оскільки сумлінне виконання обов'язку платника податків кожним громадянином є запорукою зміцнення державності та економічною передумовою формування громадянського суспільства в країні. Ментальність українця ще не дозволяє говорити йому від імені платника податків. В Україні несплата податків практично не впливає на імідж, ділову репутацію платника. Населення вважає чинну систему оподаткування доходів та розподілу видатків економічно необгрунтованою та соціально несправедливою. Переважна більшість платників вважає нинішню податкову систему неефективною і не очікує поліпшення умов для розвитку підприємництва в найближчій перспективі.

В Україні більшість громадян з об'єктивних чинників (фінансова криза, погіршення економічного становища, скорочення підприємств і працівників, збільшення безробіття, зменшення реального рівня заробітної плати, значне зростання цін на товари і послуги) та суб'єктивних причин (недовіра до держави та її установ, недостатня правова та економічна грамотність, байдужість до майбутнього) досить лояльно відноситься до такого явища, як отримання "чорної" заробітної плати та остаточно не усвідомлює її негативні наслідки в майбутньому. Складається хибне коло: чим менше офіційна зарплата – чим менше відрахування податків до бюджетів, чим нижче рівень життя людини – тим не охочіше вона сплачує податки з економічних міркувань. Чим більша недовіра громадян до влади, чим більше розшарування доходів населення – тим менше податків сплачується громадянами, які вважають себе бідними з морально-етичних міркувань. Розуміння своєчасного і повного виконання податкових зобов'язань перед державою навряд чи можливе за умов фіскального пресингу. Розірвати це хибне коло дуже важко, якщо Україна буде залишати-

ся демократичною, соціальною та правовою державою лише декларативно, на папері.

Результати та їх обговорення. Отже, аналізуючи проблемні аспекти формування податкової культури вітчизняних платників податків, слід наголосити, що її низький рівень пов'язаний з чинниками, які можна умовно об'єднати в чотири групи: чинники економічного, соціального, організаційно-управлінського та нормативно-правового характеру.

Чинники економічного характеру пов'язані з прорахунками в податковій та бюджетній політиці, недосконалою податковою системою, дефіцитом бюджету, високим рівнем податкового навантаження суб'єктів господарювання, кризою платежів, інфляційними процесами, зниженням платоспроможності населення, погіршенням фінансового стану суб'єктів господарювання, діяльністю суб'єктів, що ведуть незареєстровану належним чином господарську діяльність, функціонуванням суб'єктів, які мають ознаки фіктивності та інші.

Соціальні чинники визначені диспропорцією в розподілі доходів серед населення, значним рівнем споживчих витрат, невисоким рівнем зайнятості громадян, низьким рівнем податкової свідомості населення та довіри до державних органів влади. До чинників організаційно-управлінського характеру відносять: недосконалість системи податкового контролю за діяльністю платників податків; недостатній рівень юридичної, економічної та психологічної підготовки працівників фіскальної служби, низька соціальна мотивація, велика плінність кадрів у податкових інспекціях, недостатня захищеність від фізичного та економічного тиску тощо. Чинники нормативно-правового характеру до останнього часу також не сприяли підвищенню податкової культури в суспільстві. Упродовж двадцяти років незалежності українське податкове законодавство відзначалося системністю та високим рівнем нестабільності. До моменту ухвалення Податкового кодексу діяльність у сфері оподаткування регулювалася значною кількістю нормативно-правових актів. Суттєвим недоліком були розбіжності та суперечності в чинному законодавстві, надто висока об'ємність, а також його невідповідність економічним і соціальним реаліям. Законотворча діяльність у цьому напрямку також не відрізнялася системним підходом.

Низький рівень податкової культури, податковий та правовий нігілізм, недосконалість правової бази, дефективність сформованих у суспільстві соціальних відносин та інші причини зумовлюють небажання повної або часткової сплати податку, що призводить до правопорушень або ухилення від сплати податків – учинення певних заходів, що суперечать загальноприйнятим, законодавчо встановленим нормам податкової поведінки [9]. Ці явища мали місце в Україні на початку 90-х років минулого століття, загострилися під час світової фінансової кризи 2008-2009 рр., не зникли сьогодні і тому потребують вирішення в найближчій перспективі. Запровадження на державному рівні програми дій щодо формування податкової культури населення та виховання нової генерації сумлінних платників податків дозволить нейтралізувати економічні, соціальні, організаційні і правові чинники зазначених проблем в Україні.

Висновки. Наявність комплексу зазначених проблем значно підірвало довіру громадян до дій владних інституцій і податкової політики держави зокрема. Відсутність системних, рішучих, дієвих і неформальних заходів для подолання зазначених проблем по-

тане гальмом на шляху задекларованих Президентом України соціально-економічних реформ і перетворення України на економічно розвинену і процвітаючу країну з високим рівнем податкової культури.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Офіційний веб-сайт Державної податкової служби України // Головна / Новини / [Е-ресурс]:
Official Website - State Tax Administration of Ukraine // Home // News / Available at:
<http://www.sts.gov.ua/media-tsentr/novini/56410.html>
2. Башинський І.А. Формування податкової культури в Україні // 36. наук. праць Херсонського національного технічного університету. - Вип.2 (5). - Херсон, 2011.- С.9-14.
Bashynskiy I.A. Formation of tax culture in Ukraine // Coll. sciences. works Kherson National Technical University. - V.2 (5). - Kherson, 2011.- S.9-14
3. Проект "Ведение бизнеса", Экономические данные [Е-ресурс]
The "Doing Business", Economic Data / Available at:
<http://russian.doingbusiness.org/rankings>
4. Офіційний веб-портал Верховної Ради України // Законотворчість / Законопроекти / Пояснювальна записка до проекту Закону України "Про внесення змін до Податкового кодексу України" № 4855 від 13.05.2014 [Е-ресурс]
Official web-portal of the Verkhovna Rada of Ukraine // Legislation / Bills / explanatory note to the draft Law of Ukraine "On Amendments to the Tax Code of Ukraine " № 4855 from 13.05.2014 / Available at:
http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=50880
5. Вісник Міністерства доходів і зборів України, травень 2014 року № 20, С.5
Bulletin of the Ministry of income and charges Ukraine, May 2014 number 20, p.5
6. Вісник Податкової служби України, жовтень 2011 року, № 37, С. 23.
Tax Service of Ukraine Herald, October 2011, № 37, p.23
7. Ручкіна В.М. Формування податкової культури в Україні та аналіз її складових частин // Економіка промисловості. - 2013.- № 1-2 (61-62) С.194-200.
Ruchkina V.M. Formation of tax culture in Ukraine and analysis of its components // Economy promyslovosti.- 2013.- № 1-2 (61-62) S.194-200.
8. Безпалько І.Р. Удосконалення взаємин платників податків із податковими органами. - Науковий вісник НЛТУ України. - 2009. - Вип. 19.2.
Bezpalcko I.R. Improving relations between taxpayers and tax authorities. - Scientific Bulletin NLTU Ukraine. - 2009 - Vol. 19.2.
9. Іванов Ю.Б., Крисоватий А.І., Кізіма А.Я., Карпова В. В. // Податковий менеджмент // Навчальний посібник /Київ: Знання, 2008.- 525 с.: [Е-ресурс]
Ivanov Y.B., Krysovatyy A.I., Kizyma A.J., Karpov V. // Tax Management // Textbook/Kyiv - Znannya-, 2008.- 525 c.: [Online]:
<http://www.info-library.com.ua/books-text-9832.html>

Bashynskiy I.A. Problematic aspects of tax culture in Ukraine

Abstract. The article discusses the problems and the reasons for that hinder the development of high-tax culture and population education conscientious taxpayer. Defined determinant, which linked low level of tax culture in Ukraine.

Keywords: taxes, tax culture, taxpayer, fiscal service

Башинский И.А. Проблемные аспекты формирования налоговой культуры в Украине

Аннотация. В статье рассмотрены проблемы и установлены причины, которые тормозят процесс развития высокой налоговой культуры населения и воспитания добросовестного налогоплательщика. Определены факторы, с которыми связан низкий уровень налоговой культуры в Украине.

Ключевые слова: налоги, налоговая культура, налогоплательщики, фискальная служба

Білошицький В.І.

Цивільно-військові відносини в умовах демократії: значення для України

Білошицький Володимир Іванович, здобувач

*Центр перспективних соціальних досліджень Міністерства соціальної політики та НАН України
м. Київ, Україна*

Анотація. Досліджено роль громадянського суспільства у створенні збалансованої системи цивільно-військових відносин, деталізовано специфіку та напрямки впливу громадянського суспільства на інститут демократичного цивільного контролю, на воєнну організацію (сектор безпеки і оборони) держави.

Ключові слова: *цивільно-військові відносини, громадянське суспільство, демократичний цивільний контроль, воєнна організація держави, сектор безпеки і оборони, ціннісний вплив*

Громадянське суспільство та цивільно-військові відносини (ЦВВ) мають безпосередній причинно-наслідковий зв'язок, розгалужену систему взаємодії, періодично змінювану форму домінування «суспільства» над «відносинами» та навпаки. Це пояснюється усталеною присутністю силових інституцій у загальній конструкції політичних систем (держав), потужних впливах військовиків на реальну політику, що ними пропонується. Епізодичні пацифістські пропозиції та дозовані роззброювальні акції практично завжди заперечуються новими мілітаристськими приготуваннями, масштаби та спрямованість яких у сучасних умовах помітно прогресують. Посилюється роль представників силових структур у формуванні політичних курсів сучасних країн та корекції їх політичних режимів. Особливо помітною є роль «людей в погонах» у перехідних політичних системах, до яких належать РФ, Україна та ін. держави, що перебувають на етапі глибоких суспільних змін. Ці аргументи дозволяють надати цивільно-військовим відносинам статусу важливого чинника соціально-політичних перетворень, який попри ситуативні відмінності зберігає (посилює) власне державотворче значення.

Громадянське суспільство є родовим поняттям стосовно всієї палітри цивільно-військових відносин. Домінантний конструктивізм громадянського суспільства полягає в його здатності імплементувати в сукупність суспільних зв'язків ціннісні засади людської життєдіяльності (як індивідуальної, так і колективної). При цьому саме громадянське суспільство пропонує умовний ряд «вищих цінностей» людського буття, до яких належать безпека, державність, добробут, органічне відчуття національної ідентичності тощо. Цілком природно, що суспільство громадянського рівня розвитку ставить питання про необхідність системного захисту своїх ціннісних основ, що на рівні наукових узагальнень іменується «системою забезпечення національної безпеки».

ЦВВ у загальному плані можуть бути визначені як сукупність відносин, що виникають між військовими інституціями, з одного боку, та цивільним урядом, неурядовими інституціями, організаціями та громадянами – з іншого. У формуванні ЦВВ як системного соціально-політичного утворення важливе місце посідає громадянське суспільство, рівень розвитку якого є визначальним стосовно якості діалогу між військово-службовцями та цивільними громадянами. Про це докладніше.

Залежно від впливу військовослужбовців на політичний істеблішмент конкретної країни доцільно розрі-

зняти «цивільно-військові» та «військово-цивільні» відносини. Перші властиві країнам західної демократичної культури, другі – державам з помітними тоталітарними (авторитарними) традиціями, де військові еліта зберігає авторитет та володіє досконалими механізмами впливу не лише на зовнішні, а й внутрішньополітичні процеси. У постсоціалістичних країнах (у тому числі Україні) відбувається складний процес ствердження цивільно-військових відносин на демократичній основі. На противагу цьому, в сусідній Росії домінують військово-цивільні відносини, а термін «военно-гражданские отношения» (рос.) розглядається як єдиний спосіб вербального кодування загального ставлення Кремля до власного населення та інших країн. Дана понятійно-категоріальна різниця має принципове значення для проектування та практичної реалізації державних безпекових (оборонних) систем. Убезпечення країни на засадах активного розгортання цивільно-військового діалогу має на меті формування відкритого, плюралістично організованого суспільства, здатного ефективно маневрувати суспільними ресурсами в загрозованих ситуаціях. У протилежному випадку в загальній системі соціальних взаємин домінують «люди в погонах», що збіднює, спрощує соціальні комунікації, а загалу пропонується модель поведінки, орієнтована на підготовку до чергової військової акції (війни, конфлікту, військової допомоги тощо).

Способом практичної реалізації конструктивного потенціалу цивільно-військових відносин виступає інститут демократичного цивільного контролю над воєнною організацією держави, правоохоронними органами та ін. представниками силових структур. Враховуючи структурну розгалуженість останніх та їх намагання звузити можливості суспільного впливу на функціональні, кадрові, фінансові, логістичні, духовні та ін. характеристики життєдіяльності, державна влада наполягає на формуванні відповідного законодавства з питань контролю над воєнною організацією (сектором безпеки і оборони). Як правило, такий контроль складається з парламентського, президентського, урядового, судового, громадського та ін. різновидів. За рахунок цього вдається забезпечити прозорість військової сфери, мінімізувати «закриті зони» професійної діяльності військовиків, створити багаторівневу систему прямих і зворотніх комунікацій між людьми в погонах та цивільними співгромадянами, а також знизити суб'єктний потенціал силових структур до рівня, що не загрожує політичній системі деструктивними впливами у вигляді протиправного захоплення влади (перевороту, путчі тощо).

Наукові, дидактичні, аналітичні та ін. матеріали, що стосуються сенсу, соціального значення, гуманістичного потенціалу та перспектив розвитку громадянського суспільства в демократичних країнах демонструють невинний змістовно-плюралістичний прогрес, що дозволяє доволі категорично стверджувати про неможливість побудови «завершеної», «досконалої», тим більше «єдиної» теорії даного суспільного феномену. Як наслідок, до громадянського суспільства «мінімально» відносять: а) сферу вільної, творчої життєдіяльності особистості, колективів і асоціацій, що функціонує за межами державного примусу; б) суспільство на певній стадії розвитку, де функціонують недержавні структури, які добровільно сформувалися в економічній, політичній, соціальній і культурній сферах життєдіяльності людини та спроможні впливати на дії влади; в) сукупність недержавних – економічних, політичних, соціальних, культурних та ін. стосунків [1, 160]. На противагу цьому, «максимальних» (розширених, деталізованих) тлумачень сутності громадянського суспільства нараховується доволі багато, жодне з яких не є істиною в останній інстанції.

У сучасній Україні наукові студії, предметом яких виступають різні прояви громадянського суспільства, демонструють невинне змістовне урізноманітнення. Зокрема, проблематику громадянського суспільства висвітлюють Боднар К.А., Бойчук М.А., Горбань О.В., Гурицька М.С., Давиденко В.В., Косілова І.О., Кравчук В.М., Новоскольцева Л.О., Сергєєв В.С., Товмаш Д.О., Чувардинський О.Г. та ін.

У вказаних вище роботах наголошується, що рівень розвитку громадянського суспільства відображає відносний результат історичного розвитку соціуму. Цей рівень відкриває перед особистістю можливість оволодіти всією гамою суспільних стосунків, що існують у даний момент та мають загальносуспільне схвалення. Крім того, досягнутий громадянським суспільством рівень формує способи задоволення людиною безпосередніх життєвих потреб та інтересів. Додамо: в тому числі тих, що можуть бути забезпечені виключно військовими засобами.

Узагальнення з приводу динаміки громадянського суспільства в країнах західної політичної культури виглядають наступним чином.

Метою розвитку суспільства даного типу є досягнення свободи – умов і способів існування людини як активного та повноправного члена співтовариства, «рівного серед рівних», здатного формулювати ціннісні орієнтири та задовольняти свої інтереси відповідно до норм і правил, що встановлені в суспільстві [2, 58].

Принципами громадянського суспільства є: економічна свобода, багатоманітність форм власності та ринкові відносини; безумовне визнання і захист природних прав людини і громадянина, що передбачає рівність усіх перед законом; відкритість та саморегуляція; розвиток демократії як політичного ідеалу і механізму життєдіяльності цієї системи; наявність (розбудова) правової держави, яка ґрунтується на ідеї верховенства права, принципах поділу і взаємодії гілок влади та невтручання держави у приватне життя [3, 58-59].

Результатом функціонування громадянського суспільства має стати, з одного боку, розвиток та ускладнення широкого спектру суспільних відносин і

зв'язків – економічних, соціальних, духовно-культурних, інформаційних, політико-правових (на межі з державою), з іншого, вдосконалення самої людини, її становлення у якості рівноправного і відповідального учасника соціального буття, розвиток творчого і професійного потенціалу особистості, що демонструє рівну готовність до виконання своїх обов'язків та поваги прав інших [4, 59]. Це співпадає з позицією Ж.-Ж. Руссо, який ще в 1755 р. в «Міркуванні про походження і підстави нерівності» сформулював критерії розвитку громадянського суспільства – рух до громадянськості, природності (розумності) і цивілізованості, що означає формування розвиненої особистості, досконалих громадянських стосунків та раціонально-цивілізованої влади.

Фахівці Національної академії державного управління при Президенті України здійснюють своєрідний компаративний аналіз громадянського суспільства та держави. На їх переконання, доцільно виділити наступні аспекти громадянсько-державної взаємодії: воно (громадянське суспільство) не включає державу, а розвивається самостійно; воно складається із суб'єктів – вільних і рівноправних громадян і об'єднань, що добровільно сформувалися й перебувають у відносинах конкуренції і солідарності; воно має певний пріоритет перед державою, проте зацікавлене в добробуті держави та сприяє її розвитку; воно чинить вплив на створення і функціонування державних органів у власних інтересах; воно має право вимагати від держави захисту життя, здоров'я, безпеки громадян, не допускаючи її втручання в їх приватні інтереси; воно формує право, що прописується державою в законах та інших нормативно-правових актах, гарантує і захищає її від порушень з боку будь-кого; воно розвивається і взаємодіє з державою в межах права, яке виступає як рівний і справедливий масштаб свободи і справедливості, а не як спосіб нав'язування державної волі [5, 634].

Російські автори в недалекому минулому також науково неупереджено узагальнювали, що громадянське суспільство – це вільний, плюралістичний ринковий соціум, де немає місця режиму особистісної влади, тоталітаризму, насильству над людьми, де цінують мораль і традиції, поважають закон, принципи справедливості та гуманізму й де центральне місце в соціально-політичній системі посідає громадянин, особистість [6, 335-336]. Останні гуманітарні студії росіян уникають надмірної деталізації проблематики громадянського суспільства у власній країні (попри те, що необхідність у цьому об'єктивно існує). Причиною такого становища є наявна політико-владна конструкція РФ, побудована на основі надмірної концентрації влади чинним главою Російської держави, який доволі своєрідно коментує цінності моралі, міжнародного права, гуманізму, прав і свобод людини тощо. Відбулося суттєве утиснення громадянського суспільства з боку офіційної держави, про що мало хто з російських науковців ризикує заявити публічно.

Крапку у російських підходах щодо розуміння впливу громадянського суспільства на військово-соціальні процеси поставила фраза радника Президента РФ С. Курґіяна під час його «інспекційного» візиту на територію так званої «Донецької народної республіки» (липень 2014 р.) та заслуховування звітів сепаратистсь-

ких лідерів (подається мовою оригіналу – В.Б.): «Какие еще системы тяжелого вооружения может предоставить вам российское гражданское общество?» Якщо громадянське суспільство сучасної Росії володіє запасами важкого озброєння, яке воно готове надати міжнародним терористам, – то перед нами повний абсурд сутності ЦВВ у їх кремлівській інтерпретації.

Більшість дослідників вважає, що таке громадянське суспільство аж ніяк не виступає антиподом держави або штучно ізольованою від державних впливів соціальною конструкцією. Будучи надзвичайно багатим за своїм змістом та базовими характеристиками, воно неминуче включає в себе соціально-політичні відносини та, як їхній обов'язковий елемент, політичні групи [7, 51-52].

Докладніше це можна пояснити наступним чином. Соціально-політична сфера громадянського суспільства як правило включає різноманітні організації й рухи, що є механізмами практичного втілення владно-орієнтованої активності громадян. До них належать мітинги, збори, демонстрації, страйки, пікети, маніфестації, а також органи громадського самоврядування, недержавні ЗМІ, механізми виборчого процесу, політична культура, політичне представництво тощо. Логічним доповненням до цього переліку з повним правом можуть вважатися суспільно-політичні рухи та політичні партії, які виростають з надр громадянського суспільства. Навіть активна взаємодія з державою (аж до входження у легітимні владні структури) не здатна заперечити громадянсько-суспільний контекст їх домінантної місії – забезпечити найбільш оптимальне поєднання соціуму та політичної влади.

Г. Щедрова більш детально розкриває нерозривний зв'язок між громадянським суспільством та державою у наступний спосіб: становлення громадянського суспільства відбувається у постійному контакті із становленням правової держави при безумовній вищості першого (суспільства) над другою (державою); для цивілізованого розвитку обох цих феноменів необхідно створювати надійні механізми їх взаємодії та взаємозбагачення; не лише держава, а й інститути власне громадянського суспільства можуть негативно впливати на інші його складові; формування громадянського суспільства є передумовою становлення політичної демократії, обмеження всеохоплюючої ролі держави [8, 120].

Наведені вище викладки цілком можуть розглядатися у якості містка, перекинутого від умовного «недержавного» середовища людської життєдіяльності до його «державно окресленого» ареалу, якому традиційно делеговані функції збройного захисту соціуму. Іншими словами, громадянське суспільство не може залишатися осторонь проблем військового будівництва. Суспільна увага, виразниками якої є широкі верстви активного населення, неминуче поширюється не лише на духовні процеси розвитку військової сфери (морально-етичні, патріотичні, інформаційно-комунікативні, етнонаціональні, конфесійні), а й на інституційні форми воєнного будівництва, основою яких є кількісно-якісні параметри воєнної організації держави або сектору безпеки і оборони.

Вказуючи на підвищене значення громадянського суспільства у забезпеченні безпеки особи, В. Мельник

пропонує наступний аргументний ряд. На його погляд, інституційний механізм реалізації безпеки особи в транзитивних суспільствах полягає у поєднанні ієрархічного етатистського принципу безпеки з мережевим, який забезпечує особі вбудованість у систему громадських та транснаціональних комунікацій. Останні визначаються взаємозалежністю та солідарністю окремих персоналій при реалізації безпеки, повністю не контролюються державою та можуть впливати на безпекові дії державних органів.

В. Мельником обгрунтовано тенденцію підвищення ролі інститутів та норм громадянського суспільства й міжнародних неурядових організацій та, відповідно, норм і принципів міжнародного права у забезпеченні безпеки особи в транзитивних суспільствах, яка корелюється з глобальними тенденціями делегування суверенітету держави на локальний та наднаціональний рівні [9, 5].

Характеризуючи діапазон впливів громадянського суспільства на сектор безпеки і оборони, доцільно виділити наступні з них.

Ціннісний вплив. Про ціннісну самодостатність громадянського суспільства вище вже йшлося. Громадянське суспільство у більшості випадків займає рекомендаційну позицію, пропонуючи державі доповнити політичні цінності, без яких нездатна функціонувати жодна політична система, цінностями національним. У кризових умовах розвитку політичного процесу громадянське суспільство цілком здатне зайняти спонукальну позицію, вимагаючи від політичної системи набути ціннісних ознак, підтримуваних більшістю населення. Як правило, насичення держави ціннісними якостями, що поділяються більшістю та слугують основою формування національних інтересів, відбувається за допомогою демократичних виборів.

У літературі пропонується наступне визначення терміну «національні цінності»: це переконання, моральні настанови, принципи, стандарти та більш специфічні норми, які впливають на процес вироблення політики на всіх рівнях (індивідуальному, груповому, інституційному та суспільному) через спрямування та стримування поведінки і дій учасників процесу творення політики, визначаючи їхнє сприйняття бажаного кінцевого стану (кінцевих цінностей) та прийнятних засобів (інструментальних цінностей) для його досягнення [10, 116].

Дещо складною є предметизація національних цінностей на основі, що є прийнятною для ключових соціальних груп на консенсусній основі. Наприклад, Г. Ситник, враховуючи світоглядні, культурологічні, історичні, соціально-економічні, географічні, демографічні особливості і традиції розвитку України, пропонує наступний перелік основних національних цінностей України: державний суверенітет; територіальна цілісність; демократичні основи розвитку; сім'я; рівноправність народів, які населяють Україну; самовідданість при захисті Батьківщини; соціальна справедливість; колективізм; миролюбність; толерантність; доброзичливість; матеріальне та духовне надбання народу України. Даний перелік цінностей, на наш погляд, не є вичерпним та може й надалі удосконалюватись у змістовному вимірі [11, 115].

В. Горбулін та А. Качинський альтернативно додають, що український народ має власну систему національних цінностей, які умовно діляться на три групи [12, 122]:

а) ціннісне ядро системи національної безпеки, яке можна охарактеризувати як домінуючу в суспільній свідомості духовну конструкцію, що може інтегрувати спільноту в одне ціле. До таких цінностей належать національна безпека, духовні надбання, добробут, система міжнародних зв'язків, патріотизм, соціальна справедливість тощо;

б) структурна група цінностей як область найбільш інтенсивного прояву ціннісних конфліктів між особистостями та соціальними групами. Йдеться про: державний суверенітет, права і свободи людини, конституційний лад, матеріальні надбання, приватну власність, природні ресурси та ін.;

в) група периферійних цінностей, які формуються й трансформуються в процесі суспільного розвитку, але часові інтервали існування яких не співпадають з масштабами соціально-економічних, політичних та ін. змін, як правило, виходячи за їх межі. Прикметною рисою таких цінностей є яскраво виражена інертність та підвищена стабільність за рахунок рис, успадкованих від попередніх культурних пластів. Йдеться про ідеологічні, політичні, регіональні, етнопатриотичні, конфесійні, вікові, фахові та ін. цінності, комбінація яких може бути довільною.

Додатково слід наголосити на необхідності ціннісного сприйняття інституту прозорості (транспарентності) як одному з вирішальних факторів успішного функціонування сектору безпеки і оборони. Коротка паралель з попередньою країною: в СРСР рівень таємності оборонної та ін. сфер був надмірним. Як наслідок, їх реформування, як і реформування політичної системи в цілому, виявились неможливими та призвели до розпаду Союзної держави.

Важливість прозорості в оборонній галузі слід оцінювати з огляду на наступне [13, 333]:

– прозорість є єдиним шляхом забезпечення аргументованого обговорення проблем сектору безпеки та, як результат, його громадської підтримки;

– прозорість є не самоціллю, а інструментом для досягнення стану безпеки й стабільності, доказом того, що сектор безпеки працює на громадян демократичної країни, що гроші платників податків ідуть саме на потреби безпеки;

– прозорість є найкращим інструментом у боротьбі з корупцією, порушеннями законності, для захисту інтересів країни та її громадян;

– прозорість виступає базою для створення належних ЦВВ та залишається ключовою вимогою партнерства і членства в НАТО і Євросоюзі.

– Інституційний вплив. Найбільш поширеними форматами взаємодії громадянського суспільства з легітимними органами влади, на наш погляд, можуть бути:

– парламент – уряд (міністерство оборони);

– парламент – неурядові організації, академічні кола, бізнес-структури, ЗМІ;

– уряд (міністерство оборони) – неурядові організації, академічні кола, бізнес-структури, ЗМІ;

– військовослужбовці – цивільні працівники міністерства оборони;

– всередині кола неурядових організацій, академічного і ділового секторів, ЗМІ з питань оборонного менеджменту;

– національна (державна) адміністрація – міжнародні організації;

– між складовими громадянського суспільства на регіональному базисі.

Функціональний вплив. На основі транспарентних відносин між усіма учасниками безпекової (оборонної) діяльності можливим стає виконання наступних завдань:

– чітке, нормативно фіксоване визначення сектору безпеки – завдання, структура, управління, відповідальність, ресурси;

– створення співтовариства військовослужбовців та цивільних службовців як товариства професіоналів;

– сприяння зростанню громадського розуміння сектору безпеки і оборони (задачі, виконавці, ресурси, результати);

– створення освітньої підсистеми з питань безпеки і оборони;

– забезпечення сектору безпеки і оборони сучасними інформаційними системами та базами даних;

– забезпечення участі громадськості в обговоренні питань, що стосуються сектору безпеки, на законодавчому і виконавчому рівнях, у тому числі через неурядові та бізнес-організації;

– просування практики прозорості на регіональному і міжнародному рівнях.

Вплив інноваційного цілепокладання. Як правило, в реальному політичному процесі одночасно діють кілька моделей вирішення оборонних завдань за участю людей в погонах та їх цивільних співгромадян. Роль громадянського суспільства при цьому є беззаперечною: воно генерує ідеї (іноді незвичні, нестандартні, такі, що виходять за межі усталених нормативно-правових приписів), вимагає прозорості, підзвітності та відповідальності, а також підтримує реформаторські дії уряду (у випадку їх наявності).

Діяльнісний вплив. Не менш важливою є участь громадянського суспільства в практичній реалізації заходів безпеки і оборони. Моніторинг та оцінка реального стану справ в оборонній сфері у вигляді дайджестів, оглядів, доповідей, мас-медійної продукції стають основними інструментами впливу громадськості на державні структури, змушуючи останніх так чи інакше реагувати на виявлені недоліки. Даний різновид контролю найбільш властивий науково-експертному загалу та бізнес-асоціаціям, які у такий спосіб здійснюють прямий внесок у сферу оборони.

Вплив з позицій кризового реагування. Ще більшої уваги громадянського суспільства вимагає процес втілення оборонної політики під час надзвичайних ситуацій будь-якого походження (природного, техногенного, соціально-політичного), зокрема в умовах військових дій. Нагальними стають додаткові ресурси, а також різномасштабні мобілізаційні заходи. Ресурсне забезпечення та ефективна мобілізація цивільного потенціалу вирішальним чином залежать від розуміння, підтримки та готовності брати участь у необхідних заходах діючих суб'єктів громадянського

суспільства – від пересічних громадян до ініціативно створених недержавних збройних формувань.

Таким чином, конституційно визначене будівництво оборонних інститутів, здійснюване державою, має супроводжуватись одночасним розвитком громадянського суспільства. Баланс між ними є передумовою формування сектору безпеки і оборони, мінімально залежного від поточної політичної кон'юнктури. Навіть більше: система забезпечення національної безпеки (включно з оборонним відомством) не можуть стати справді ефективним без участі громадськості у

процесі їх розвитку. Тільки через залучення інститутів та ресурсів громадянського суспільства можливим стає реалізація надважливого соціально-політичного проекту, на яке спроможні далеко не всі політичні системи – створення стійкої системи національної безпеки, яка відповідає вимогам глобалізованого світу (доволі часто агресивно налаштованого) та є орієнтованою на перспективу кількох наступних поколінь. Що означає створення перспективного потенціалу державності, а не його ретроспективного антиподу.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Громадянське суспільство / Політична енциклопедія. К.: Парламентське видавництво, 2011.
Civil society / Political Encyclopedia. K.: Parliamentary publications, 2011.
2. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку: Монографія. За ред. М.П. Требіна. – Х.: Право, 2013. – 536 с.
Civil society: political, social and legal problems of development: Monograph. Edited by M. Trebyn. – Kh.: Law, 2013. – 536 p.
3. Там же.
Ibid.
4. Там же.
Ibid.
5. Суспільство громадянське / Енциклопедія державного управління: у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія: Ю.В. Ковбасюк (голова) та ін. – К.: НАДУ, 2011. – Т. 1: Теорія державного управління / наук.-ред. колегія: В.М. Князев (співголова), І.В. Розпутенко (співголова) та ін. – 2011. – 748 с.
Civil society Encyclopedia of civil governance in 8 vol. National Academy of Public Administration under the President of Ukraine; Scientific editorial board: U.V. Kovbasyuk (chairman) and others. – K. PAPU, 2011. – V.1: Theory of Public Administration / Scientific additional board: V.M. Knyazev (Co-chair), I.V. Rozputenko (Co-chair) and others – 2011. – 748 p.
6. Матузов Н.И. Гражданское общество / Н.И. Матузов // Политология для юристов / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – М.: Юристъ, 1999.
N.I. Matuzov Civil society / N.I. Matuzov // Politics for lawyers / Edited by N.I. Matuzov, A.V. Malko. – M.: Lawyer, 1999.
7. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку: Монографія. За ред. М.Требіна. – Х.: Право, 2013. – 536 с.
Civil society: political, social and legal problems of development: Monograph. Edited by M. Trebin. – Kh.: Law, 2013-536 p.
8. Політологічний енциклопедичний словник. За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – К.: Генеза, 2004.
Political Encyclopedic Dictionary. Edited by U.S. Shemshuchenko, V.D. Babkin, V.P. Horbenko. – K.: Geneze, 2004.
9. Мельник В.І. Безпека особи в транзитних суспільствах: політико-інституційний вимір. Автореферат дис. ... к. політ. н. – Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2011.
Melnik V.I. Security of persons in transitional societies: political and institutional choice. Abstract of dissertation. Polit. Scien. – Lviv. Lviv National Franko University, 2011.
10. Горбулін В.П., Качинський А.Б. Засади національної безпеки України. – К.: Інтертехнологія, 2008.
Gorbulyn V.P., Kachinsky A.B. Principles of national security of Ukraine. – K.: Intertechnology, 2008.
11. Ситник Г.П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади): Підручник. – К.: Національна академія державного управління при Президентові України, 2012. – 544 с.
Sytnyk G.P. Public administration in national security (conceptual-organizational and legal principles): Textbook. – K.: National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, 2012. – 544p.
12. Горбулін В.П., Качинський А.Б. Засади національної безпеки України. – К.: Інтертехнологія, 2008.
Gorbulyn V.P., Kachynskiy A.B. Principles of the national security of Ukraine. – K.: Intertechnology, 2008.
13. Шаламанов В. Взаємодія і співпраця оборонного управління і громадянського суспільства / ван Гікелен В., Флурі Ф. Розбудова безпеки і оборони: Збірка матеріалів щодо Плану партнерських дій із створення інститутів оборони й безпеки. – Київ, Женева, 2006.
Shalamanov V. Interaction and cooperation of defense management and public society / Hikelen V., Flury F. Building of security and defense: Collection of materials on Partnership Action Plan with the creation of institutions of defense and security. – Kyiv, Geneva, 2006.

Biloshytsky V.I. Civil-military relations in a democratic society: implications for Ukraine

In this article we describe the role civil society plays in creation of a balanced civil-military relation system. We also give a detailed overview of the specifics and ways of influencing civilian democratic control institutions, military organization of the state in fields of defense and security by civil society.

Keywords: *civil-military relations, civil society, democratic civilian control, military organization of the state, defense and security field, value impact*

Белошицкий В.И. Военно-гражданские отношения в условиях демократии: значение для Украины

Аннотация. Исследована роль гражданского общества в создании сбалансированной системы военно-гражданских отношений. Также описаны специфика и направления влияния гражданского общества на институт демократического гражданского контроля, на военную организацию страны в секторе безопасности и обороны.

Ключевые слова: *военно-гражданские отношения; гражданское общество, демократический гражданский контроль, военная организация страны, сектор безопасности и обороны, ценностное влияние*

Бондарь Ю.В.

Издательская коммуникация в контексте общественно-политической практики

*Бондарь Юрий Владимирович, кандидат политических наук, докторант Института журналистики
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, г. Киев, Украина*

Аннотация. В статье рассмотрена проблема исследования издательской коммуникации как уникальной и самодостаточной подсистемы социальных коммуникаций в контексте социально-политической практики.

Ключевые слова: издательская коммуникация, издательская продукция, информационное воздействие, общественно-политическая практика

Издательская коммуникация, воплощенная в издательской продукции, является составной частью информационно-коммуникационной системы любого общества. Являясь уникальной и самодостаточной подсистемой социальных коммуникаций, она информационно обеспечивает другие виды коммуникаций и, собственно, является каналом таких коммуникаций. Несмотря на массив исследований социальных коммуникаций, генезис и практика собственно издательской коммуникации остается вне поля специального научного анализа. Задачей нашей публикации является определение поискового поля, составляющих и функций издательской коммуникации в контексте, в частности, общественно-политической практики.

Среди проблемных вопросов, которые, на наш взгляд, требуют осмысления и решения, – неразвитость, а фактически – отсутствие терминологического аппарата издательской коммуникации. Введенное в научный оборот понятие "книжная коммуникация" [10], по нашему мнению, неоправданно сужает круг объекта исследования и игнорирует, как коммуникационные инструменты, другие, кроме книжных, виды издательской продукции, и, соответственно, не позволяет полно и объективно определить роль и возможности издательского дела в коммуникационном процессе.

Противоречия существуют также и в научной трактовке приоритетности функций издательства. Сосредоточение внимания исследователей на издательской продукции как на явлении прежде всего духовном и материальном фактически негибрируют социоинженерную роль изданий, их значение как средства коммуникации и механизма социализации, целевого воздействия на индивида и социум с целью форматирования, в том числе общественных алгоритмов развития.

Ограничено, по нашему мнению, и общепринятое понимание издательского дела как фактически производственной сферы, где создается, производится и распространяется печатная издательская продукция. Такая трактовка издательства (как и отдельных его частей) игнорирует значительные периоды создания и распространения публикаций, которые являются, несомненно, изначально издательской продукцией – тексты на глиняных дощечках, каменных стелах, панцирях черепах, бересте, стенах зданий и прочее, что в результате приводит к некорректной периодизации истории издательской деятельности [5].

Поскольку существующая терминология немотивированно, на наш взгляд, обсекает круг исследования, считаем необходимым предложить понятие, которое, по нашему мнению, уточняет и полнее раскрывает предметные средства и функции издательской

коммуникации, в частности в общественно-политической практике.

Итак, *издательская коммуникация* – это установление коммуникационных связей с помощью печатной (книжные, листовые издания и т. д.) и другой издательской продукции; распространение и использование издательской продукции в процессе коммуникационной деятельности.

В центре издательской коммуникации, убеждены, продолжает оставаться книга, которая, как коммуникационный продукт, не только влияет на развитие общества и знаний, осуществляет коммуникационное влияние на потребителя различными контентными элементами (формой, форматом, структурой, иллюстрациями и, разумеется, текстом), но и в значительной степени обеспечивает временно-пространственную коммуникационную связь, является своеобразным и важным средством общения и взаимопонимания между поколениями людей [3]. Вместе с тем значимы в координатах коммуникации и другие виды издательской продукции, которые со времен изобретения книгопечатания также активно (если не активнее) использовались как печатные коммуникационные средства – календари, плакаты, афиши, открытки, денежные знаки, почтовые марки, издания на небумажных носителях информации и т. д. [6].

Спектр применения издательской продукции как средства установления и поддержания коммуникационных связей достаточно широк – сфера образования, науки, производства, профессиональная и социальная среда и др. Отдельная и особая роль издательской коммуникации в общественно-политической практике. На протяжении веков издательская продукция была и остается важным механизмом коммуникационного воздействия, инструментом обретения и осуществления власти, технологической составляющей борьбы за нее (в том числе во время острых социальных и военных конфликтов), а в более широком смысле – идеологических соревнований [4; 6; 7].

Анализ исторических источников дает представление о понимании информационной составляющей политики в первых государствах. Для информационно-коммуникационного воздействия, например, в Древнем Египте использовали так называемые Поучения, которые часто распространяли от имени фараонов. Так, в "Поучении Птахотепа" автор убеждает читателя, что именно бог возвышает вельмож, а следовательно, не нужно обижаться за страдания, нужно смириться с ними. Человек, говорит автор послания, должен повиниться старшим и начальникам. "Сгибай спину перед твоим начальником, что на службе у

царя. Тогда твой дом со всем имуществом будет целым", – резюмирует автор Поучения [1, с. 238].

Использовали информационные технологии египтяне и в международных отношениях. В их арсенале были, в частности, письменные проклятия врагам фараона (особенно распространенные в период Нового Царства), которые адресовали противникам правителя – как внутренним, так и внешним [12]. Частью политики Древнего Египта, предполагают исследователи, была также религиозная пропаганда, направленная на усиление влияния в соседних странах. Этим задачам отвечало, по мнению В. Авдиева, создание культа бога Атона, понятного и общего, по замыслу, для всех людей. Международные контакты способствовали распространению и египетской письменности, которая также становилась средством воздействия [1].

Важное место "издательская" деятельность занимала также в практике других древних государственных образований – Израильско-иудейского государства, Персидского и Шумеро-Аккадского царств, Древней Индии и Китая, более поздних Греции и Рима и др. Имеет свою историю издательская коммуникация и Киевской Руси. Здесь, прежде всего, необходимо говорить об издательской деятельности монастырей, оригинальные рукописные книги которых были коммуникационными мостиками русичей-украинцев с другими землями: Болгарией, Молдовой, Румынией, Сербией, Беларусью, Россией.

Дальнейшее развитие издательская коммуникация получила в Средневековой Европе с появлением первых печатных изданий. Утвердилась же она как собственно общественно-политическая практика, по нашему мнению, в Новое время, став движущей силой Реформации и последующих общественно-социальных преобразований.

Листовки, брошюры, книги и другая издательская продукция стали мощным коммуникационным средством распространения, в частности, и политических идей. Классикой "жанра" здесь есть, несомненно, "Манифест Коммунистической партии" Карла Маркса и Фридриха Энгельса, который впервые вышел в свет в 1848 году и с тех пор многократно переиздавался. Произведение, обосновавшее цели, задачи и методы борьбы коммунистических организаций и партий за власть, имело огромное влияние на общественные настроения, став своеобразным пособием для тех, кто хотел изменить мир в соответствии с коммунистическими идеалами [11]. "Манифест" неоднократно запрещали. Впервые произошло это после покушения социалистов на жизнь германского императора Вильгельма I и принятия по инициативе канцлера фон Бисмарка Исключительного закона, имевшего анти-социалистическую направленность и запрещавшего в том числе издание подстрекательских книг. Табу на "Манифест" накладывала и церковь, ограничивали доступ к произведению и в США середины 50-х годов прошлого века. Несмотря на запреты, а возможно, и благодаря им, "Манифест" стал одной из книг, политически меняющих мир [9]. Правда, по мнению многих, не всегда к лучшему.

Идеологическую функцию пропаганды и утверждения партийной концепции исторического развития выполнял и "Краткий курс истории ВКП (б)",

созданный в СССР под руководством Иосифа Сталина [8]. На протяжении многих лет этот учебник был основой формирования марксистско-ленинского мировоззрения советских людей. С 1938 по 1953 год "Краткий курс" издали 301 раз на 67 языках. После смерти Сталина был создан клон издания под названием "Краткий курс истории КПСС", который продолжал быть краеугольным камнем в коммунистическом воспитании.

На Западе книжкой-"агиткой" большевиков были "10 дней, которые потрясли мир" американского журналиста Джона Рида. Прибыв в Россию как военный корреспондент, он оказался в водовороте Октябрьского переворота 1917 года, о чем и написал книгу. Впервые она увидела свет в 1919 году в издательстве "Бони и Ливерайт". Ознакомившись с изданием, Владимир Ленин согласился написать к нему предисловие. Он подчеркнул пропагандистскую важность произведения, отметив, в частности, что "эту книгу я желал бы видеть распространенной в миллионах экземпляров и переведенной на все языки, так как она дает правдивое и необыкновенно живо написанное изложение событий, столь важных для понимания того, что такое пролетарская революция, что такое диктатура пролетариата" [14, с. 5].

Кроме пропагандистских задач, обоснования того или иного государственного устройства и способа осуществления власти, книги часто используют и для создания культа личности политического лидера, вождя государства. Характерно это для тоталитарных, авторитарных режимов. Примером такого издания является "Цитатник" Мао Цзэдуна, лидера КНР. Появился он после китайской "культурной революции", во время которой массово уничтожали политических оппонентов и "вредные" произведения. "Цитатник" собрал почти 500 высказываний Мао, знание и цитирование которых стало обязательным для китайцев. "Маленькая красная книжица" (так еще называли "Цитатник") стала одним из самых популярных произведений в мире, совокупный тираж "Цитатника" достиг почти миллиарда экземпляров (больше выдавали только "Библию") [15].

Книжные технологии пропаганды лидеров использовали и другие режимы. Актуальны они и сейчас, прежде всего в некоторых восточных странах.

Издательская коммуникация тесно связана с периодами острого политического противостояния, когда назревала потребность в радикализации общества и политических изменениях. В начале 1900-х книги стали формой привлечения внимания к проблемам (акцентировавшихся в произведениях) в США. Таковыми были, например, "Джунгли", "Столица", "Меняло" Эптона Синклера, "История компании "Стайдардойл" Ида Тарбелла, рассказывающие о жестокой эксплуатации рабочих в Америке. Тогда же в противовес появились и другие публикации, созданные уже на заказ предпринимателей, в котором предлагался иной взгляд на заостренные проблемы. С осознанием возможностей влияния произведений на общественные настроения начали создавать и компании по предоставлению, в том числе специфических информационно-издательских услуг. Подобные конторы, работавшие "на заказ", очень быстро приобрели популяр-

ность. Причем пользовались их услугами не только частные лица, но и государственные органы.

Одним из тех, кто хорошо понимал значение политической рекламы, был и 32-й глава США Франклин Рузвельт. Для разъяснения своего так называемого нового курса, который заключался в усилении роли государства в управлении экономикой в условиях кризиса, Рузвельт задействовал широкий спектр информационных средств – от радиобесед до песен и даже комедийных мюзиклов. Бестселлером и классикой коммуникации политика с гражданами стала также книга с 31 речью Рузвельта "Беседы у камина".

Противники американского президента также умело использовали слово. Примером эффективности их печатных произведений может быть кампания по баллотированию в губернаторы штата Калифорния в 1934 году уже упомянутого Эптона Синклера, которого считали одним из самых последовательных "рузвельтовцев". Для дискредитации писателя из его произведений выбрали неоднозначные цитаты, касающиеся вопросов брака, религии и коммунизма. Затем нанятый художник нарисовал к ним карикатуры и комиксы, которые активно распространили в печатной форме по всему штату. Дополнительно было напечатано несколько антисинклеровских листовок и памфлетов. В результате Энтон Синклер выборы проиграл.

Влияние печатного, в частности – книжного, слова используют или пытаются использовать с разным успехом политики в разных странах и сегодня [7].

Издательская коммуникация – фактор национально-освободительной борьбы, а также процессов трансформации тоталитарных и авторитарных государств [7]. Не менее важна ее роль и в становлении постиндустриальных (информационных) обществ, в формировании ценностных ориентиров, основ правовой, демократической политической и коммуникационной культуры, развитого гражданского общества, в обеспечении информационных прав и свобод граждан, которые следует рассматривать в контексте, несомненно, национальных и глобальных мировых процессов.

Анализируя издательскую коммуникацию как общественно-политическую практику, не избежать и поиска ответа на вопрос использования издательской продукции с манипуляторной и шире – глоболоционной целью [2, с. 66; 7]. Такая деятельность, свидетельствует анализ, имеет системный и даже, можно сказать, изощренный характер. Смыслы, запрограммированные информационными и другими технологиями, распространенные в том числе издательскими каналами, – своеобразные коммуникационные коды, которые "коммуникативоды" активизируют, к которым апеллируют и благодаря которым манипулируют коммуникантом или коммуникативными социумными группами [13]. Такая актуальная практика информационно-трансформационного влияния также должна быть предметом постоянного мониторинга и исследований сферы издательской коммуникации.

Есть и другие аспекты издательской коммуникации, требующие дополнительного рассмотрения и анализа.

Среди них, в частности, – место издательской коммуникации в коммуникационной парадигме в контексте современной технологической революции, что в научном осмыслении является контрверсионным. Малоисследованной остается и тема внутрисистемных связей как в рамках отдельной издательской организации, так и издательской среды в целом.

Обозначенная проблематика дает нам возможность сделать определенные **выводы**.

Издательская коммуникация представляет собой уникальную и самодостаточную подсистему социальных коммуникаций.

Особое место издательская коммуникация занимает в общественно-политической практике. Выполняя не только информационную, но и априорно-коммуникационную и когнитивно-трансформационную роль, она является своеобразной формой кодирования и направления (детерминирования) человеческого поведения, формирует общественные связи и обуславливает коммуникативное действие человека в социальных контекстах.

Издательская коммуникация – составная часть агитационно-пропагандистского комплекса, что используется для достижения цели как средство продвижения политических и других идей, наконец – для формирования необходимого для публикатора общественного мнения. Понимание значения издательской коммуникации и использование ее возможностей – условие налаживания также и общественного диалога.

Краеугольными средствами издательской коммуникации остаются печатные виды продукции. Претерпев с развитием средств массовой коммуникации трансформационные изменения, они, как и издательская коммуникация в целом, не потеряли своего значения и, приобретая новые коммуникационные возможности и формы, продолжают оставаться важным и действенным механизмом социумных коммуникационных связей, которые в процессе развития гражданского общества, коммуникационной и политической культуры также приобретают новые признаки.

Сфера издательской коммуникации остается малоисследованной. Существующие противоречия требуют расширения поля научного анализа использования издательской продукции как коммуникационного механизма, отдельных целевых исследований и терминологической кодификации издательской коммуникации. Решение указанных и других противоречий возможно при условии применения к анализу издательского дела социокommunikационного подхода, комплексного исследования издательской коммуникации как уникальной самодостаточной подсистемы социальных коммуникаций, целостного взгляда на издательское дело и продукцию в контексте общественно-политической практики. Такое исследование будет, на наш взгляд, значимо для понимания роли и места издательской коммуникации в системе социальных коммуникаций и общественно-политической практики и должно носить междисциплинарный характер, учитывать, в частности, исторический и политологические аспекты коммуникационных замеров.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Авдиев В.И. История Древнего Востока // В.И. Авдиев. – М.: Высшая школа, 1970, – 609 с.
Avdiev V.I. Istoriya Drevnego Vostoka [History of Ancient East] // V.I. Avdiev. – M.: Vysshaya shkola, 1970, – 609 s.
2. Бондар Ю.В., Головатий М.Ф., Сенченко М.И. Энциклопедия для издателя и журналиста // Ю.В. Бондар, М.Ф. Головатий, М.И. Сенченко. – К.: ДП "Вид. дім "Персонал", 2010. – 400 с.
Bondar Yu.V., Golovaty M.F., Senchenko M.I. Entsiklopediya dlya vydavtsya ta zhurnalista [Encyclopedia for publisher and journalist] // Yu.V. Bondar, M.F. Golovaty, M.I. Senchenko. – K.: DP "Vid. dim "Personal", 2010. – 400 s.
3. Бондар Юрий. Книга: коммуникационный вимір // Научные записки Института журналистики. – 2014. – Т. 55. – С. 25-31.
Bondar Yuriy. Kniga: komunikatsiyniy vimir [Book. Communication dimension] // Naukovi zapiski Institutu zhurnalistiki. – 2014. – T. 55. – S. 25-31.
4. Бондар Юрий. Книжкові видання як форма соціальної та політичної комунікації // Вісник книжкової палати. – № 10. – С. 39-42.
Bondar Yuriy. Knizhkovy vidannya yak forma sotsialnoyi ta politichnoyi komunikatsii [Book publishing as a form of social and political communication] // Visnik knizhkovoi palati. – # 10. – S. 39-42.
5. Бондар Юрий. Перша інформаційна... (Інформація та інформаційна політика на Стародавньому Сході): навч. посіб. // Юрий Бондар. – К.: ВПК "Експрес-Поліграф", 2013. – 80 с.
Bondar Yuriy. Persha Informatsiyna... [The first informational] (Informatsiya ta Informatsiyna politika na Starodavnomu Shodi): navch. posib. // Yuriy Bondar. – K.: VPK "Ekspres-Poligraf", 2013. – 80 s.
6. Бондар Юрий. Плакаты, афиши та листівки у контексті соціальної та політичної комунікації // Вісник книжкової палати. – 2014. – № 8. – С. 15-21.
Bondar Yuriy. Plakati, afishi ta listivki u konteksti sotsialnoyi ta politichnoyi komunikatsii [Posters and leaflets in the context of social and political communication] // Visnik knizhkovoi palati. – 2014. – # 8. – S. 15-21.
7. Бондар Юрий. Свобода слова: книга і політика // Юрий Бондар. – К., 2011. – 112 с.
Bondar Yuriy. Svoboda slova: kniga i politika [Freedom of speech. Book and politics] // Yuriy Bondar. – K., 2011. – 112 s.
8. История Всесоюзной Коммунистической партии (больше-виков). Краткий курс. – М.: Госполитиздат, 1952. – 352 с.
Istoriya Vsesoyuznoy Kommunisticheskoy partii (bolshevikov). [The history of USSR communist party] Kratkiy kurs. – M.: Gospolitizdat, 1952. – 352 s.
9. Манифест Коммунистической партии. 160 лет спустя. Первая программа коммунистического движения с комментариями начала XXI века. – М.: Высший институт управления ВИУ, 2007. – 288 с.
Manifest Kommunisticheskoy partii. 160 let spustya. Pervaya programma kommunisticheskogo dvizheniya s kommentariyami nachala XXI veka. [Manifest of communist party. 160 years later] – M.: Vysshiy Institut upravleniya VIU, 2007. – 288 s.
10. Маркова Вікторія. Книга в соціально-комунікативному просторі: минуле, сучасне, майбутнє: монографія // Вікторія Маркова. – Х. : ХДАК, 2010. – 252 с.
Markova Viktoriya. Kniga v sotsialno-komunikativnomu prostori: minule, suchasne, maybutne: monografiya [Book in the social and communicative area. Past, Present and Future] // Viktoriya Markova. – H. : HDAK, 2010. – 252 s.
11. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Госполитиздат, 1950. – 40 с.
Marks K., Engels F. Manifest Kommunisticheskoy partii. [Manifest of communist party] / K. Marks, F. Engels. – M.: Gospolitizdat, 1950. – 40 s.
12. Перепелкин Ю.Я. История Древнего Египта // Под общ. ред. Л.В. Вассаевича. – СПб: "Летний сад". – ж-л "Нева", 2000. – 560 с.: ил.
Perpelkin Yu. Ya. Istoriya Drevnego Egipta [History of Ancient Egypt] // Pod obsch. red. L. V. Vassaevicha. – SPb: "Letniy sad". – zh-l "Neva", 2000. – 560 s.: il.
13. Почепцов Георгий. Операторы смыслов и конструкторы смыслов. – [Е-ресурс]
Pocheptsov Georgiy. Operatoryi smyslov i konstruktoryi smyslov: [Meanings operators and meanings constructors] – [Available at]: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/32630>
14. Рид Джон. 10 дней. Которые потрясли мир / Джон Рид. – М.: Госполитиздат, 1957. – 352 с.
Rid Dzhon. 10 dney. Kotoryie potryasli mir. [10 days that shocked the world] / Dzhon Rid. – M.: Gospolitizdat, 1957. – 352 s.
15. Цзедун Мао. Маленькая красная книжница / Маю Цзедун. – М.: Алгоритм, 2007. – 488 с.
Tzedun Mao. Malenkaya krasnaya knizhitsa. [Small red book] / Mao Tzedun. – M.: Algoritm, 2007. – 488 s.

Bondar Yu.V. Publishing communication in the context of socio-political practices

Abstract. The article considers the problem of investigation of publishing communication as a unique subsystem of social communication in the context of social and political practice.

Keywords: publishing communication, publishing, informational influence, social and political practice

Буник В.П.

Детермінантні основи дослідження конфліктів у сучасному глобалізованому світі: методологічний аспект

*Буник Вікторія Петрівна, аспірантка кафедри теорії та історії політичної науки
Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів, Україна*

Анотація: У статті досліджено універсалізацію суспільно політичного процесу як причину виникнення конфліктів та протиріч. Проблему універсалізації визначають як змінний елемент, який або відтворюється в системі суспільства або ні. Розглянуто процес нігілювання універсалізацією рідних для суспільства елементів, внаслідок якого виникає конфлікт ідентифікації, який визначає межу між універсальним та сингулярним.

Ключові слова: глобалізація, політичний конфлікт, політичні протиріччя, універсалізація політичних процесів, трансформація суспільно-політичного життя.

Проблема розвитку та співіснування у сучасному світі пов'язаний з багатьма факторами, визначальними з яких стають узагальнюючо-універсалізуючі показники. В нинішніх суспільствах існує проблема розмежуваності явищ та понять що відносяться чи існують у суспільно-політичному житті. Причиною цього є якісно нова поляризованість світу, яка й провокує неможливість поєднання одиничного (універсального) та загального (глобального). Проте у сучасному постмодерністському світогляді ці поняття дуже характерно впливають одне на інше. Адже саме універсальність (як феномен та як принцип) і є основною характеристикою глобального світоустрою, а одиничність, навпаки характеризує суверенність, незалежність та нестандартність світогляду, способу життя, мислення та розуміння себе і своєї культури. Саме подібне означення даних понять залежить від багатьох чинників сучасного суспільно-політичного процесу. Сучасні суспільно-політичні процеси у всіх їх сукупності та неоднозначності «виховують універсальну людину», з одного боку глобально цілісну (вплетену у всю цілісність нинішнього світопорядку), а з іншого, як часткову, суперечливу (залежить від конкретних історичних, культурних, етнічних тощо факторів). Але вважаємо, що дану теорію аж ніяк не варто змішувати з формалізованою точкою зору щодо людини-ерудита, людиною, ще переповнена новою інформацією завжди фрагментарного порядку. В глобалізованому світі, під таким поняттям людина притосовується до загальних цінностей, точок зору та можливості вибору. Серед стількох можливостей людина обирає чітко визначені ті, які представлені суспільним прогресом, але аж ніяк не ті, які були надані їй в доволі недалекому минулому. Адже прогресивний розвиток суспільства лише розвиває сферу існування людини, покращує її та полегшує. Але з іншого боку цей глобальний процес «поглинає» індивідуальні проблеми та можливості людини ототожнюючи їх з загальним процесом на певних етапах розвитку світу. Ці розбіжності викликають різного типу конфлікти у суспільстві, спричинені як з глобального так і з локального середовища. Таким чином досліджуючи універсалізацію суспільно-політичного процесу, яка варто визначити перш за все сутність понять «універсалізація», «глобалізація», «політичний конфлікт» та «соціально-політичний процес». Знайти взаємозалежність між ними та охарактеризувати вплив одне на одного. В цьому причинно наслідковому ланцюжку також визначаються критерії, принципи та

теорії щодо даних понять. Теоретико-методологічний аналіз дасть змогу розкрити проблему у більш прикладному ключі політичної науки.

Ми вважаємо, що методологічний аспект аналізу процесу універсалізації політичної дійсності є дуже важливим етапом дослідження даної проблеми. Вона доступна як система понять та їх відношень, принципів та методів дослідження, які характеризують універсалізацію суспільно-політичних процесів у світі. Процес універсалізації є одним з найбільш неоднозначних, адже може розглядатись як один з напрямків глобалізації або як окремий процес. Тому процедура методології є надзвичайно необхідною, адже неможливо досліджувати дійсний процес в усьому його можливому безмежному просторі та існуванні. Проте варто зазначити що методологія це не проведення самого дослідження, а наперед жорстко обмежений спектр можливих його результатів. Універсалізація як політичне явище, а також як і об'єктивна закономірність привертає все більшу увагу дослідників як у країнах Заходу так і в країнах Сходу. Саме тому можна зустріти багато досліджень, які зацікавила тема глобалістики. Та от проблема полягає у тому, що універсалізацію в такому вимірі не розглядають як самостійний процес, тому методичної бази до її дослідження практично немає. Оскільки потрібно чітко розмежовувати глобалізацію, яка є виміром, та універсалізацію, яка є етапом цього виміру.

Поглиблене дослідження сучасних глобальних процесів диктує необхідність нових підходів та методів до аналізу самого поняття універсалізації та її впливу на суспільно-політичні процеси у світі. Адже універсалізація призводить не тільки до універсалізації тих чи інших інформаційних та науково технічних проблем, але й універсалізує проблеми у суспільстві [4]. Нині універсальні можливості розвитку між країнами та людьми стають все більш нерівномірними і соціально несправедливими. Це призводить до виникнення різного роду конфліктів у складному та неоднорізно спрямованому у своєму розвитку світовому просторі. До прикладу в останнє десятиріччя має місце значна активізація процесів зростання і відродження етнічної та конфесійної свідомості в різних районах світу. Подальша інтенсифікація цих процесів неминуче призведе до появи суттєвих міжетнічних та міжконфесійних протиріч у світі.

Саме проблема моральності виступає проблемою виокремлення та системне обирання ціннісних орієнтирів з потоку усіх можливих у світі, про що наголо-

шується у праці «Мораль в сучасній соціальній системі світу» Б. Вілсона [5]. На цей вибір однозначно впливає ідентифікація людини себе самої, розуміння її національної приналежності, культурної та релігійної спадщини та інших проблем такого типу Н. Луман констатує, універсалізація має системний характер. Тому її налічують ті елементи, які добровільно взаємодіють між собою. Елементи, які не можуть взаємодіяти призводять систему до руйнування та суттєвих одних складових з іншими. Таке явище з одного боку, дає можливість системі «виправляти» свою відмінність створюючи однакові критерії для можливості подальшої універсалізації та, з іншого боку, створюють загрозу самому універсальності системи [10].

В працях постмодерніста Ж. Бодріяра сучасний глобалізований світ виступає як хиткий та нестійкий. Справжня небезпека пов'язана з тим, що створене зусиллями численних фахівців суспільство, в якому, здається, більше немає ніяких форм зла, насправді дуже хитке і вразливе. Не тільки зовнішня загроза може порушити рівновагу, всередині системи зароджуються нові небезпечні віруси, перед якими безсилі люди, вигодувані штучної їжею. Це не медична, точніше, не тільки медична проблема. Мова йде про те, що за фасадом гасел, пацифізму, демократії, екології, здоров'я, моральної чистоти, безконфліктної комунікації ховаються реактивні форми зла. А гасла ці можна назвати не чим іншим, як продуктами універсалізації, те до чого причетні усі без винятку [1].

Інший дослідник – У. Бек навпаки вбачає в глобалізації світу більш гомогенне середовище, яке буде єдиним суспільства та цивілізації і боротись з конфліктами. В цьому саме й полягає заслуга універсалізації. Яка гомогенізує культурну сферу і допомагає виробити єдині універсальні цінності [3].

Дуже важливою основою для дослідження проблеми універсалізації та конфліктності у глобалізованому світі послужила праця С. Хантінгтона «Зіткнення цивілізацій». С. Хантінгтон дуже чітко прослідковує проблему виникнення конфлікту у глобалізованому світі, через непримиренність цивілізацій, які перш за все відрізняються своїми цінностями та звичаями [8]. Автор пояснює постійний зв'язок між універсалізацією та виникненням конфліктів у суспільстві. Він стверджує, що єдиним питанням яке завжди буде єдиним людство, – це і є погодження людства. Відповідь С. Хантінгтон дає теж доволі традиційним чином. Люди ідентифікують себе використовуючи поняття – релігії, мови, історії, цінностей, звичаїв та суспільних інститутів. Ідентифікація відбувається з прив'язанням до певної культурної групи-племенами, етнічними групами, релігійними общинами та зрештою й націями та цивілізаціями. Тобто «ми дізнаємося хто ми тільки після того, як нам стане відомо, ким ми не є і лише тоді ми матимемо змогу дізнатись хто ми» [8]. Таким чином джерелом конфліктів в глобалізованому світі виступає не лише ідеологія та економіка, найважливіші границі, що розділяють людство визначаються універсалізацією культурної сфери суспільства. Тоді ж і поняття універсалізації цінностей можна пояснити через пізнання людством себе, утвердження власних принципів та ідеалів, виявлення власної ідентичності, походження та ролі в суспільстві і тоді вже ідентифі-

кацію себе самого. Саме конфлікт між націями та групами країн різних цивілізацій найточніше проявляє цю боротьбу за власні інтереси та зацікавленості. Таким чином з точки зору неореалізму, людство самотійно універсалізує свої цінності та потреби, які в кінцевому результаті ідентифікуються тією ж групою чи нацією за певний період та в певний період часу. В контексті свого розвитку людина універсалізує для себе не лише такі цінності, як любов, свобода, самопожертва, але й ненависть, насильство і одержимість владою. Таким чином конфлікти стають неминучим проявом людської природи. Універсалізація це явище яке існувало як у традиційному суспільстві, так і в сучасному. У будь-якому суспільстві повинні бути спільні інтереси, що дозволяють людям співіснувати разом: в простому суспільстві – це родинні зв'язки. В сучасному суспільстві з високою часткою неоднорідності і складною структурою загальні інтереси повинні бути «зовнішніми». Наприклад, вони можуть бути пов'язані з політичною системою. Головною задачею методологічного дослідження С. Хантінгтона є саме пошук ідентичності в сучасному світі. Ідентичність – це і є універсальність для певної групи людей, суспільства, нації. Саме тому конфлікти які виникають в глобалізованому світі є конфліктами ідентичності [8]. Цей конфлікт ідентичності й призводить до культурної переідентифікації держав в «Зіткненні цивілізацій» призводить до формування системи нових міжнародних відносин, зокрема основною є думка, що поширення західних цінностей не призводить ні до виникнення загальної цивілізації, ні до вестернізації незахідних суспільств. Більше того універсалістські претензії Заходу можуть призвести до конфліктів з іншими цивілізаціями, особливо з ісламом і Китаєм. Політичні принципи – «неякісний матеріал» як для ідентифікації, так і для універсалізації, єдиним об'єднуючим елементом мають бути культурні цінності. Особливо інтерес до вивчення впливу універсалізації, а не глобалізації актуалізувався в першому десятилітті ХХІ століття, коли події, так чи інакше відносяться дослідниками до проявів «конфлікту цивілізацій», помітно почастишали і навіть набули систематичного характеру. Незважаючи на очевидну інтенсифікацію емпіричних маніфестацій «конфлікту цивілізацій», теоретичне осмислення даних процесів, особливо з точки зору наявності великих досліджень, поки що не відповідає ні потребам світової спільноти, потребує адекватних пояснень того, що відбувається, ні потребам наукового і філософського пізнання дійсності [8]. Особливо цей інтерес актуалізувалося в першому десятилітті ХХІ століття, коли події, так чи інакше відносяться дослідниками до проявів «конфлікту цивілізацій», помітно почастишали і навіть набули систематичного характеру. Незважаючи на очевидну інтенсифікацію емпіричних маніфестацій «конфлікту цивілізацій», теоретичне осмислення даних процесів, особливо з точки зору наявності великих досліджень, поки що не відповідає ні потребам світової спільноти, потребує адекватних пояснень того, що відбувається, ні потребам наукового і філософського пізнання дійсності. Методологічною основою пізнання та вивчення даної проблеми звичайно виступало вчення С. Хантінгтона.

Сприйняття в науковому співтоваристві «конфлікту цивілізацій» тільки як «концепції С. Хантінгтона», а не реальності сучасного світу призводить до односторонньої трактуванні самої ідеї конфлікту спричиненого універсализацією, яка ототожнюється з концепцією американського політолога. Подібне ототожнення зумовило граничну політизацію поняття «конфлікт цивілізацій» та розгляд даного феномена виключно в контексті тих ідей і конкретних рекомендацій, які викладені в роботах С. Хантінгтона.

У той же час очевидно, що ідея конфлікту спричиненого універсализацією світу не зводиться тільки до концепції С. Хантінгтона, а виступає в якості діагнозу глобального розвитку на початку ХХІ століття. На сучасному етапі наукового дискурсу важливо не просто визначити, чи є протистояння глобального масштабу, а ідентифікувати їх характер, і, тим самим, операціоналізувати увійшло в широке вживання в різних видах дискурсу (філософський, науковий, політичний) поняття «конфлікт цивілізацій». Підтверджена самим ходом історії адекватність трактування сучасного глобального протистояння саме як протистояння культурно-цивілізаційного обумовлює актуальність подальшої розробки ідеї міжцивілізаційного конфлікту який виникає в полі глобалізації але спричинений універсализацією, виявлення його передумов, причин і підстав.

Ми вважаємо, що по-особливому цей інтерес актуалізувалося в першому десятилітті ХХІ століття, коли події, так чи інакше відносяться дослідниками до проявів «конфлікту цивілізацій», помітно почастишали і навіть набули систематичного характеру. Незважаючи на очевидну інтенсифікацію емпіричних маніфестацій «конфлікту цивілізацій», теоретичне осмислення даних процесів, особливо з точки зору наявності великих досліджень, поки що не відповідає ні потребам світової спільноти, потребує адекватних пояснень того, що відбувається, ні потребам наукового і філософського пізнання дійсності.

Звичайно ж, високо оцінюючи наукові доробки відомого дослідника С. Хантінгтона, необхідно виділити ще дві великі роботи, безпосередньо присвячені проблемі конфлікту цивілізацій. Це праця Алі Таріка «Зіткнення цивілізацій»: хрестові походи, джихад і сучасність», який має публіцистичний характер і не містить серйозних теоретичних узагальнень. Більш теоретично насиченою є робота Дж. Сакса «Гідність відмінності. Як уникнути зіткнення цивілізацій», в якій аналізується феномен різноманіття національних, соціальних, релігійних, культурних та інших людських спільнот і розглядається можливість зниження загрози конфлікту через діалог між ними.

На теренах пострадянського простору проблема впливу універсализації на виникнення конфлікту не відразу викликала великий інтерес. Дослідження цієї проблеми скоріше за все полягали у вивченні глобалізації та її впливу на суспільство, але не універсализації. А.П. Назаретян, одним з перших відгукнувся на статтю С. Хантінгтона, вказав на згубність міжцивілізаційних конфліктів в сучасну технологічну еру і запропонував вихід із цього протистояння через уподібнення цивілізацій один одному на основі загальноприйнятих культурних цінностей. У дискусіях спричи-

нених дослідженням нового явища універсализації були позначені основні напрямки осмислення сучасної дійсності в контексті ідей С. Хантінгтона. Зокрема, було наголошено на важливості історіософської інтерпретації сучасного глобалізованого світу. Також слід виокремити роботи А.В. Дмитрієва, Д.І. Зарова, С.Г. Кисельова, В.А. Литвиненко, В.М. Межуєва, А.М. Столярова, В.Р. Чагілова, О.І. Шкаратана. Більшість з цих російських авторів приймають тезу С. Хантінгтона про те, що протистояння і напруження в сучасному світі носять не державний, а саме цивілізаційний характер, тобто на них впливає не глобалізація, як на держави, політику та економіку яких вона об'єднує, а ціннісний аспект – універсализація суспільства. На думку А.М. Столярова, вся історія являє собою «зіткнення цивілізацій». А.В. Дмитрієв прогнозує поглиблення існуючого протистояння цивілізацій. У той же час В.М. Межуєв пояснює сучасні конфлікти протиріччями у розвитку мірокапіталістической системи, а не культурно-цивілізаційними протиріччями.

Деякі автори Б. Рассет, які, крім того, намагаються довести на основі аналізу емпіричних фактів теоретичну неспроможність теорії С. Хантінгтона. Приблизно такої ж позиції дотримуються Дж. Метлок і Г. Хартман, вважаючи, що концепція «конфлікту цивілізацій» теоретично неспроможна і суперечить фактам. Відомий дослідник-сходознавець В.В. Наумкін називає дану концепцію «безглуздою» оскільки універсализація ніяк не впливає на міжцивілізаційні конфлікти, вона також перетворена глобалізацією на війну ресурсів та владних привілеїв. А.Л. Янів говорить про неспроможність концепції С. Хантінгтона в контексті загальної критики цивілізаційного підходу, який позначає як «постмодерністський».

Проблему впливу та змінення якості універсализації як процесу що впливає на суспільно-політичну дійсність трактують А.Н. Гулевський і В.В. Хліпун. Вони трактують міжцивілізаційний конфлікт як обумовлений сучасними процесами глобалізації, в ході яких відбувається вторгнення західної культури в зони з протилежними культурними цінностями. Згідно Ю.В. Яківці, сценарій конфліктів спричинених універсализацією є відповіддю на виклики глобалізації. Л.І. Медведко вважає, що у світовому процесі глобалізації цивілізаційні світи рухаються не по зустрічним, а по паралельним курсам. З. Відовіч розглядає універсализацію неминучий наслідок глобалізації який спричинює конфлікти в світі.

Певний розвиток у науковій літературі отримала проблема суперечності між сучасністю і традиційністю як підстави конфлікту Заходу і Сходу. На думку Л.С. Васильєва, мається принципове структурне відмінність між традиційним Сходом і Заходом (іманентно спрямованим у майбутнє), яке за своєю суттю непереможно. У контексті проблеми модернізації на протистояння між сучасним Заходом і традиціоналістських ісламським світом вказують А.Г. Аксененко, П.С. Гуревич, Б.Я. Данилов, Б.С. Єрасов, В.В. Наумкін, А.В. Малашенко, Г. Фуллер, М. Хатамі. Істотне висвітлення в науковій літературі отримав регіональний аспект конфліктів спричинених універсализацією пов'язаний з проблемою інтеграції традиціоналістсь-

ких, насамперед мусульманських громад в європейській культурно-цивілізаційній простір. У цьому зв'язку важливе значення мають роботи С. Бенхабіб, Є.Б. Демінцевой, А.І. Захарченко, Р. Лейк, Д. Муаз, Г.С. Помаранчі, В. Проданова, Ю.І. Рубинського, Е.Р. Тагірова, А. Шайо.

Тоді з іншого боку варто розглядати, за допомогою історичного підходу, рух та зміну цінностей у світі. Історичний метод дозволяє дослідити розвиток та існування універсалізації відповідно до часових рамок. Ця історична спрямованість відповідає загальній тенденції розвитку що призводить до певного результату. Таким результатом можна вважати глобалізацію в сучасному світі.

На сучасному етапі розвитку світу такі стереотипи як «дилема безпеки», «сила» зовсім зруйнувались. Адже до існуючих колізій національних держав в глобалізованому світі, можуть добавитись зовсім нові. Протиріччя можуть виникати між людьми, які вважають себе громадянами світу, та індивідами, які розглядають себе як патріотів своєї держави, релігії та національної спільності. Цікавою з цього приводу є типологія конфліктів постмодерністського дослідника-компаративіста Д. Аптера: 1) зіткнення переваг; 2) зіткнення інтересів; 3) зіткнення цінностей [6]. Саме названі типи конфліктів є категоріями, якими має змогу оперувати універсалізація. Чи точніше суспільство самостійно їх універсалізує. Природа таких конфліктів за Е. Гіденсом має природу ціннісних конфліктів і чітко розмежовує поняття «протиріччя» та «конфлікт». Конфлікт, який виникає на фоні універсалізації цих цінностей є боротьбою між акторами та суспільствами, які структурно противні у соціокультурній системі світу. В якості «гравців» у сучасному глобалізованому світі стали з'являтися повстанські угруповання, діаспори, етнічні партії, міжнародні організації та інші структури. Знову ж таки можемо прослідкувати акцент на ідентичності та різноманітності за яку виникає потреба боротись. Американський соціальний аналітик Т. Барнетт виділяє єдиний тип конфлікту в сучасному світі – це конфлікт глобалізації. В цьому єдиному типі містяться і конфлікт ідентичності, і конфлікт поділу влади та ресурсів, і національні конфлікти. Як висновок, можливими стають конфлікти між тими, хто хоче зробити світ ще більш взаємопов'язаним, та тими хто хоче ізолювати частину людства, чи частину своєї нації від глобалізації. Частина земної кулі, яка не має можливості користуватись «універсальними благами» глобалізації, Т. Барнетт називає «озоною діркою глобалізації» та «не інтегруючим провалом». Саме з цієї сторони, як вважає автор і варто чекати приросту потенціалу міжнародного світового конфлікту, його найбільш інтенсивного загострення [11].

Якщо ж підходити системно, то можемо відзначити, що іншого боку цінною для порівняння є методологічна концепція англійського соціолога Дж. Гелбрейта в якій він підтверджує думку, що все те яке стає благом та цінністю для одного, може зовсім не стати ним для іншого. В своїй сукупності потреби, орієнтири та цінності людства створюють символічний універзум всього різноманітного, що є у світі, не зважаючи на те, є це товаром чи процесом. Крім зазначених

факторів та механізмів впливу глобалізації та універсалізації на світ є ще й об'єктивні чинники окремого суспільства, які включають демографічні показники, економічні рівні, якість самого суспільства. Таким чином локальне також може впливати на глобальне і само нав'язує йому ті потреби, в задоволенні яких воно потребує [7].

У своїй роботі «Насилля глобального» відомий західний філософ Ж. Бодріяр обґрунтовано робить спробу пояснити власне аналогію або навпаки розбіжність між цим глобальним та локальним розумінням світу. Це відбувається через пошук аналогії між глобалізацією та універсалізацією. Універсалізація зв'язана з правами людини, свободою та демократією. Тобто тими цінностями, які є ключовими для усього людства. На відміну від неї глобалізація зачіпає технології, ринок, інформаційне середовище, процеси відносин та спілкування. Глобалізація здається незворотнім процесом, в той час як універсалізація лише процесом, який змінюється в ході історії, стає своєрідною формою, через яку глобалізація, як явище, може являти. Будь яка культура, яка стала універсальною, втрачає своє існування або просто помирає. Саме через це й виникають більшість конфліктів в середовищі універсалізації. Проте ці конфлікти створює саме людство. Люди вірять, що ідеальне призначення будь якої цінності в їхньому житті – це її універсальність. Дуже важливим в сучасному світі є поділ однакових цінностей та інтересів між людьми, це й зближує їх. Але в дійсності не побаченою залишається небезпека перетворення цінностей в смертельну зброю, або непотрібний прах. Тоді й починається боротьба за ідентичність та само визнання. Сьогодні універсалізація в бездіянні, можливо це через те, що усі ключові цінності розвитку світу втратили свою актуальність та цінність. Досягнення найбільш загального значення тих же цінностей: демократії, свободи та прав людини – загинули.

Універсалізація втрачає свою суть через глобалізацію. Глобалізація обміну змінила сутність універсалізації, а точніше покінчила з нею, з ціннісною універсалізацією. Перехід від універсального до глобального призвів до фрагментації суспільства та гомогенізації. Універсальні цінності втрачають свою владу і законність. Хоч були представлені як єдино можливі культурно-зв'язуючі цінності. Але вони більше не здатні це здійснювати, тому що розповсюдження глобалізації знищило всі форми диференціації та універсальні цінності, які були як об'єднуючим елементом, так і елементом розрізнення кожної зокрема. Проте універсалізація відобразила себе в історії. Сьогодні все ж таки виражені глобальним порядком без будь якої альтернативи з однієї сторони і з сингулярності іншої, концепції свободи. Демократії і прав людини виглядають на фоні глобалізації жалюгідно.

Вся система універсальних цінностей замінені віртуальними глобальними цінностями. Саме тому на базі цих розбіжностей виникає конфлікт, насилля глобального над універсальним. Це насилля і характеризується верховенством технічного виробництва і ефективності, тотального управління, інтегрованої циркуляції і еквівалентності усіх обмінів [2].

Ціннісний конфлікт в сучасному глобалізованому світі, який виникає на базі універсалізації взагалі включає компромісні рішення. Що власне й намагається дослідити Ж.М. Гуенно. Він вважав що за своєю природою ціннісний конфлікт-це конфлікт з нульовою сумою [9].

Отже, основою що складає методологію дослідження універсалізації як причини виникнення конфліктів у глобалізованому світі є теорії глобалістики. На них базуються й усі теоретичні поняття та принципи універсалізації. Саме теорії глобалістики розмежовують чітко глобалізацію та універсалізацію, розглядаючи глобалізацію, як вимір сучасної світової політики, а універсалізацію, як об'єктивний процес спільного формування цінностей та тенденцій світового прогресу. Універсалізація це виокремлення основних ідеалів та орієнтирів, які є загальними для усієї світової спільноти та допомагають їй перебувати у постійній взаємодії.

Що ж до методології в процесі пізнання поняття універсалізації та виникнення конфліктів у середови-

щі універсалізованого світу то вона здійснює для даного дослідження дві важливих функції. За допомогою методології суб'єкт пізнання, а це власне і є універсалізації та поняття конфлікту фіксує фрагмент реальності, як предмет дослідження. І по-друге, методологія виходячи з можливості існування явища яке на базі цієї методології існує в реальній картині світу, допомагає виявити реальну направленість конкретного процесу пізнання, а отже й реальний стан досліджуваної проблеми. Таким чином, методологія та методичні підходи вивчення даної проблеми дозволяють розглянути ти дослідження поділяючи його на два взаємозалежні блоки. Перший вивчає безпосередньо поняття універсалізації, цього зв'язок з глобалізацією, розвиток в її контексті та зародження поняття. Другий вивчає сутність конфліктів, які виникають в середовищі глобального світоустрою, під впливом універсалізації. Поєднання їх дає можливість системно дослідити суть протиріч та конфліктів, що виникають у сучасному глобалізованому світі, в який органічно вплетена наша держава.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Bodryar J. Transparency evil. - M: Dobrosvet, 2000. -571 p.
2. Bodryar J. The global violence. [Online] Available at: <http://www.dglobal.narod.ru/violence.htm>
3. Bek U. The concept of risk society [electronic resource]: <http://www.sociosinfo.ru/socios-1105-1.html>
4. Delokarov C.G .Globalization and the theory of chaos. / C.G Delokarov. - M: ScientificPressLtd, 2002. -189 p.
5. Nadurak V. Moral transformation in the process of globalization in the modern world. - I-F, 2009.- P.8.
6. Expansion of the conflict. [Online] Available at: <http://studentu-вуза.ru/psihologiya/konfliktologiya/razreshenie-konflikta.html>
7. Fedotov V.G. Good Society. – Moscow: Progress-Tradicija, 2005. - 544 p.
8. Huntington, S. Who are we? Challenges to America's national identity. - Moscow: "Publishing ACT»: ООО "Tranzitkniga", 2004. - 635p.
9. Guehenno Jean- Marie Globalization and International System of Democratic. -1999.-№ 7. –P. 22-38.
10. Lubman N. Okologische Kommunikation: Kann die moderne Gesellschaft sich auf okologische Gefahrdungen einstellen? / N. Lubman.- Opladen, 1986. S. 266-269.
11. Thomas P.M. Barnett.Globaliation. [Online] Available at: <http://thomaspmbarnett.com/>

Bunyk V. Determinant basis of research conflicts in today's globalized world: methodological aspect

Abstract. This article investigates the universalization of social and political process as a cause of conflict and controversy. The problem of universalization is defined as a variable element which is reproduced in the system of society or not. It is also analysed the process of neglecting by the universalization the native elements for society, which resulted in the conflict of identification that defines the boundary between universal and singular.

Keywords: globalization, political conflict, political contradiction, the universalization of the political process, the transformation of social and political life

Буник В. Детерминантные основы исследования конфликтов в современном глобализированном мире: методологический аспект

Аннотация. В статье исследована универсализация общественно политического процесса как причина возникновения конфликтов и противоречий. Проблему универсализации определяют как сменный элемент, который или воспроизводится в системе общества или нет. Рассмотрен процесс нигилирования универсализацией родных для общества элементов, в результате которого возникает конфликт идентификации, который определяет границу между универсальным и сингулярным.

Ключевые слова: глобализация, политический конфликт, политические противоречия, универсализация политических процессов, трансформация общественно-политической жизни

Ключевский В.И.

Теоретические основы формирования систем электронного документооборота в местных органах государственного управления Украины: концептуальный аспект

*Ключевский Владимир Иванович, магистр государственного управления, аспирант кафедры государственного управления и местного самоуправления Херсонский национальный технический университет
руководитель отдела аналитическо-контрольной работы аппарата Херсонская областная государственная администрация, г. Херсон, Украина*

Аннотация. В статье проводится анализ современного состояния организации электронного документооборота в деятельности местных органов государственного управления Украины, как составляющей электронного управления (E-Government), с определением теоретических основ формирования комплексных систем обмена данными и концептуальных подходов к решению существующих проблемных вопросов в этой сфере деятельности.

Ключевые слова: электронное управление, концепция электронного документооборота, электронный обмен данными, местные органы власти, управленческие решения

Введение. Сегодня среди приоритетов государственного управления является развитие электронного управления (E-Government), как одного из инструментов информационного общества, осуществление которого будет создавать условия для открытого и прозрачного управления. Электронное правительство – это форма правления, которая способствует повышению эффективности органов государственной власти и органов местного самоуправления с использованием информационно-телекоммуникационных технологий для формирования нового типа государства, ориентированного на удовлетворение потребностей граждан [4].

Главной составляющей электронного управления должна стать система электронного взаимодействия государственных электронных информационных ресурсов как основы для развития систем электронного документооборота (СЭД) – высокотехнологического и прогрессивного подхода к повышению эффективности работы государственных учреждений и организаций. Внедрение систем электронного документооборота должно основываться на концептуальных подходах в построении как модели системы, так и формирования информационного взаимодействия местных органов государственного управления.

Информационные технологии в этой сфере деятельности, уровень распространения которых остаётся недостаточным, в большинстве случаев не имеют системный и комплексный характер, опираясь в основном на ведомственный характер.

Местные органы власти продолжают обрабатывать и пересылать документы главным образом в бумажной форме, что не только отягощает бюджет, но и значительно усложняет оперативное принятие мер для решения проблемных вопросов и своевременное предоставление административных услуг населению.

В странах Европейского Союза вышеуказанные процессы давно урегулированы, имеют необходимую степень эффективности и не являются существенной проблематикой для обсуждения, вместе с тем, задекларированные в Украине правительственные решения о масштабном развитии E-Government остаются на практике полноценно не реализованными.

Разработка и внедрение в местных органах власти единой унифицированной СЭД является в настоящее время неотложной задачей в сфере внедрения совре-

менных информационных технологий на общегосударственном уровне.

Краткий обзор публикаций по теме. В последнее время проблемы развития E-Government в деятельности органов государственного управления раскрывались в научных исследованиях К. Вознюк, Н. Драгомирецькой, О. Загаецькой, О. Загвойської, И. Колиушко, К. Линьова, Я. Олійника, А. Семенченко, К. Синицкого, С. Чукут и других украинских учёных. С учётом отечественного законодательства раскрыта эта тема в работах зарубежных исследователей С. Reddick, J. Thomas, В. Иванникова [7, 8, 9]. В работах в основном освещаются вопросы развития электронного управления в контексте электронной демократии, открытости деятельности органов публичного управления, создания прозрачных механизмов взаимодействия органов власти, системы образования, бизнеса и общества, доступности населения к процессам управления государством.

Вместе с тем, в Украине проблемам организации электронного документооборота в местных органах власти уделяется недостаточное внимание. Как следствие практика его осуществления по-прежнему остаётся неэффективной, деятельность органов власти в большей степени по этим вопросам не упорядочена, а реализованные отдельные СЭД не имеют концептуальных подходов и не основываются на научно-теоретических подходах.

Несмотря на значительный научный интерес специалистов к информационно-аналитической деятельности органов государственного управления, многие теоретические, методологические и практические вопросы, особенно в современных условиях электронного управления, остаются нерешёнными. Недостаточно исследованными остаются важные вопросы совершенствования механизмов осуществления местными органами власти электронного документооборота, где в эффективном решении важных управленческих задач решающее значение имеет оперативное получение информации, её комплексная обработка и генерация дальнейших управленческих решений.

Цель. Определение теоретически обоснованных концептуальных подходов к формированию систем электронного документооборота в местных органах государственного управления как составляющей E-Government, с учётом требований действующих нор-

мативно-правовых актов в этой сфере деятельности, практики использования "облачных технологий" и необходимости повышения эффективности управленческих процессов.

Материалы и методы. В настоящее время в местных органах государственной власти уже созданы определенные условия для качественных изменений в области информатизации:

– государственные органы практически в полном объеме обеспечены компьютерной техникой и базовым программным обеспечением;

– проведена работа по созданию телекоммуникационной инфраструктуры для обеспечения деятельности государственных органов, в частности, для подключения к Интернету всех местных органов исполнительной власти и большинства органов местного самоуправления;

– внедрено значительное количество комплексных информационных, телекоммуникационных и информационно-телекоммуникационных систем, включая системы ведомственного электронного документооборота и систем поддержки принятия управленческих решений;

– практически весь персонал местных органов власти имеет основные навыки использования информационных технологий [5].

Но развитие и практическое распространение электронного документооборота с использованием электронной цифровой подписи сдерживается недостаточной координацией деятельности государственных органов всех уровней в части внедрения прогрессивных технологий и низкой мотивационной составляющей сотрудников этих органов, что не способствует внедрению инноваций в их работе.

Основными сдерживающими причинами перехода от классических бумажных документов к электронным являются:

– отсутствие интегрированной системы национальных информационных ресурсов и информационного взаимодействия местных органов государственного управления;

– отсутствие единых форматов и протоколов электронной цифровой подписи, единого для государственных органов аккредитованного центра сертификации ключей;

– недостаточный уровень осведомленности сотрудников местных органов власти в сути и преимуществах электронного документооборота;

– желание избежать новизны (инноваций) в работе, консерватизм персонала, обусловленный нежеланием учиться и переучиваться, а также закоренелые стереотипы мышления отдельных служащих, которые привыкли работать с бумажными документами;

– сложность миграции существующих документов с бумажных форм в электронную;

– моральная и физическая изношенность большинства компьютерной техники, парк которой по много лет не обновляется в силу недостаточного бюджетного финансирования, отсутствие доступа к сети Интернет;

– необходимость обеспечения юридической силы электронного документооборота путём использования электронной цифровой подписи [6].

В Украине правовой статус безбумажного документооборота с использованием электронной цифровой подписи в органах государственной власти определяется законами Украины "Об электронных документах и электронном документообороте" и "Об электронной цифровой подписи" [1, 2]. К тому же, внедряемые системы электронного документооборота должны соответствовать требованиям Типового порядка осуществления электронного документооборота в органах исполнительной власти, утвержденного постановлением Кабинета Министров Украины от 28 октября 2004 года № 1453 [3].

Вместе с тем, невзирая на десятилетнее законодательное урегулирование этих вопросов, фактически на сегодня СЭД функционируют лишь в некоторых местных органах власти. Причины такого состояния дел заключаются в основном в неэффективной реализации государственной политики в данной сфере деятельности, отсутствии должного финансирования для разработки и внедрения СЭД. Не второстепенным препятствием является также ментальность служащих местных органов управления, привыкших работать с бумажными документами, и их нежелание внедрять инновации в сложных процессах работы с документами (создании, визуализации, передачи, архивирования и т.п.).

В силу отсутствия надлежащего материально-технического обеспечения персонала проблемным является использование необходимых документов, которые существуют исключительно в электронном виде, во время нахождения работника в пути (за пределами офиса) или на совещаниях. Таким образом, решение вопросов внедрения СЭД должны рассматриваться в комплексе с учётом факторов доступности пользователей к базе данных электронных документов в любое время и в любом месте.

Как показывает мировая практика, использование "облачных технологий" для организации обмена данными позволяет решить ряд существующих проблем при небольшом бюджете. Поэтому такие технологии должны быть приоритетными для будущих СЭД в местных органах власти. Ведь преимущества их очевидны:

1. Достигается существенное удешевление бюджетных затрат на приобретение специализированного программного обеспечения для большого количества пользователей, так как оно используется лишь на одном сервере с правом удалённого доступа к нему в любое время и в любом месте.

2. Обслуживание центрального сервера и базы данных осуществляется специально обученными специалистами, что позволяет создать более надёжную систему защиты информации и упредить частые сбои в работе системы, или же оперативно их устранять.

3. Все пользователи работают в едином программном комплексе, что содействует унификации подходов в работе с электронными документами и обмену данными в едином формате.

4. Упрощение доступа к базе данных, которая размещена на центральном сервере, обеспечивается с помощью собственного аккаунта (виртуального рабочего кабинета) с любой точки вхождения в Интернет путём ввода уникальных логина и пароля.

5. Устанавливаются более низкие требования к мощностям компьютерного оборудования пользователя системы для он-лайн доступа нежели те, когда сложное программное обеспечение для электронного документооборота должно устанавливаться на компьютерах с другими формами электронного взаимодействия.

Вместе с тем, существуют также отдельные недостатки использования "облачных технологий" в процессе внедрения СЭД в местных органах государственного управления, а именно:

1. Высокая вероятность удалённого доступа к базам данных других лиц с целью умышленного нанесения вреда информационным ресурсам через аккаунты отдельных пользователей, которые не должным образом обеспечивают защиту персональных данных.

2. Получение необходимой информации, размещённой в базе данных, возможно лишь при наличии доступа в Интернет.

3. Трудности, связанные с внедрением комплексной системы защиты информации, которая относится к государственным информационным ресурсам.

Вполне очевидно, что для трансформации компьютерной инфраструктуры органов власти нижнего уровня в "облако" есть весомые аргументы.

Основными принципами создания, внедрения и функционирования СЭД в местных органах государственного управления должны стать:

- определение концептуальных основ формирования системы электронного документооборота;

- правовые основы для обмена электронной информацией между электронными информационными системами и базами данных местных органов государственного управления;

- обеспечение защиты персональных данных и государственных информационных ресурсов;

- обоснованность подходов и продуктов, используемых в рамках внедряемых СЭД;

- обеспечение технологической совместимости СЭД с электронными информационными системами и базами данных местных органов государственного управления.

Для устранения существующих преград в построении СЭД необходимы: политическая воля руководства органа управления, электронная цифровая подпись и развитая телекоммуникационная инфраструктура [6].

Результаты и их обсуждение.

Разработке и внедрению СЭД должна предшествовать научно-теоретическая работа по формированию концепции электронного документооборота в местных органах государственного управления, целью которой является определение основ и создание условий для автоматизации и оптимизации общих процессов делопроизводства и документооборота с использованием электронной цифровой подписи, повышение эффективности деятельности органов государственной власти и органов местного самоуправления.

Внедрение электронного документооборота предполагает создание качественно новых форм организации деятельности местных органов государственной власти и их информационного взаимодействия.

Основными принципами электронного документооборота должны быть:

- единые технические стандарты и взаимная совместимость;

- конфиденциальность и защита информации;

- ориентация на интересы и потребности пользователей системы.

Разрабатываемые СЭД должны учитывать перспективы своего дальнейшего развития и модернизации, иметь гибкую внутреннюю архитектуру и легко настраиваться при частичном изменении прикладного программного обеспечения [6].

Выводы. Создание и внедрение СЭД в местных органах власти даст возможность:

- обеспечить автоматизацию и оптимизацию процессов делопроизводства и документооборота, в том числе: прием, регистрацию, предварительное рассмотрение и подготовку для доклада руководству; согласование и визирование проектов документов, формирование дел, передача на хранение в архив, и т.д.;

- оптимизировать информационные потоки и как следствие ускорить обмен структурированной информацией между органами государственного управления всех уровней (местными, районными, областными, центральными);

- обеспечить системный контроль за исполнением управленческих решений как для оценки степени достижения поставленных целей, так и повышения исполнительской дисциплины персонала;

- создать единое хранилище документов и вспомогательной информации, которое улучшит качество обработки данных и сократит время на принятие управленческих решений;

- обеспечить необходимый уровень защиты информации при работе с документами и использование местными органами государственного управления электронных цифровых подписей.

Вместе с тем, стоит отметить, что сутью электронного управления есть не просто компьютеризация существующих деловых (деловодных) процессов управления, или просто потребностью большей оперативности и эффективности. Это возможность трансформации самих процессов и структур, а также организаций, охватывающих их, для предоставления новых путей взаимодействия между органами государственного управления. Если правительство заявляет, что оно внедрило и обрело суть электронного управления, и при этом имеет изначальную структуру и не изменившуюся операционную модальность, то вряд ли такое правительство полностью воспользовалось всем потенциалом современных технологий.

Дальнейшее изучение затронутых вопросов будут касаться формирования эффективных механизмов внедрения СЭД в деятельности местных органов власти, поиска путей унификации подходов к автоматизации управленческих процессов с учётом современных ИТ-технологий, а также разработки научно обоснованных принципов развития систем электронного обмена данными и оптимизации информационного взаимодействия этих органов на основе "облачных технологий".

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Об электронных документах и электронном документообороте: Закон Украины от 22.05.2003 № 851-IV. [Э-ресурс]. *Ob elektronnykh dokumentakh i elektronnom dokumentooborote [About electronic documents and electronic circulation of documents]: Zakon Ukrainyi ot 22.05.2003 № 851-IV.* / Available at: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=851-15>
2. Об электронной цифровой подписи: Закон Украины от 22.05.2003 № 852-IV. [Э-ресурс] *Ob elektronnoy tsifrovoy podpisii [About electronic digital signature]: Zakon Ukrainyi ot 22.05.2003 № 852-IV.* / Available at: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=852-15>
3. Об утверждении Типового порядка осуществления электронного документооборота в органах исполнительной власти: постановление Кабинета Министров Украины от 28.10.2004 № 1453. [Э-ресурс]. *Ob utverzhdenii Tipovogo poryadka osuschestvleniya elektronnoho dokumentooborota v organakh ispolnitelnoy vlasti [About approval of the model procedure of electronic document management in the executive bodies]: postanovlenie Kabinetu Ministriv Ukrainyi ot 28.10.2004 № 1453.* / Available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1453-2004-%D0%BF>
4. Об одобрении Концепции развития электронного управления в Украине: распоряжение Кабинета Министров Украины от 13.12.2010 № 2250-р. [Э-ресурс]. *Ob odobrenii Kontseptsii razvitiya elektronnoho upravleniya v Ukraine [About approval of the Concept of development of e-government in Ukraine]: rasporyazhenie Kabinetu Ministriv Ukrainyi ot 13.12.2010 № 2250-p.* / Available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2250-2010-%D1%80>
5. Об одобрении Концепции создания и функционирования информационной системы взаимодействия государственных электронных информационных ресурсов: распоряжение Кабинета Министров Украины от 05.09.2012 № 634-р. [Э-ресурс]. *Ob odobrenii Kontseptsii sozdaniya i funktsionirovaniya informatsionnoy sistemy vzaimodeystviya gosudarstvennykh elektronnykh informatsionnykh resursov [About approval of the Concept of creation and functioning of the information system of interaction of the state of electronic information resources]: rasporyazhenie Kabinetu Ministriv Ukrainyi ot 05.09.2012 № 634-p.* / Available at: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/634-2012-%D1%80>
6. Об утверждении Концепции электронного документооборота в местных органах власти Херсонской области: распоряжение председателя Херсонской областной государственной администрации от 12.02.2014 № 82. [Э-ресурс] *Ob utverzhdenii Kontseptsii elektronnoho dokumentooborota v mestnykh organakh vlasti Hersonskoy oblasti [About approval of the Concept of electronic circulation of documents in local authorities of Kherson region]: rasporyazhenie predsedatelya Hersonskoy oblastnoy gosudarstvennoy administratsii ot 12.02.2014 № 82.* / Available at: <http://www.oda.kherson.ua/regional/rasporyajeniya-predsedatelya-hoga-za-fevral-2014-goda>
7. Reddick, C. G. A two-stage model of e-government growth: Theories and empirical evidence from U.S. Cities. *Government Information Quarterly*, 2004, 21(1), 51–64.
8. Thomas, J. C., & Streib, G. The new face of government: Citizen-initiated contacts in the era of e-government. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 2003, 13(1), 83–102.
9. Иванников В.П. Облачные вычисления в образовании, науке и госсекторе. [Э-ресурс]. <http://paco.ipu.ru/pdf/P301.pdf>.

Klyutsevskiy V. Theoretical bases of forming of the systems of electronic circulation of documents are in the local bodies of state administration of Ukraine: conceptual aspect

Abstract. This article analyses the modern state of organization of electronic circulation of documents in the activities of local government in Ukraine as part of E-Government, with the definition of the theoretical basis for the formation of complex data exchange systems and conceptual approaches to tackle the problematic issues in this field.

Keywords: E-Government, concept of electronic circulation of documents, electronic data interchange, local authorities, managerial decisions

Крылов В.С.

Синергетика Крыма – территория геополитических бифуркаций

*Крылов Владимир Сергеевич, кандидат биологических наук
кафедра информационно-компьютерных технологий*

*Республиканское высшее учебное заведение Крымский инженерно-педагогический университет (РВУЗ КИПУ)
Симферополь, Крым*

Аннотация Информационные технологии буквально пронизали все сферы деятельности человека. Естественным образом стали объединяться исследования сложных систем в разных формах междисциплинарных проектов. Компьютерные игры стратегии представляют собой междисциплинарные модели различных геополитических проблем. Дискурсы игр тесно связаны с линейными представлениями в геополитических концепциях. В тоже время формирование ростков социальных, культурных, политических трансформаций общества происходит нелинейно. Синергетика раскрывает Крым как сложную картину нелинейных областей событий, которые содержали траектории развития с точками качественного преобразования или бифуркаций современной цивилизации. Включение в игры стратегии этих знаний позволит создать дискурсы территорий бифуркаций игрового мира максимально близкие к дискурсу геополитической материальной реальности.

Ключевые слова: геополитика, игра стратегия, бифуркация

В настоящее время информационные технологии (ИТ) буквально пронизали практически во все сферы деятельности человека, включая обыденную жизнь. Стали доступными ценнейшие с точки зрения науки информационные ресурсы, широкий круг ученых получил возможность использовать ранее недоступные инструменты и технологии обработки информации для экспериментальных и теоретических исследований. ИТ естественным образом стали объединять представителей различных научных направлений в исследовании сложных систем. Например, "Центр дизайна и геополитики" позиционируется как площадка междисциплинарных проектов, направленных на формулировку и предварительные ответы на возникающие геополитические проблемы, связанные с расчетами планетарного масштаба и управления экологией [8]. Внимание исследователей обращается не столько на конкретные проекты геополитического масштаба, как на понимание задач проектирования в области геополитики. Общая цель площадки в поддержке в разных формах междисциплинарных проектов, моделей и неожиданных ответов на некоторые из наиболее сложных и актуальных геополитических проблем.

Междисциплинарными моделями с неожиданными ответами на некоторые сложные и актуальные геополитические проблемы являются компьютерные игры стратегии [10]. Они дают возможность проходить многократно миссии в модели мира, с уменьшенной или увеличенной сложностью, содержат скрытые дополнительные условия, которые можно уяснить только в процессе игры. Эти игры стратегии буквально пронизаны скрытыми сценариями, составленными на основании знаний о реальном мире. Обоснованно утверждается, что игры стратегии концентрируются именно на дискурсах геополитического мышления. Эти игры используют и реализуют конкретные формы географических и политических знаний, которые тесно связаны с идеями национально – политического мышления, а так же предоставляют способы описания глобализованного порядка, политики и конфликтов [10]. Установлена тесная связь между играми стратегиями и мейнстримом геополитических концепций в целом. Изучено то, как структурные параметры и временные классических геополитических теорий 1920 - 1960 годов отражаются в современных компьютерных играх стратегиях. Исследованы причины растущего интереса и ренессанса дискурса таких геополитических теорий и концепций.

В играх стратегиях политическая деятельность представлена как активность в некотором пространстве. Установлено, что политика Германии "Lebensraum" соответствует представлениям Сэмюэла Хантингтона, изложенным в «Столкновение цивилизаций» [5], а так же в игре стратегии "Эпоха империй".

Таким образом, по результатам анализа ренессанса дискурса геополитических теорий и концепций, вполне определенно можно утверждать, что в настоящее время преобладают линейные представления о течении исторических и геополитических процессов. В тоже время "Центр дизайна и геополитики" указывает на приоритетное направление геополитического проектирования, которое должно ориентироваться на представление о нелинейности в формировании ростков социальных, культурных, политических трансформаций общества [8].

Сложность динамики развития общества, сложность эволюции структурных частей общества является значительным препятствием для анализа состояния и прогноза развития социальных, политических и геополитических систем в рамках преобладающих линейных методологий и концепций. Синергетика предлагает методы качественного анализа динамики и трансформации сложных нелинейных систем, которые позволяют определить основные направления развития и ключевые причины трансформаций [2, 6] этих систем. По результатам детального качественного анализа динамики конкретных сложных систем составляется формализованное описание моделей, по формализованному описанию выбираются соответствующие количественные методы и технологии для разработки имитационных компьютерных моделей реальных систем.

Синергетику представляют как современную теорию эволюции очень больших, сверхсложных систем [2, 6]. К ним относятся не только природные объекты, но также человеческое общество и плоды интеллектуальной деятельности людей. Термин «синергетика» одним из первых ввел Г. Хакен для обозначения теории Ильи Пригожина о диссипативных структурах и показал, что эта теория может быть применена не только в физике, она междисциплинарна и в равной степени доступна философам, психологам, историкам, биологам и другим ученым [6]. Например, в [2] с позиций синергетики и нелинейной динамики рассмот-

рены проблемы гуманитарной сферы исследований. Предложены математические модели исторических процессов, модели для глобальных демографических прогнозов, методологии стратегического планирования возможных направлений развития общества, изменения императивов развития цивилизации и другие.

Пространство переменных описывающих поведение системы составляет фазовое пространство, а поведение системы представлено траекторией в этом пространстве. Именно по свойствам этих траекторий конкретной системы определяют ее поведение в зависимости от внешних воздействий, изменений внутренних параметров и так далее. Динамические системы, для описания которых необходимо больше трех независимых переменных, могут иметь наряду с регулярными и очень сложные, хаотические режимы движения. Математическим представлением такого хаотического поведения диссипативных систем является притягивающее множество сложной структуры – **странный аттрактор**. Странные аттракторы позволили совершенно по-новому взглянуть на взаимоотношение порядка и хаоса. А именно, понять когда детерминированное поведение системы становится хаотическим. И, наоборот, когда из хаоса возникает порядок. [2, 6]

Близкие траектории у странных аттракторов могут разбегаться вблизи некоторых особых точек. В окрестности этих точек достаточно чуть-чуть "подтолкнуть" систему незначительным изменением параметра и она будет развиваться с принципиально иным качеством, по другой близкой лишь на короткий срок траектории. Такие явления называют **бифуркациями**. Именно определив точки бифуркации, т.е. моменты качественного смена развития системы возможно, например, более или менее точно составить прогноз ее скачкообразного изменения развития [2, 6]. Отсюда возможен способ управления, когда сложную систему подводят к состоянию, соответствующему странному аттрактору, а затем незначительным "подталкиванием" направляют по траектории направленной к точке бифуркации, качественного изменения системы. Таким способом можно вполне устойчивые государственные структуры привести в состояние управляемого или неуправляемого хаоса используя мобильные телефоны, персональные компьютеры, имеющие выходы в сеть интернет, а затем чуть-чуть "подтолкнуть" и развалить. На практике одна из таких методик качественного преобразования отношений в социальных системах обозначена как "Окно Овертона". Детальный анализ реального применения этой методологии, теоретические эссе по этой теме представлены на сайте Mackinac Center [9].

Крым – неотъемлемая часть евразийских цивилизаций. С точки зрения современной геополитики Крым – особый регион, т.е. территория, имеющая свое специфическое ядро, центр притяжения энергии, свой генотип населения, а, следовательно, и свои особенные региональные функции. Полиэтничность и поликонфессиональность, рекреационные возможности, военно-стратегическое значение – все это и определяет место и роль Крыма в Евразии. Иначе говоря, Крым – типичная область притяжения, которая может быть просто аттрактором, странным аттрактором, в какой-то момент времени может стать точкой бифуркации процессов в мировой истории.

Цель настоящей статьи рассмотреть события, произошедшие в Крыму, и повлиявшие на некоторые геополитические изменения в мире с позиций синергетики.

Крым – широко известная в античные времена Таврида, где согласно мифам в пещере, увитой виноградом, обитал Морфей. В средневековье великая Остготия, в Новейшей истории парадокс унитарного государства Украина – Автономная Республика. Ныне, вслед за Указом Президента РФ от 21 марта 2014 года № 168 об образовании девятого федерального округа Российской Федерации статус Крыма и города Севастополя становится предметом новейшего мирового противостояния.

Совсем немного мест на земле, которые не меняли предназначенную им роль на протяжении тысячелетий. Город Севастополь, или Херсонес ещё в античные времена был военно-морской базой кораблей для борьбы с пиратами. И в античные времена он был городом тружеников, но тружеников, связанных с военно-морским флотом. Пока еще оживающий, но все еще очень крупный по мировым стандартам судостроительный завод «Залив» в городе Керчь, ранее Пантикапей, стоит на территории античных судоверфей. Завод «Залив» обладает самым крупным сухим доком Российской Федерации. Порт Феодосия, судостроительные заводы Феодосии, порт Евпатория и так далее стоят на предопределенных им местах от 1000 до 2500 лет.

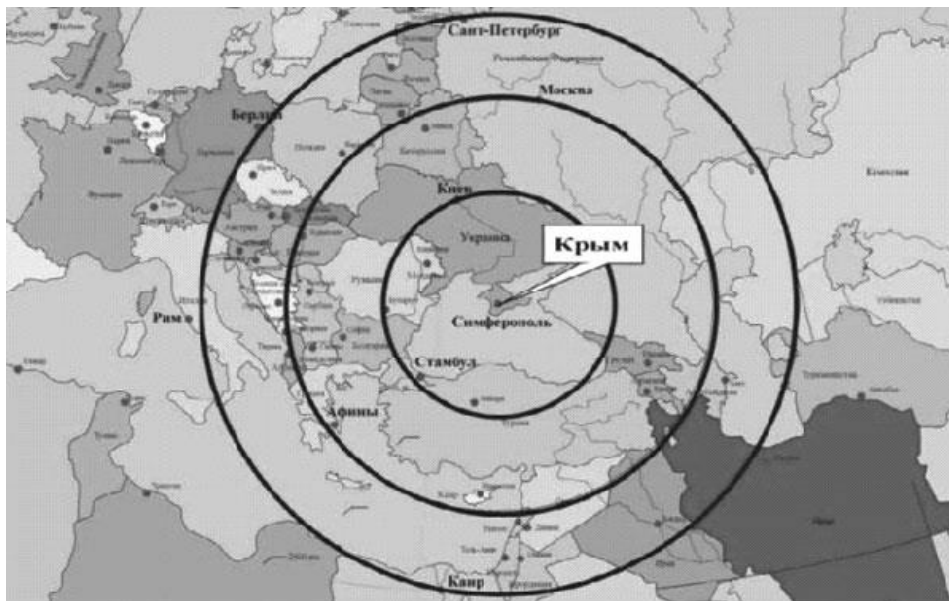
Крым обладает практически всеми климатическими зонами и ландшафтами Европы и Азии. О северном склоне горы Ай-Петри баварцы говорят: «Типичная Бавария». Многосерийный фильм о приключениях своего соотечественника в Испании англичане сняли в Алуштинской долине и в старом городе Мангуп-Кале. «Испанских» пейзажей им хватило с головой. В крымских горах существуют альпийские луга. Они находятся на высоте 1000–1400 м над уровнем моря. В мире альпийских лугов на таких высотах нет. Особенности геологии острова таковы, что не выходя за его пределы можно увидеть практически все возможные геологические образования. Разведанные запасы нефти и газа относятся к крупным месторождениям. Особенно крупные месторождения газа находятся на шельфе острова. Непосредственно над Крымом атмосфера имеет высокую прозрачность. В результате этого очень высок уровень ультрафиолетовой радиации. Граница прозрачности атмосферы проходит четко по перешейку, соединяющего остров с континентом.

Историческую роль Крыма в глобальном мире очень точно определил академик П. Толочко «Здесь были и фракийцы, и киммерийцы, и скифы, и печенеги, и половцы, и сарматы, и гунны, и готы. Тьма народов, которые ассимилировались и растворились в гигантском бурлящем котле, именуемом Крымом. В нем постоянно возникало какое-то новое качество, которое впитывало предшествующее, но не было на них похоже» [4].

Очевидно, что утверждение об особом геополитическом и географическом аспекте Крыма, должно опираться на объективно измеряемые параметры или показатели. Эти параметры должны учитывать как пространственное расположение, так и взаимодействие с ключевыми центрами цивилизации, оказавшими существенное влияние на исторические про-

цессы. В качестве измеряемого параметра вполне подходит расстояние от географического центра Крыма города Симферополя по отношению к центрам цивилизации. Основным критерий в отборе центра цивилизации: центр должен как минимум тысяча – две тыся-

чи лет оставаться в том же самом месте. По отношению к Симферополю обнаружатся следующие равноудаленные от него центры мировой цивилизации: Стамбул – Киев, Афины – Москва, Каир – Рим – Санкт-Петербург. (Рисунок 1).

Рисунок 1. Город Симферополь равноудалён от Стамбула и Киева (720 ± 40 км), от Москвы и Афин (1200 ± 40 км), от Каира, Рима, Берлина и Санкт-Петербурга (1600 ± 40 км).

Для всех этих центров Крым был либо колонией, либо отдаленной провинцией. Каждый из завоевателей приходил и присоединял Крым, обладая новыми технологиями. Например, древние греки сделали между Азовским и Черным морем канал по перешейку. Если перевести в современные технологии, то этот канал можно сравнить с Суэцким или с Панамскими каналами. Он играл примерно ту же роль, которую играют эти каналы в современном мире. К сожалению после греческой цивилизации, римская цивилизация, кроме отдельных колоний ничего не принесла. Впрочем, как и от Хазарского каганата остались в основном следы в топонимике. Золотая Орда на момент завоевания Крыма обладала самыми современными методами ведения военных действий.

Сменившая Золотую Орду Турецкая Порта достигла совершенства в применении новейших технологий и методов ведения войны. Освоившие эти методы крымские татары достаточно уверенно не только противостояли Литве и Москве, но даже был случай, когда они полностью сожгли Москву. Когда промышленные технологии турок перестали отвечать запросам времени, в Крым пришла Россия. Крым был российским в течение 300 лет. В Крыму после присоединения его к Украине и с молчаливого согласия России прекратили работу предприятия, которые производили такую электронику, и такие изделия военного назначения, аналогов которым в мире пока еще нет.

В новой и новейшей истории Крым выходил на передний план как некоторая территория, на которой произошли события, казалось бы, локальные, местного масштаба, но которые освещались всеми мировыми СМИ. Последствия этих событий принципиально, качественно меняли мировой порядок, представление о мировом устройстве. Подобно тому, как маленький

камушек или совсем негромкий звук инициируют сход лавины в горах. Она все крушит на своем пути, полностью меняет ландшафт, бывший до ее схода. И мир уже делится на тот, который был до нее, и тот который после ее схода. Таких качественных геополитических изменений, связанных с Крымом было несколько. Приведем хронологию за прошедшие 200 лет:

- Крымская война 1854-1855 годов. Оборона Севастополя.
- Непотопляемый авианосец Крым. Оборона Севастополя.
- Конференция союзников по антигитлеровской коалиции. Ялта февраль 1945 года.
- «Форосский пленник». 19 августа 1991 года.
- Референдум о самоопределении Крыма. 16 марта 2014 года.

С позиции синергетики сам по себе Крым представляет сложную картину аттракторов, в том числе и странных. Эти аттракторы, внешне выглядящие как явления местного масштаба, тем не менее, содержали траектории с точками бифуркации современной цивилизации. Например, оборона Севастополя 1854-1855, изменила ход мировой истории. Перестройку мирового порядка из всего года военных действий в Крыму определили двадцать минут 25 октября 1854 года, названные – "Атака бригады легкой кавалерии". Это словосочетание стало для англичан синонимом отчаянной безнадежной атаки. Британцы потеряли из чуть больше 600 кавалеристов убитыми и плененными 365 человек [3]. Среди погибших большинство составляли представители самых аристократических фамилий. Британия лишилась в полном составе членов палаты лордов, которые должны были заседать в ней лет через двадцать. В палату пришли совсем другие люди, которые стали определять мировой порядок.

В 1941 году Крым спас Москву от разгрома. Адольф Гитлер первым в истории назвал Крым непотопляемым авианосцем Советского Союза. В своих мемуарах Г. Гудериан приводит Приказ А. Гитлера от 21 августа 1941 года, в котором прямо сказано: «Предложение ОКХ от 18 августа о развитии операций в направлении на Москву не соответствуют моим планам. Приказываю: **1. Важнейшей целью до наступления зимы считать не захват Москвы, а захват Крыма...**» [1]. В итоге Крым А. Гитлер не взял, но захватил Киев, расплыл силы, был разгромлен под Москвой и уверенно пошел к своему краху. То есть Крым оказал совершенно определенное влияние на исход второй мировой войны.

Впервые в истории А. Гитлер употребил словосочетание непотопляемый авианосец в отношении Крыма. Для такого названия у него были достаточные основания. (Рисунок 1.). С аэродромов Крыма можно было регулярно бомбить нефтепромыслы и перерабатывающие заводы в Плоешти в Румынии.

Особое географическое положение Крыма подчеркивает наличие построенных СССР девяти аэродромов способных принять любой тип самолета, существующий в мире, в том числе западная запасная посадочная полоса «Бурана». Больше в мире нигде такой концентрации сверхкрупных аэродромов нет.

В середине прошлого столетия на конференции в Ялте глав государств антигитлеровской коалиции был утвержден сценарий развития послевоенного мира. В Ялте договорились создать ООН. Результаты конференции так или иначе предопределили новый мировой порядок – биполярный мир. Он разделил мир на восток и запад более чем на 40 лет, до конца 1980-х годов.

Следующая бифуркация также произошла на территории Большой Ялты. Она получила наименование

"Форосский пленник". Находясь на отдыхе в госдаче на мысе Форос, генеральный секретарь Коммунистической партии СССР, первый президент СССР Горбачев М.С., имитировал свое пленение и как бы случившийся государственный переворот. В результате распался не только СССР. Глобальный мир из биполярного стал однополярным. Со всеми вытекающими последствиями.

Состоявшийся 16 марта 2014 года референдум по самоопределению Крыма стал очередным событием, которое инициировало лавину, изменяющую принципиально, качественно мировой порядок. Судя по объявленным санкциям со стороны США и Евросоюза, глобальный мир в очередной раз стал посткрымским.

История Крыма, история внешнего по отношению к нему окружения достаточно полно задокументированы. Зафиксированные факты происшедших событий, связанных с качественными принципиальными изменениями современной цивилизации вполне соответствуют критериям определения типов аттракторов, типов точек бифуркации и их взаимного расположения по отношению друг к другу. Иначе говоря, для исследователей на примере Крыма открываются самые широкие возможности классического исследования современного мира как сложной нелинейной динамической системы, всего ее фазового портрета, когда известны не только особенности в некоторой области фазового пространства и траекторий поведения системы вблизи этих особенностей, а также поведение на значительном расстоянии до и после особенностей.

Включение в игры стратегии этих экспертных знаний позволит создать дискурсы территорий бифуркаций игрового мира максимально близкого к дискурсу геополитической материальной реальности.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Гудериан Г. Воспоминание солдата / Гудериан Г. - М.: Вече, 2012. - 560 с
Guderian G. Vospominaniye Soldier / Guderian G. - M.: Veche, 2012. - 560 with
2. Капитца С.П. Синергетика и прогнозы будущего / Капитца С.П., Курдюмов С.П., Малинецкий Г. Г. - М.: Едиториал УРСС, 2003. – 288 с.
Kapitsa S.P. Synergetics and forecasts Future / Kapitsa S.P., Kurdyumov S.P., Malinetsky G. G. - M.: Editorial of URSS, 2003. – 288 pages.
3. Тарле Е.В. Крымская война. / Тарле Е.В. - М.: АСТ, 2005. - 566
Tarle E.V. Krymskaya war: / Tarle E.V. - M.: AST, 2005. - 566
4. Толочко П. Мы больше русские, чем они. История без мифов и сенсаций / Толочко П. - "Зеркало недели" № 4. 2001 г. [Э-ресурс]
Tolochko P. We more Russians, than they. History without myths and sensations / Tolochko P. – «A mirror of week» No. 4. 2001, - the Available at:
http://gazeta.zn.ua/article/print/SOCIETY/my_bolshe_russkie_ch
- em_oniistoriya_bez_mifov_i_sensatsiy.html
5. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Хантингтон С. - М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603, [5] с.
Huntington Page. Collision civilizations/Huntington S. - M.: JSC Nuclear Heating Plant Publishing House, 2003. – 603, [5] pages.
6. Хакен Г. Информация и самоорганизация. Макроскопический подход к сложным системам. - М.: Мир, 1991. – 240с
Haken G. Information and self-organization. Macroscopic approach to difficult systems. - M.: World, 1991. – 240s
7. Age of Empires / GamePolitics / Available at:
<http://www.gamepolitics.com/>
8. D: GP The Center for Design and Geopolitics / Available at:
<http://designgeopolitics.org/>
9. Mackinac Center The Overton window. A model of policy changy / Mackinac Center / Available at:
<http://www.mackinac.org/article.aspx?ID=12887&print=yes>
10. Nohr R.F. Strategy Computer Games and Discourses of Geopolitical Order / Nohr R.F. - Eludamos. Journal for Computer Game Culture, 2010; 4 (2), p. 181-195

Krylov V.S. Synergetics Crimea - the territory of geopolitical bifurcation

Abstract. Information technology is literally permeated all spheres of human activity. Naturally began to unite the study of complex systems in various forms of interdisciplinary projects. Computer strategy games are interdisciplinary models of various geopolitical problems. Discourses games are closely related to linear representations in geopolitical concepts. At the same time to form the germs of social, cultural and political transformation of society is not linear. Synergetics reveal a complex picture of the Crimea as a non-linear event area that contained the trajectory of development from the qualitative transformation or bifurcations of modern civilization. Inclusion in the strategy game that knowledge will create discourses bifurcations areas of the game world as close to the geopolitical discourse material reality.

Keywords: geopolitics, strategy game, bifurcation

Editor-in-chief: Dr. Xénia Vámos

The journal is published by the support of
Society for Cultural and Scientific Progress in Central and Eastern Europe

Készült a Rózsadomb Contact Kft nyomdájában.
1022 Budapest, Balogvár u. 1.
www.rcontact.hu